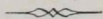

MAGYAR

ÁLLAMFÉRFIAK ÉS ÍRÓK.

ÉLETRAJZI EMLÉKEK

TOLDY FERENC TÖL.

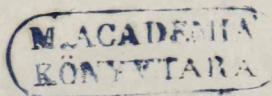
ELSŐ KÖTET.

PEST.

KIADJA RÁTH MÓR.

1868.

226745

TOLDY FERENC

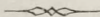
ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI.

I.

f. 07/12

TOLDY FERENC

ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI

, ELSŐ KÖTET.

PEST.

KIADJA RÁTH MÓR.

1868.

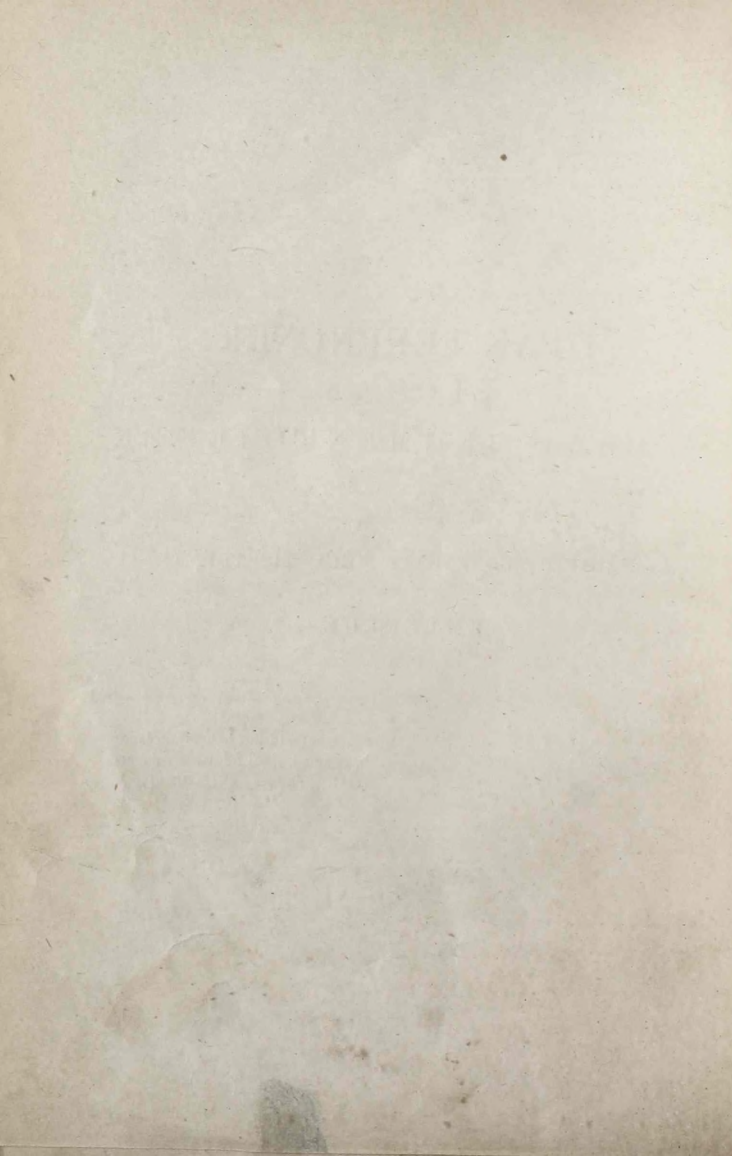
DEÁK FERENCNEK

A HAZA MEGMENTŐJÉNEK

HAZAFIÚI ÉS BARÁTI MÉLY TISZTELET

EMLÉKEÜL.

A nemzet halhatatlan hálájára érdemes,
hogy annak jogai iránt kétségbe nem
esett. (*Livius, XXII. 61. után.*)

ELŐSZÓ.

Közelít az idő, midőn, ha isten is úgy akarja, írói pályám ötvenedik évét betöltöm. Egy hosszú élet alkonyán szívesen visszafordul tekintetünk a múltba, bíráló szemlét tartunk ifjúságunk igyekvésein, férfikorunk munkásságán, s kettős vágy lép meg bennünket leírni emlékezéseinket, ha pályánk a kornak számos és nevezetes tényezőivel sokkép össze volt fonva; és számot adni magunknak arról amit tettünk, s ami által hatni törekedtünk. Ilyenkor, ha írók vagyunk, át-átforgatjuk, amit időnként, részben egy már elhalt ivadéknak, kezibe adtunk, hogy minmagunk is összefüggő képét nyerjük saját működésünknek.

Nem tudom, vajon be nem fejezett munkák s még létesítendő szándékok mellett, elég hosszúra

nyúlik-e majd életem arra, hogy emlékezéseimet, melyek tárgyai nem annyira magam, mint egy fél század eseményei és férfiai, egykor leírhasam; de azt talán végrehajthatom, hogy sokfelé elszórt, s ha holmi arra méltónak találtatnék is, a vizsgáló figyelmét nagy részben mégis elkerülő apróbb írásaimat, sok foglalatosságim közt is, összegyűjtsem és kiadjam. Ezt tennem több barátim koronkénti buzdításai s azon tekintet sürgetének, hogy e gyűjtemény tán könnyítendi egykor ama vajudási korszak megértését, mely a jelen szép virágzást megelőzte. Ugyanis lapozgatva benne, úgy látom, hogy abban az irodalmi eszmék fejlődésére, a nézetek mivoltára és alakulásaira, az irodalmi intézmények és férfiak ismeretére nem kevés adat van fentartva, melyekre nézve vegyes írásaim — miután sokat még hagyományból, nem kevesebet mint kortanu vagy résztvevő mondék el — egykor kútfőül fognak szolgálni. Ezen kívül, ha nem csalódom, itt-ott még gyümölcsözhető gondolatok is találtatnak elszórva; némiben pedig az alkotás és forma is sikerültnek látszik úgy, hogy irodalmi nemeink némelyikében, irodalmunk viszonyai közt, egy és más, egy ideig való fenmaradásra is érdemesnek ítéltethetik.

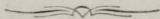
Megindítom tehát munkáim sorát lelkes kiadóm közreműködésével, első osztályúl a *nagyobb életraj-*

zokat adva. Azok, mint minden történeti dolgozataim, kútfő-tanulmányokon alapszanak, melyek közt első rangúaknak hőseim saját munkáikat tekintettem. Gondosan kilestem ezekből nem csak minden nyomot, mely életökre tartozik, hanem a lélek és jellem nyilatkozásait is úgy, hogy az adatok erejéig, a külső körülmények körvonalain belül, főleg a belső élet folyása s a szellem fejlődésének menetele kitűnjék.

Úgy adom pedig, kevés igazításokon túl, e műveket, mikép azok eredetileg készültek. Kettőhöz ez életrajzok közül, a Brutusé és Mikeséhez, azóta épen csak némi, egyhez, az Esterházy Miklóséhoz, igen tetemes adalékokat hozott az idő: én, tudva hogy történeti munka tulajdonkép soha sem fejeztetik be, s nehogy a toldozgatás az első dolgotat friseségéből, a hangulatot egységéből kivegye, mi által a művek, mik szépművek is akartak lenni, kétségtelenül vesztek volna, illetetlenül hagytam azokat. Csak egyhez kellett egy második részt vetnem, vagy inkább befejeznem azt: a Reguly életéhez, miután a végzésnek tetszett e ritka embernek, kinek életrajza még életében készült, sokat ígért pályáját megszakasztani; s nekem úgy látszott, nem szabad csonkának hagynom azt, melynek kiegészítését, az elhúnyttal volt viszonyomnál fogva, épen tőlem várható, sőt követelheté az olvasó. „Széche-

nyi“ végre tekintessék toldaléknak, mert nem életrajz az, csupán nekrológ, írva közvetlenül a katastroph után, s a nemzeti köz fájdalom benyomása alatt: de már határozottan kitűzve a nagy reformátor hatása egyes pontjait. Életrajz *in nuce*; s legyen egyszersmind emléke azon nevezetes, nyilatkozásaik- és következményeikben nagyszerű *apríliasi napoknak*, melyek a Solferínó által megrendített absolutismust vég reményeitől megfosztván, egy új fordulatnak vetették meg alapjait.

Pest, július 1. 1868.

TARTALOM.

	Lap
I. Forgách Ferenc. 152?—1577	3
II. Brutus János Mihály. 1517—1592	61
III. Decsi János. 152?—161?	149
IV. Esterházy Miklós. 1582—1645	183
Utóirat Esterházy Életéhez	311

I.

FORGÁCH FERENC.

152?—1577.

Megjelent 1866 az Akademia által kiadott M. Tört. Emlékek II. Oszt.
XVI. köt. Forgách munkái előtt.

FORGÁCH FERENC.

Egy státuseMBER történetirata fekszik előttünk, ki az igazat nem csak felismerni, hanem érezni is tudta, nem csak tisztelte mindenek felett, hanem kimondani is bátor volt. Innen azon nyíltsága, mely minden személyes kímélet mellőzése miatt fanyarnak s a szeretetlenség színében jelent meg; innen azon elkeseredése a hazai dolgok folyása felett, mely őt a magyar király tartományaiból az erdélyi fejedelemebe átköltözésre bírta. — Csak a szerencsésnek van igaza a világ előtt: ő nem volt az, s így az egykorú tanúk követ emeltek ellene, az utókor pedig, ezekre támaszkodva, elpártolt alattvalónak s részrehajló történetirónak bélyegezte; s hogy bajai tetőzve legyenek, a sors Horányiban oly kiadóval látogatta meg, ki munkáját idegen részekkel átszőve és hibákkal eléktelenítve adta át a világnak.

II. Valóban hálára méltó dolgot tett e nevezetes író körül Majer Fidél, hg Esterházy Miklós egykori nevelője, ki annak szövegét a hercegi könyvtárban

őrzött XVI. századbéli kéziratpéldány alapján visszaállította, s azt az akadémia Történelmi Bizottságának rendelkezése alá adta. De mintha e mű valamely bal csillagzat alatt fogantatott volna: alig indult vala meg nyomtatása, Majert elragadta a halál. Most ennek barátja Szalay László lépett a kiadás élére, s ím őt is elvesztettük, még mielőtt a rágalmazott és elferdített író újra bevezethette volna irodalmunkba. Rám szálltak tehát, mint a Történelmi Bizottság ügyvivőjére, a befejezés s a közzététel vég gondjai. Későn teljesítem ami teendő volt, de azon hűséggel, melyet a jeles és szerencsétlen szerző érdemelt.

III. Amiket Forgách, Commentáriusaiban, feljegyzett, azoknak maga kor- és sokban szemtanúja, nem kevésben részese, volt; s így az író személyisége sokkal bensőbb összefüggésben van a művel, hogysen életrajza mellőzhető volt volna. Adom azt biographusai ¹⁾, némely acták, elszórt adatok, és saját munkája

¹⁾ „Vita Auctoris“ az Esterházy-codexben *Istvánfi*től (kiadva *Kovachich*nál, Scriptt. Min. I. 155. sk. II.). — *Czvittingernél* Specimen Hung. Lit. 147. l. (ki őt kisöcsésével, a bíbornok-érsekkel, egygyé teszi). — *Bod* M. Athénás 86. l. — *Proy* az *Analísok* V. köt. Előszav. s a *Hierarchia* II. k. — *Horányi* a *Memor.* I. 693. l. — *Gánóczy*: *Episcopi Varad.* II. 103. sk. II. — *Häner*: Scriptt. Rer. Hung. I. 169. sk. II. — Ismét, és most már teljesben, *Horányi* Forgáchnak általa eszközölt kiadásáb. 1788. — *Budai F.* Lexikona II. k. 42. sk. II. — Sok újat hozva *Mocsáry Antal* Nógrád várm. Leir. IV. k. 137. sk. II. — *Mednyánszky*: Taschenb. f. vaterl. Gesch. 1822. s ez után *Kovacsóczy*: *Árpádia* 1835. — *Fabri Pál* az *Esmer. Tára* V. k. 40. l. — *Lányi*: *Magyarföld Egyháztört.* I. 268. stb.

helyeiből szöve: talán ez által is más világításban tűn-
vén majd fel e történeti munka, melyet divat lőn mint
pártosat káromlani, bár — nem lehetvén nélküle XVI.
századbeli dolgainkat megírni — minden történészek
által nyomról nyomra használtatik.

IV. Ghymesi Forgách Ferenc, Forgách Zsig-
mond kincstartó²⁾ és Zólyomi Katalin harmadik fiok³⁾,
a XVI. század egyik legjelesb bajnoka Simon testvére,
Budán született⁴⁾. Bátyja a hadi pályára akarta őt bírni,
a lángelkű ifju azonban inkább a tudományok iránt

²⁾ *Horányi* a Mem. I. köt. a Mohácsnál elesett Forgách
Miklós fiává teszi, de a kiadás előtti életrajzban, *Bél* nyomán
(Notit. IV. 372), már megigazítja.

³⁾ Magának Forgách Ferencnek előadása szerint az akadémiai
kiadás 552. l. közlött nemzékrendben, ahol a négy fitestvér ily
rendben áll: Simon, Paulus, *Franciscus*, Emericus. *Bélnél*, s utána
Nagy Ivánnál az ill. h. így következnek: Pál, Ferenc, Simon,
Imre. Kétségtelenül az első sor hiteles, mit Istváni előadása is
bizonyítani látszik, hol Ferencnek püspökké kineveztetéséről szól
(l. a köv. jegyzetet). I. Ferdinánd kir. oklevelében is (l. az akad.
kiadás Függelékét I. sz.) Simon áll első helyt.

⁴⁾ *Horányi* szerint (a nagy Életrajzban, melyet értünk min-
den következő idézetinkben) még pedig 1510-ben, ami azonban
nem lehet. Mert ha Simon volt a legidősb testvér, kit csak Pál
és Margit után követett Ferenc, úgy Simonnak legalább 1507
kellett volna születnie, és így 1596-ban, midőn a keresztesi mezőn
mint osztályvezér harcolt, majd *kilencven évesnek lennie*! Másfelül,
mint a fejezetben előadatik, a páduai egyetemről visszatérvén
lett Ferenc püspökké 1556., s ekkor *ifjusága miatt* Simonra bí-
zatott Várad megvédeése: már pedig ha 46 éves, sem ekkor nem
fogott Páduából haza térni, sem a 46 éves férfi, ifjusága miatt,
gyámra és védre nem fogott szorúlni.

érezve vonzódást, magát papságra szánta⁵⁾. Istvánfi szerint Oláh Miklós küldte őt a páduai egyetemre, hol a bölcsezsét és szabad mesterségekből tudori rangot nyert⁶⁾. Épen midőn Olaszországból haza tére, halt meg, 1556. aug. 12., a váradi püspök Zaberdin Mátyás, ki, amily határozott híve Ferdinándnak, oly harcias férfit, a király tekintélyét a tiszántuli részeken hatalmasan fenn tudta volt tartani. De Erdélyben a király ügye el vala veszve, Biharban pedig a kedélyek, Zaberdin kegyetlenségei által is végkép elkésérítve úgy, hogy a tiszai tartomány is Izabellához esküött, s a novemberi kolosvári országgyűlésen Erdély s a Részek egy közös birodalommal alakultak. Kassa, Gyula és Várad még a királyiak kezén voltak. Zaberdin halála után tehát a váradi szék hamar be volt töltendő, mielőtt e

⁵⁾ Így *Horányi* a nagyobbik Életrajzban, és, bár kútfőt nem idéz, a dolog valószínű. Kevesbbé amik következnek, hogy t. i. visszatérvén Olaszországból, Szalaházi Tamás veszprémi és választott egri püspök által szenteltetett volna fel; majd az ennél nyert jó véleményt ennek utódja Frangepán Ferencnél is fenn tudván tartani, ez által neveztetett volna egri örkanonokká, kinek utódai, Oláh Miklós és Újlaki Ferenc, által is becsültetett és szerettetett. — De, ha Forgách Szalaházi által annak veszprémi és egri püspöksége idején szenteltetett fel, úgy ennek 1527—34 közt kelle történnie, mert 1534 már Kecseti Márton volt veszprémi püspök; s ha ekkor Forgách huszonnégy éves volt, csakugyan 1510-ben született, minek hihetlenségét azonban a 4. jegyzésben megmutattam.

⁶⁾ „Ex patavino gymnasio, ubi philosophiae studiis operam dederat, et de ea, literisque quas vocant humanioribus, lauream acceperat, reversus. . . Olaho, qui eum in Italiam miserat. . .

megye is elveszne. Oláh Miklós Ferdinándnak Forgáchot ajánlotta, kit, úgy látszik, még mint egri püspök (1548—53), s mielőtt az ifju pap még felszenteltetett, már egri kanonokká tett volt, s ki időközben örkanonokká lett⁷⁾. A király csakugyan neki is szánta a váradi püspökséget oly kikötéssel, hogy ő, mint igen ifju még, csupán az egyháziakat látná el, s a király mellett titkárságot viselne, Váradot pedig és környékét testvére Forgách Simon, ki csak azimént szabadult vala ki a török fogságból, melybe Temesvár veszedelmekor esett volt, jelenleg pedig felső Magyarországon vitézkedett a lázadó urak ellen, sietne védelmezni⁸⁾. Mert

⁷⁾ *Pray* (Hierarch. II. 188.) kétségtelenül okmányos alapon, írja: „Ex Custode Capituli Agriensis, confestim a morte Zaberdini, per Ferdinandum R. nominatus.“ Az egri egyházi Schematismus ugyan (1838-ról) az egri kanonokok sorozatában, mely „e documentis publicis“ készült, Forgáchot mint örkanonokot csak 1564-re hozza fel (22. l.), de ez csak azt bizonyítja, hogy más évről a lajstrom szerkesztője előtt okmány nem feküdt, míg másfelül azt, hogy 1564 is még az volt. Hogy Oláh által, s így 1553 előtt lett már egri kanonok, azon viszonynál fogva hihető, melyben őt e főpap irányában Istvánfi tünteti fel, mint ki őt „Olaszországba küldte“, és a váradi székre ajánlotta Ferdinándnak (*Vita auctoris*).

⁸⁾ Bizonyítja ezt *Istvánfi* előadása mind *Historiájában* Lib. XIX. (Colon. 1724) 230. l., mind *Forgách Életében*, világosan összekötvén a Ferenc püspökségét és Simon váradi kapitányságát; hogy pedig emez Váradot még 1556 ősszel vette át, bizonyos, mert Izabella visszatérésekor már benne volt. A kinevezés expedíciója, mint látni fogjuk, a másik évben következett.

Várad az erdélyiek által már ostromoltatott vala⁹⁾, s a Lengyelországból Erdélybe visszatérő Izabella az ostromló hadat még útjából megerősíttette¹⁰⁾.

V. Míg Simon Báthory György rohamai ellen Váradot vitéz kitűréssel oltalmazá; öcsese, a kijelölt püspök, kinek részére Váradot meg kelle tartania, ez alatt mint királyi titkár az udvarban kezdte meg szolgálatait. Megjelenvén itt a királyi tanácsban a huszti őrség követei, segítséget sürgetni az ostromló Báthory András ellen, Ferdinánd oda Brandeis német kapitányt rendelte, bár Zrínyi Miklós ajánlkozott a várnak kiostromlására, ha a király Husztot, költségei visszatéríttetéseig, okmányilag neki adományozza; s bár a tettszomjas Forgách Ferenc — s ez vala első fellépése — azt sürgette, hogy oda valamely a helyi és személy-viszonyokba avatott magyar kapitány küldetnék, kihez ő csatlakozni, s kit eladandó örökségéből pénzzel és zsoldosokkal támogatni kész. Hiába. Másfelül a váradiak követe is a majd győzödelmes Brandeis segedelmével lőn biztatva, noha Forgách Simon arra kért vala engedelmet, hogy, Váradban helyettest hagyván, kijöhessen, a felföldön elszéledt hadakat összeszed-

⁹⁾ „Simon Forgách . . . ad administrationem Inferioris Vngariae et Varadini, quae iam tertium mensem oppugnabatur . . . praefectus erat.“ L. Forgách Ferencet az akad. kiadás 148. l.

¹⁰⁾ „Eorum Polonorum atque Vngarorum parte secum assumpta, reliquos, bipartito dividit (Isabella), partemque duce Andrea Batory de Somlio ad obsidionem Hust urgendam mittit, partem Waradinum *acrius* oppugnandum.“ U. o. 149. l.

hesse, s azokat újakkal szaporítva, mind a két várat segíthesse. A király mind e fényes ajánlatokat mellőzte, s Brandeis addig rajzolt az Alföldön és sétált Huszt és Bécs között, míg a huszti derék őrség kénytelen lőn magát megadni, s a királyné hadai teljes erővel Váradot ostromolhaták. Simon gyakran ki-kirohant, meg-megütközött, s oly vitézül tartotta magát, hogy végre is, majd egy évi ostrom és csak vég kieheztetés után, vonúlt ki, átengedvén Izabella vezérének az Alföld e kulcsát¹¹⁾ és öcsce püspöki székét, melyet ez soha sem látott, sem bírt. Mert az 1556-ki kolosvári gyűlés határozata alapján, mely az egyházi jószágok secularisációját kimondta, Izabella 1557 a váradi püspökség és káptalan jószágai nagy részét elfoglalván, azokat hozzá hű világiaknak adományozta¹²⁾, János Zsigmond pedig, midőn anyja halála után a kormányt átvette, folytatván az elkobzásokat, a javakat maga is hol adományzás, hol eladás által elidegenítette¹³⁾, míg végre 1566 a tordai gyűlés a káptalant is eltörölte, s a levéltárt országos gondviselés alá vette¹⁴⁾. Így elvesztvén Forgách Ferenc püspökségét, még mi-

¹¹⁾ L. F. Ferenc, 153—157. ll. — Várad nem 1556, hanem 1557 esett el, mit, a körülmények összevetésén kívül, *Sepsi Laczkó Máté* krónikája is világosan bizonyít, hol ez áll: „1557. Váradot János király fia megveszi Ferdinándtól.“ (Gr. Mikó Imre: Erdélyi Történelmi Adatok, III. k. 18. l.)

¹²⁾ *Gánóczy* az id. h. 111. l.

¹³⁾ U. ott 113. l.

¹⁴⁾ U. ott 127—9. ll.

előtt azt bírta, pusztá címnek maradt az, hatáskör és javadalom nélkül.

VI. Mig Simon hős Váradon folytatta hadi munkáit, Ferenc a diplomatai pályán csakhamar megalapította hírnevét. T. i. a törökök folytonos betörései az alsó részekbe nyugtalanítván a királyt, ez 1557 elején Regensburgba a birodalmi rendekhez folyamodott segedelemért, mely meg is ígértetett¹⁵⁾, a magyarokat pedig június 1-jén Pozsonyba hívta össze kellő intézkedések tétele végett. Ez országgyűlésen adta ki Ferdinánd Forgách Ferencnek püspöki kinevező oklevelét¹⁶⁾, midőn a jövő télre kihirdetett német birodalmi gyűlésre menendő országos követség vezérletével és szónoklatával ő bizatott meg. Regensburgban jelen volt Ferdinánd, fiaival együtt, midőn Forgách vezérbeszédét tartotta. Nagy érdekeltséggel és részvéttel függött az öszves gyűlés a szónok ajkain, ki a legnagyobb vereségek, a legaggasztóbb veszélyek, úgy Ferdinánd főherceg viselt dolgai elbeszélését művésziileg beszövéen előadásába, majd szánakozásra indítá hallgatóit, majd örömmre, s ismét elkeseríté s feltüzelé a kedélyeket. E mellett személyesen eljárta a fejedelmeket, meggyőzni őket a veszély közösségéről, kérni, könyörögni nyújtának segélyt. És csakugyan egy értelemmel meg is ajánlatott az, még pedig negyven

¹⁵⁾ L. Ferdinánd kir. XVIII. végzeménye (1557) I. törvénycikkét.

¹⁶⁾ „Princeps legationis Franciscus Forgách tum primum in iis comitiis titulo episcopatus Varadinensis ornatus“ írja maga, az akad. kiad. 155. l.

ezer gyalog és nyolc ezer lovas¹⁷⁾. E siker, de még inkább a követ lelkesége, szelleme és buzgósága annyira megnyerte Forgáchnak a király bizodalját és kegyét, hogy őt *titkos tanácsosai sorába* felvette¹⁸⁾, és, ha nem csalódom, a *pornói apátsággal most adományozta meg*. T. i. ez adományozás évét nem tudjuk ugyan, de hogy azt 1560 előtt nyerte, IV. Pius pápa ez utóbbi évben kelt bullája kétségen kívül helyezi. Megjegyzem még, hogy a tudványó püspök regensburgi útját tapasztalásai gazdagítására is felhasználta, kiterjesztvén azt Belgiumba egész az éjszaki tenger partjáig, mint Istváni emlékezetben hagyta. — 1560-ban már mint *kir. alcancellárral* találkozunk vele, ez évi ápril 10-kén adván ki Ferdinánd híres decretumát az elidegenített egyházi javakról, mely a hazai törvénytárban e király XX. törvénykönyve után áll¹⁹⁾.

VII. Szinte 1560-ban bekövetkezett Forgách pápai megerősítése püspöki székében, IV. Piusnak júl. 16. költ bullája által. Ismerte ezt már Szentiványi Már-

¹⁷⁾ L. *Forgáchot* a 156. l. V. ö. *Istvánfit* is az idézett kiad. 235. lap.

¹⁸⁾ *Horányi* szerint a nagyobb Életrajzban.

¹⁹⁾ „Ferdinandi I. super inscriptis, oppositis seu impignorat, donatis et venditis, ac quovis modo per ipsum abalienatis bonis Ecclesiarum Regni Hung. Decretum A. D. 1560 editum.“ Az aláírás csak így hangzik: „Franciscus Forgách, Episcopus Varadiensis.“ *Gánóczy* s a többiek cancellárnak nevezik őt, de az nem volt. Láttam a nemzeti muzeumban Forgáchnak három évvel utóbb, u. m. 1563. nov. 8. kelt eredeti nyugtatványát, mely alatt így írja magát: „Episc. Varadiensis, Consiliarius et Vice-Cancellarius.“

ton, s hiába igyekszik Gánóczy okoskodásokkal cáfolni meg a tudós jezsuitát, miután e bullát most már egész kiterjedésében bírjuk. Hogy pedig a magyar egyház több tekintélyes püspökei, mint Verancsics az egri, Brumán a zágrábi, Draskovich a pécsi, Paulini a csanádi, Újlaki a tinníni, még azon év végén sem voltak megerősítve, melynek júliusában a megye nélküli Forgách már kinyerte volt a bullát, csak azt mutatja, hogy Ferdinánd ennek ügyét buzgón és erélyesen sürgette, s ezzel is kedves dolgot akart tenni fiatal, de kitünő, tanácsosának és alcancellárjának ²⁰⁾. Ugyan ez évben volt öröme Forgáchnak, családját, mely különben is a legrégiebbek és fényesbek közzé tartozott, királya által bárói rangra emelve látni, s annál inkább, mert atyja s vitézlő testvérei érdemein kívül indokul az ő jeles szolgálatai is kiemeltettek: „ tum vero — így szól benne a király — ob grata et fidelia servitia, singularem eruditionem, liberalium scientiarum peritiam, aliasque praeclaras animi virtutes et dotes fidelis nobis dilecti Reverendi Francisci For-

²⁰⁾ L. *Gánóczyt* az id. h. 106—110. — A 119. lapon még azt is felhossa G., hogy még 1565-ben is Electusnak írta magát Forgách, midőn Commentáriusaiban mondja (akad. kiad. 289. lap.): „Postera die laudatus (Ferdinandus I.) inter solennia pro suggestu a Francisco Forgách *Electo* Episcopo Varadinensi oratione, quae extat.“ Igen: Forgách e helyet több évvel a történet után írta, midőn az Electus könnyen kisíklhatott tollából: de 1565-ben, midőn e beszédet tartotta s azonnal ki is adatta, a hivatalos kiadás címlapján, csak „Episcopo Varadien:“ áll. S így ez okoskodások nem nyomnak semmit. — Magát a bullát I. munkái *Függelékében*, a II. sz. alatt.

gách de Ghymes, Episcopi Varadiensis ac Consiliarii et Secretarii nostri, filii tui Sigismunde, ac fratris vestri, Simon, Paule et Emerice! . . .²¹⁾

VIII. A következő 1561. évben Forgáchot egy, közjogi és politikai tekintetben nevezetes, ügyben a kir. tanácsban győzödelmeskedni látjuk. Azon görög kalandor, ki magát Ioannes Basilicus Despotenesnek nevezte, s ki a moldvai vajdát Sándort megbuktatandó ez által kiszorított a tartományból, Zay Ferenc útján Ferdinándhoz folyamodott segítségért. A király, miután e dolognak a legnagyobb titokban kelle tárgyalatnia, magyar tanácsosai közül egyedül Oláh Miklóssal, Draskovich György pécsi püspökkel, Forgáchchal s a nádorral tanácskozott fölötte. Forgách, tanácsos társai ellenében, a praetendens pártolását javasolta, mert ez magát a magyar király fenhatósága elismerésére kötelezte. Érvényesítette, hogy a kivitel, miután a moldvánok Sándort kegyetlenségei miatt meggyűlöltek, sem nehéz, sem költséges nem lesz, s ha sikerül, a keresztyénségre nézve nagy következésű leend; hogy sajátkép nem a király visz háborút, arról pedig, nehogy birodalma végeiből a szomszéd tartományokba betörések történjenek, milyeket Szulimán katonái is szoktak tenni, kezes nem lehet; végre fenn illik tartani, úgymond, a magyar királynak azon tartományok feletti régi jogát, amennyiben idő s körülmények engedik. Ferdinánd Forgách tanácsát fogadván, bele egyezett, hogy Zay Basilicus ügyét lehető

²¹⁾ L. munkái *Függelékében*, az I. sz. alatt.

titokban előmozdítsa, s e végre annak pénzt is küldött. Zay a harcias Székely Antalt könnyen rá birta a hadjáratra, ki a Szucsva mellett Sándort teljesen megvervén, a moldvánok Basilicust vajdául elfogadták. Maga Szulimán, el levén másfelé foglalva, elismerte őt, és fejedelmi zászlóval megajándékozta. Ekép az ügy szerencsésen befejeztetvén, Forgách csak most állt elé egész, nagy horderejű s addig titkolt, tervével, melynek célja nem vala csekélyebb, mint II. János megbuktatásával Erdély visszakapcsolása az anyaországhoz, tehát *a magyar birodalom egységének helyreállítása*, melynek természetes következése leendett majdan a még csak húsz éves török foglalások visszavétele, s így Ísten segedelmével végre ismét az elrongyollott haza megépítése. Emlékirata, melyet a királynak december második felében nyújtott be, a tervet a hozzá hű Basilicus Despotes, némely Ferdinándhoz szító erdélyi főurak, s a szászok, az elégedetlen székelyek, s több magyarországi hű urak gyors és lelkes összeműködésére alapította. A király nagy érdekeltséggel fogadta a gondolatot, azt fiával Maximiliánnal s néhány legbiztosabb tanácsosaival közölte véleményzés végett, mely utóbbiak azt pártolták is, de időközben a viszonyok megváltoztak. A moldvai események, tudva lévén hogy azokban magyar kéz játszik, II. János figyelmét is felköltötték, és oly intézkedéseket vontak magok után Erdélyben, melyek a meglepetésre épített tervet kivihetetlenné tették, annyival inkább, mert a Ballassa Menyhért elpártolása folytán Jánostól, mely, a Forgách javaslata előtt már, tudta nélkül, titkon elő

volt készítve, most bekövetkezvén, magyar és erdélyi földön megindultak a hadviselések, mikbe majdan a török is beavatkozott. Másfelül Basilicus is, erőszakos módon vivén reformatori működéseit Moldvában, végre megbukott (1563. nov.); s így Forgách nagyszerű, s a köz hazára nézve kétségtelenül kívánatos célzatai dugába dőltek ²²).

IX. Ez években Forgáchot többnyire a király mellett találjuk, Bécsben és Prágában, őt tanácscsal is, kölcsönrel is támogatva ²³). 1563-ban sept. 20. jelen volt Maximilián ifjabb királynak cseh királylyá koro-

²²) A moldvai háborút *Forgách* a 217—227. ll. beszéli el. Az Erdély visszakapcsolása iránti tervét, Erdélyben írván munkáját, természetesen elhallgatja. Először *gr. Kemény József* hozta azt világosságra (Új M. Muz. 1854. II, 194—212; innenadtuk munkáiban *Váriák* I. sz.). Annak nincs ugyan kelete, de nem kétkedhetni, hogy az 1561. dec. másod felében készült, mert Ferdinánd levele Miksa fiához csak 1561. dec. 29. kelt. Tehát a szucsvai diadal nem ezen terv eredménye volt, mint *Kővári* akarja (Erd. Tört. III. 168), hanem annak előzménye, melyet kétségtelenül bevárt Forgách, mielőtt tervét Ferdinánd elibe terjesztette. — *Kővári* szerint Forgách indoka volt volna „hogy székét (a váradit) kezére kaphassa.“ Nagy merény kis cél végett. Oly nehéznek tetszheték-e a fiatal Forgáchnak megýét kapni, hogy ily nagy és kétes tervhez folyamodjék? S oly hihetetlen-e feltenni, hogy Magyarország épségének és Moldva fölötti fenhatóságának helyreállítása lebegett a buzgó hazafi előtt? S ha személyes jutalom is kelle, csak az egy Várad lehete-e az? mely nélkül tehát Forgách ez actiót nem tervezi?

²³) Mint azt Nádasdihoz írt levelei (munk. 546. sk. ll.), a nemzeti muzeumban őrzött nyugtatványai, s egy 2000 frt. előlegezéséről szóló kamarai okmány bizonyítják.

náztatásán Prágában; utóbb Ferdinánddal a pozsonyi országgyűlésen, mely Forgáchot a 60. törvénycikk 2. §-a által az austriai határok igazítására kirendelt bizottság elnökéül rendelte. Ugyanezen országgyűlés alatt Draskovich zágrábi, ennek helyébe Dudics pécsi püspökké neveztetvén, a Draskovich által bírt *pozsonyi prépostság* novemb. 1. Forgáchnak adományoztatott²⁴⁾. Ez volt fejedelmének utolsó kedvezése. 1564 július 25-kén t. i. Ferdinánd meghalt. Az utolsó dicsőítő szolgálatot neki, az udvar megbízásából, Forgách tette, midőn a következő évi aug. 7-dikén Bécsben szent István egyházában tartott gyászszünnepen a császár, az uralkodó család, a római birodalom s valamennyi országai képviselőinek jelenlétében a magasztaló beszédet ő mondotta. „Miserationem et ploratus omnibus eliciebant silentium vastum . . . oratio ad luctum versa:

²⁴⁾ „Hoc anno (1563) die 1. nov. confert ei Ferdinandus Praeposituram Posoniensem, ad honorem — *ut literae collationis habent* (melyeket tehát *Pray* ismert) — beatorum Saluatoris et Martini, fundatam.“ Hier. II. 188. l. — V. ö. (A. Pogány) Praepositura et Praepositi S. Martini, alias SS. Saluatoris de Posonio, Pos. 1848. a 49. lapon. Könnyelműen írja tehát *Mocsáry*, az id. h. 137: „visszajövéen Páduából, azonnal elnyerte a pozsonyi káptalan prépostságát, s azon feljül ama gazdag Pornó nevezetű apátúrságot is.“ Pornót, mint láttuk, 1557 után kapta; mely nem is volt oly gazdag, a pápa saját szavai szerint: „cuius fructus, redditus et proventus centum ducatorum auri de camera, secundum communem aestimationalem valorem annuum, ut accepimus, non excedunt“ (Függelék II. sz. alatt). *Gánóczy* viszont 1565-re teszi, szinte hibásan, id. h. 121. l. *Pethő Gergely* Krónikájára hivatkozva, *Spangáré* helyett (ennél 279. l.).

quae cuncta superabat popularitas illa et clementia boni principis, tacitis animis desiderata“ írja maga a XV. könyvben (a 289. l.). Melegséggel magasztalá a fejedelemnek magán erényeit: kegyességét s tiszteletes életét, szent erkölceit, igazságszeretetét, vallásosságát, önmérsékletét, engesztelékenységet, békítő hajlamait, hozzá-férhetőségét és bőkezűségét, valamint eszét, tanultságát s ernyedetlen munkásságát. Neki köszöni, ú. m. Magyarország, amit megtartott, de megvallja — mit beszédében nem említhetett, Történelmében — hogy okossága dacára kelletinél inkább volt tanácsosai befolyásának alávetve, s hogy — mi pedig a királyok fő disze — sem személyesen nem harcolt, sem szerencsés a háborúk viselésében nem volt. A történetíró megillette a teljes őszinteség: a szónok, hálás szívének kifakadásai közt, a siratottban csak azt látja, mit benne szeretett, tisztelt, — elvesztett. S Ferdinándal Forgách jó csillaga csakugyan leáldozott²⁵⁾.

X. Maximilián mellett is megtartotta Forgách állását, s nem volt ezentúl sem a király tanácsának nálánál függetlenebb, őszintébb tagja. Bár oly hatá-

²⁵⁾ A beszéd hivatalos (de nem hibátlan) kiadásának címe ez: *Oratio in funere Augustiss. Potentiss. Feliciss. Pacifici, Pientiss. Imp. Ferdinandi I. habita a Reverendiss. Francisco Forgacz, Episcopo Varadien: Praeposito Posonien: S. Caes. M. Consiliario, etc. Septima Augusti, 1565. in Templo D. Stephani. Viennae Austriae excudebat Michael Zimmerman. Anno M. D. LXV. 4r. 35 l. (ebből adatott az munkái 525. sk. II.) Újra Francfordiae 1566, s ismét Schardiusnál: *Historicum Opus*, Basil. 1574. fol. I. köt., valamint Lünignél: *Orationes Proc. Eur. Lips. 1713. az I. kötetben.**

sos is, mint Ferdinánd alatt! Bekövetkezett t. i. Szulimán utolsó hadjárata, 1566 nyarán; Maximilián egy hatalmas sereg élén Óvárnál táborozott. Magyar tanácsosai közül mellette az öreg Oláh érsek és a mi Forgáchunk, Bátori András az országbíró, Mérei Mihály a nádori helytartó, és Tahy Ferenc főlovászmester. A beteges agg Batthyány Ferenc levélben javasolta, állapodnék meg a király Óváratt, s az időtől várna tanácsot. Forgách sebes előtörést sürgetett Esztergam ellen, s annak ostromlását: ez által a fenyegetett Gyula és Szigettől, vagy legalább azok egyikétől, el fog vonatni az ellenség, s ha a király ütközetet nem akarna adni, biztos a visszavonulás, miután az ellenség két anynyi távolatra van Óvártól a királynál: így húzható lesz a háború, s kijátszható az ellenség. Sőt ha a török kitűzött céljától el nem vonatnék is: Esztergam kétségtelenül elesik, s e győződelem és dicsőség felérend Szulimánéval, melyet ez oda lenne vívhat ki. Tahy, a tapasztalt hadi ember, támogatta a püspök tanácsát. De a többinek, mint Forgách írja: „az, mi kétes helyzetekben a legkárosabb, a közép út“ tetszett. Győr alá javaslák vinni a sereget, hol nem vala ellenség, s ott a körülményektől várni, mit kelljen tenni. Hatod napra a sereg ott is volt. S míg Kerecsényi Gyulán hadakért esengett; míg Zrínyi Szigetben, hiába várva segílyt, a lehetetlent mívelte, s végre elesett, hírmondót is alig hagyva; míg a törökök Somogyot, Szalát, Vast, sőt egész Dunántúlt pusztították, rendre elszedték a várakat, s a nagyvezér vagy nyolcvan ezer rabot hurcolt ki a hazából: addig a nagy sereg apró

osztályokban itt-ott haszontalan sőt káros szerencsepróbákkal fecsérlette a drága időt és vért, s midőn Zrínyi feje selyembe takarva a győri táborba érkezett, szépen eloszlott, siker és becsület nélkül. De előbb még egy szomorú epizódnak tanúja és részese volt, melyben Forgáchnak mentő szerep jutott. Győrben t. i., közel a rábai kapuhoz, tűz támadt, az iszonyú szél rögtön lángba borította az egész várost: a tábort aggodalom szállotta meg, nehogy az a sátrakba is bekapjon; és csakugyan fellobbant a tábor is: mindenütt veszedelem, s a végtelen zavart az ellenség közeledtét hirdető ál hír még nevelte. A lángtenger közepett mindenki csak magáról gondoskodék: az egy Forgách intézkedik, dolgozik, itt vizet hordat a Dunából és olt, ott letépeti a sátrakat, s határt vet a tábor tüzésnek ²⁶⁾).

XI. Ferdinándban több vala a jóakarat s a szorgalom, mint az átható elme és bátor tetterő: de akik ismerék, szerették. Maximiliánban erősebb akarat, és, sokat élvén a hazában, öntapasztalásból merített ismerete a nemzetnek: hozzá tehát fényes reményeket kötött vala a magyar. Annál keserűbb lett a csalódás. Erélyes nem az ellenség megrontásában, hanem a nemzet szabadságai elnyomásában; engedékeny a hadi kapitányok garázdálkodásai elnézésében, kik az ország népét sanyargatták: a legnagyobb sereg élén pedig, mely idejéig a török ellen felállított, bátorság nélküli és tétlen. A nemzet szenvedései csakhamar tetőzni látszának. Forgách lelke elborúlt. A hazafi

²⁶⁾ I. *Forgách*, 327—344. ll.

sérelmeihez, a tanácsos sikertelen fáradozásai járultak: hiszen láttuk csak azimént is, mint lett semmivé a nagy hadjárat, mely, ha tanácsa követtetik, bizony más eredménye leendett. Úgy látszik a köz inség közepett anyagi állása is hanyatlásnak indult. „*De me nihil scribo* — írja 1566. dec. 2. Bornemisza Pálnak — *qui etiamsi statum praesentem deplorem, sed miserabilius est, quod nec dandi, nec accipiendi modus ullus est relictus.*“²⁷⁾ Pornói sáfárja meghalván, apátságába ment dolgait elrendezni, s ha Istvánfinak hihetünk, úgy látszik most vetette azt nővére férjénél, Gyulafi Lászlónál, zálogba²⁸⁾, *el lévén már most határozva Magyarországot elhagyni*, hol többé nem tehet semmit. Nem titkolta. A püspöki kar „tanácsból“ írt levélben igyekezett őt szándékáról levenni; egri püspöke Verancsics — mert Forgách még mind az egri káptalan örkanonoka is volt — 1567. külön levélben engesztelte, nyugtatta, *kérte, ne húzzon újat a császárral: a fejedelmek sem tehetnek mindig úgy, ahogy akarnának stb.*²⁹⁾ Jött az

²⁷⁾ L. munkáiban a Levelek közt, az 549. lapon.

²⁸⁾ Id. h. 314. b. l.

²⁹⁾ „*De sua autem re, quod his possim adicere, aliud nunc non habeo, quam quod communes literae nostri consilii ad Reverendissimam Dominationem Vestram perferent. Rogo, cogitet adhuc de sententia commutanda, donec res haeret in initiis, neque cum tanto Caesare dimicet animi sui passionibus; cum consultum sit vel experimentis antiquissimis facilius a principibus obtineri solere honorem, ornamentorumque incrementa aequanimitate et patientia, quam pro cuiusque viri etiam maximi arbitratu extorqueri, necessitate eis opposita. Nam et ipsi, ut reliqui*

1567. évi amaz oktalán felföldi háború János Zsigmond és a törökkel, mely Forgách Simon tanácsa ellenére jött létre; s ismét annyi veszteséggel járt várak- és népekben. „Ioannes ergo victor domum revertitur; sed Caesar amissa ampla ditione, novem atque decem castellis, oppidis atque arcibus aut excisis, aut captis; tot millibus partim captis, partim trucidatis; proventu, quem maximum ex mineris auri et argenti speraverat, privatus; evastata denique omni Superiore Vngaria!³⁰⁾ Jött a júniusi országgyűlés is, a király német megnyitó beszédével s az ország nem orvosolt panaszaival: Forgách még nem tette a végső lépést. Oct. 21-kén (mint Katona határozottan állítja Gánóczy ellenében) meghal Gregoriánci Pál, a győri püspök. Forgách tíz év óta a magyar király legbuzgóbb tanácsosa és procancellárja, kinek püspöksége eddig pusztá cím vala, s ki előtt, hogy az valaha több legyen, még a lehetőséget is elzárták azok, mik a tordai gyűlésen Erdélyben történtek³¹⁾: óhajtotta,

mortales, non semper possunt quae volunt, celeriusque in eos effundunt beneficia, a quibus prudentius eorum possibilitas expenditur et sustinetur.“ *Praynál*, Annales, V. p. 8, 9.

³⁰⁾ L. Forgách munkái 370. lapján.

³¹⁾ A tordai gyűlés törvénye így szól: „Végezetre, miért-hogy az Úristen, jóvoltából, az evangéliomnak világosságát az Ő Felsége birodalmába mindenütt elterjesztette, és kívánja hogy a hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházból kiirtásának: egyenlő akarattal végeztetett, hogy aféle renden való egyházi személyek, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhez ragaszkodtanak, és ebből kitérni nem akarnak, az Ő Fel-

sőt méltán várhatta, hogy eddigi hű fáradozásai tekintetéből e püspöki széket megnyerje. De Maximiliánnak tetszett ezt az egyetlen még ép magyar megyét egy haszontalan külföldre, a velencei eredetű Delpini Zakariás bibornokra ruházni, ki, bár botrányos élete miatt IV. Pál pápa által elűzetett, Istvánfi szerint Medicisi Cosmus florenci herceg kérései s ajándékai folytán azt a császárnál kedvesebb Forgách elől elnyerte ³²⁾. Sokkal hihetőbb a Forgách által eléadott ok: e szerint a cardinális a hitéről gyanús Maximiliánnak, római királylyá választatásakor nagy szolgálatokat tett, mellette dolgozván az egyházi választó-fejedelmeknél ³³⁾; s ki tudja, nem volt-e már akkor a legközelebb megüresülendő magyar püspökség a velencésnek ígérve? Lehet, hogy mind a két ok összehatott. Ekép a kedvetlenség eddigi okaihoz most a személyes mellőztetés fájdalma is járult: Forgách ürömpohara megtölt. *Lemondott, s a kiköltözésre engedelmet kért.*

sége birodalmából minden néven kiigazíttassanak. A váradi káptalannak Ő Felsége e jövőendő virágvasárnapját rendelte, hol, akik megtérnek, házokba, szőlőjökbe, marhájokba, jószágoktól megválva, kiket Ő Felsége magának akar megtartani, békességbe maradhatnak; ha pedig az isten ígését nem akarják venni, személyekbe, marhájokkal egyetembe, valahová akarják, szabadosan elbocsáttassanak.“

³²⁾ „ . . . quam quod Episcopatum Iauriensem, quem ipse post obitum Pauli Gregoriancii vehementer expetebat, *Caesar, quamvis in eum (Forgacium) propensior, tamen Cosmi Florentiae Ducis precibus muneribusque expugnatus, Zachariae Delphino Cardinali contulisset*“: id. h. 314. b. l.

³³⁾ L. *Forgách*, 301—2. ll.

A király, bár kelletlenül, elfogadta a lemondást, megadta a kiköltözési engedélyt³⁴⁾: nehezen, bár hallgatag, tűrve Forgách eltávozását, de, mint látszik, nem reménye nélkül a mindenek felett hasznos férfit visszatérésének; mert közel esztendeig betöltetlenül hagyta a váradi címet³⁵⁾, és Forgách fizetését is csak felfüggesztette, nem törölte ki a pozsonyi kamaránál; sőt a már Olaszországban levőt magához is hívta³⁶⁾, kétségtelenül, hogy őt visszatérésre bírja. Forgách

³⁴⁾ „ . . . quod et Imperatorem Maximilianum, *accepta prius ab Ipso gratiosa venia*, atque insuper dignitates, proventus atque emolumenta, quae habuisset, quaeque habere sperasset, simul cum omni patrimonio relinquere, ab exterisque nationibus (olasz földről) ad nos venire non dubitasset. “ II. János levele *Moscáry*nál, id. h. 157. l. — Világoson 1568-ra teszi Erdélybe jöttét Bethlen Farkas Hist. II. köt. 179. l.

³⁵⁾ Utódját Radetius Istvánt először 1568. aug. 17. találjuk „*Electus Varadiensis*“-nek írva. L. *Katona* XXV. k. 52. lap.

³⁶⁾ „*Credo propterea*, mond *Pray* a Hier. id. h. 189. l., *quod spes non esset nulla*; ut Forgáchius, deserto Transylvano, ad Regem rediret, quam sequente etiam anno de se videbatur praebuisse, cum stipendium consuetum (nem tanácsosi díja volt-e ez?) a camera peteret, ut Maximiliani R. literae ad hanc datae testantur: „*Maximilianus etc. Quod quaeritis literis vestris XII. Ianuarii ad nos datis: an soluendum sit Salarium Episcopo olim Varadiensi Francisco Forgách, nec ne: cum extra Regnum sit constitutus, benigne vobis significamus, nos ipsum ad certum diem huc advocasse, qui ubi advenerit, et de Salario, et aliis rebus statuemus. Interea nihil servitori ipsius numerate, sed ubi institerit rursum, date (?) etc. Viennae, 6 die Febr. 1568.*“

állandó maradt. — Egyébiránt mikor hagyta el Forgách Magyarországot, pontosan meg nem határozhatom. Az ez évi országgyűlés, melyen kétségtelenül jelen volt, 26. törvénycikkelyében a helytartói felebező törvényszék bírái közzé sorozza még, bár, mi feltűnő, nem püspöknek, hanem csak pozsonyi prépostnak nevezve ötöt³⁷⁾. Gregoriánci is csak ez évi october 21. halván meg, — mint mondatott — az országgyűlés után is Forgáchnak csak *a bekövetkezett téli hónapokban* történhetett lemondása s elutazása; de annyi bizonyos a császár leveléből, hogy 1568. febr. 6. már az országon kívül volt³⁶⁾. Olaszországból Ragúzába ment, s úgy látszik innen ajánlotta szolgálatait János Zsigmondnak, kihez aztán Szerbián, Belgrádon és Temesváron át utazott. Nem sokára követte őt süve Gyulafi László is, Istvánfi szerint általa rá biratva, miután a zálogban tartott pornói apátsági birtok nála nem hagyatott, mi természetes következése volt annak, hogy Forgách az apátságról lemondott (ha lemondott, mert szükséges ez nem volt), s másért azért, hogy egy általa elfogott gazdag török rab tőle elvéttetett³⁸⁾.

³⁷⁾ „Quod autem Maiestatis Suae benigna voluntas est, ut Domini Praelati et Barones, qui iudiciis intersint, expresse nominati, Articulis huius conventus inserantur: §. 1. . . §. 2. In appellationibus vero penes Dominum Locumtenentem adsint: Dominus Iudex Curiae, Dom. Episcopus Transylvaniensis et Dominus Franciscus Forgách Praepositus Posoniensis, Dom. Michael de Mére. .“ stb. 1567: 26.

³⁸⁾ Horányi szerint azért ment volna Gyulafi Erdélybe, nehogy erdélyi nagy jószágaitól, a távollét ürügye alatt, a fejedelem által elejtessék: de akkor Gyulafinak rég Erdélybe kellett

XII. Forgách elmenetele roppant hatást idézett elé az országban. Az emberséges, szelíd gondolkodású Verancsics fájdalmat érzett a jeles férfiú elmente fellett, s némi reménynyel volt, hogy még visszatér; de ő is elpártolásnak vette³⁹⁾, mi csak lemondás, visszavonulás, lak- és hivatalcsere volt. Félre értették. Forgáchnak nem volt szándéka János Zsigmond *mellett* Maximilián *ellen* működni, s nem is működött soha. Sokkal szigorúbb vala politikai hitvallása, és sokkal mélyebb megvetéssel viseltetett a pártot - cserélők iránt⁴⁰⁾, mint hogy maga azt cserélt volna. Azonban

volna szakadnia; másfelül nincs nyoma, hogy e dunántuli család Erdélyben bírt volna, még pedig, mint Horányi mondja: quae amplissima in Dacia possidebat. Valóban Gyulafit, a fejevári, lippai, hegyesdi, győri hőst képesnek tarthatjuk, hogy ugyanazon tekintetek által kedvetleníttessék el, melyek által Forgách. Mely kedves vala pedig János Zsigmond előtt a híres hősnek hozzá csatlakozása, bizonyítja hogy az 1569. márt. 19. kelt adománylevél által Szilágycseh várát kapta a hozzá tartozó huszonnégy faluval örök birtokul (*Kővári* id. h. III. k. 193. l. a Kemény Apparatus Diplomaticusára támaszkodva).

³⁹⁾ 1568-ban így ír Draskovich Györgyhöz: „Noster quoque Franciscus Forgachius certo ad Transylvanum transiit: qua spe, nescio: nota tamen tali, qua parum certe illustrabitur. Sed de eo ulteriora exspectemus, postquam dubium nobis patefecit de discessu suo a fide Caesaris. Similes enim mutationes status nequeunt subito venire hominibus ex sententia. Et interim saepenumero subrepat nequidquam poenitudo, nota etiam inflata fronti, et minora nacti, quam sibi vana cupiditate promiserant.“ (*Pray*, Ann. id. h. 9. l.)

⁴⁰⁾ Így ahol Martinuzzi Györgyről, Várdai Pálról, Balassa Menyhértről stb stb hallatja ítéleteit.

nem csoda ha így fogatott fel lépése oly időben, hol a pártesere mindennapi dolog volt, és midőn épen Bocskai György, Dobó István, Balassa János valóban át-pártoltak. Ezek tette összeesküvés volt, s forradalmat vett célba. A király hívei Forgáchot egy sorba helyezték a hűtelenekkel⁴¹⁾, igazságtalanul. Maximilián nem fogta volna utóbb levéllel felkeresni Forgáchot, s

⁴¹⁾ Jellemzők e tekintetben *Kokavai Bereck* egykorú nap-tárjegyzetei: „A. 1569. die 6. Ian. Caesar Maximilianus II. conscripserat comitia, quae Hungari Rákos vocant, evocans Posonium Proceres, et utriusque ordinis homines antesignanos et praesides; sed pauci paruerunt, nonnulli defectionem moliti sunt, aliquot etiam defecerunt ad Wajwodam Transylvaniae, ut *Episcopus Forgách*, Magnificus Gyulafi, Kamuti Balázs arcis Olnod praefectus etc.: quae perfidia non erit impunis!” — Ismét: 1569. mense Augusti: . . . Novissime cum Octava finiretur, Caesar, stipatus exercitu, gravissimam accusationem adversus Gyulafi, *Episcopum Forgách*, Blasium Kamuthy, Bocskai et alios, qui ad Regulum Transylvaniae defecerunt, instituit, commemorans beneficia in eos collata, coepitque conqueri de proditione Ioannis Balassa et Stephani Dobó, proferens eorum chirographa et sigilla, quos et captivos detinuit. Captivitas nefariorum proditorum praebeuit occasionem congressum Regnicolarum transferre e Posonio Tyrnaviam.“ (*Briccii Kokavini Fasti Hungarici*, a Forgách Historiája Kéler Godofrédféle codexe mellett, a m. nemz. muzeum könyvtárában). Nem szükség megemlítenem, hogy Forgáchnak semmi köze az 1568-ki összeesküvőkhöz; s hogy a király non instituit gravissimam accusationem contra *Episcopum Forgách*, sőt hallgatva nyögte el Forgáchnak saját engedelmével történt eltávozását, de nem megvetéssel, mint a királynál is királyibb *Istvánfi* jegyzi meg: „quae flagitia Caesar tanto silentio transmisit, ut contumaci animo sprevisse existimaretur. *Id. h.*

neki ügyét, a Békes Gáspár ügyét Erdélyben, ajánlani. De rajta maradt a folt, mert az ily dolgokban ovakodva használandó Istváni megírta, hogy *per superbiam et stolidae ambitionis vanitatem a Caesare ad Iohannem Sigismundum descivit . . . non alia transfugii causa*“ stb. A jó Istváni nem tudta hogy Győrnek megtagadása csak a végső, az alkalmi, ok volt. Az „átpártolás“ műszó meghonosodott történelmünkben egész Horváth Mihályig; bár vannak, kik, mint Timon⁴²⁾, s az ezt leíró Spangár⁴³⁾, az „átmenetel“ szelidebb szavával élnek. A Forgách lépése elhibázott lehetett, de semmi tekintetben becestelen nem volt. Csak a múlt században találkoztak védői: Gánóczy és Horányi. Fájt, úgy mond amaz, hogy váradi káptalana elpusztított; fájt hogy papjain, siralmas állapotjokban, míg Maximiliánt követi, nem segíthet; másfelül bizott magához, tudományához, a köz ügyek vitelében szerzett szerencsés könnyüségéhez, hogy sikerülni fog az

⁴²⁾ „Hoc anno (1567) Franciscus Forgachius, orator disertus et historicus non vulgaris, ambitione quadam atque invidia (!) incitatus, abdicato Varadiensi Episcopatu, cuius titulum inanem ac vacuum multis annis gesserat, a Caesare ad partes Vajvodae transiit.“ *Timon* Epitome, 3. kiad. 209. l.

⁴³⁾ Nem Pethő Gergely, kit az életírók idéznek, kinél egy hang sincs e dologról. *Spangár* ír Forgáchról, Krónikája 283. lapján, még pedig Timon után így: „Forgách Ferenc derék orátor és historikus, csak neve szerént nagyváradi püspök, mivelhogy a nagygyőri püspökséget, kit igen kíván vala, el nem nyerheté . . . a császártól *elhajol*, és elhagyván a váradi püspökséget (azaz lemondván a címről), az erdélyi vajdához *megyén*.“

erdélyi fejedelem kemény szívét eleinte saját részére megnyerni, aztán ékesszólása és tanácsaival a káptalan, majd a katolikus isteni tisztelet visszaállítására, sőt végre püspöksége jogai és javadalmai visszaadására is bírni. De végre, folytatja, igyekevei sikeretlenségét tapasztalván, s a királyhoz visszatérni „nem mervén“, Olaszországba távozott ⁴⁴⁾. Horányi Gánóczyval tagadja, hogy a győri dolog bírta Forgáchot az elmenetelre: miért nem ment el mindjárt Gregoriánci halála után? — pedig akkor ment, mint láttuk; — s ha a császár ügyének akadályt akara vetni, miért várta be, míg Verancsics megkötötte a nyolc éves békét a törökkel? — de állítja-e valaki, hogy azt akarta? — Láttuk hogy a győri dolog csak alkalmi ok volt. — S itt, nevezetes plágiummal, Gánóczy védelmét adja Horányi a magáéként („hanc igitur esse *ad-firmo* transitus causam“) szinte szóról szóra; s hozzá adja: mely szép dolog tűrni a megelőztetést, a szerencsétlenséget stb. Csakhogy ez igazságokat könnyű szép velősmondatokba foglalni, mikor bajunk nincs. Forgách áldozata lett tűrni nem tudó érzékeny lelkének, de hűtelen öt-mellőzött urához nem. Mentségre tehát nem szorúl; annál méltóbb részvételünkre.

XIII. János Zsigmond udvarában Forgách *tanácsúri* méltóságot viselt ⁴⁵⁾, s a fejedelem által 1569.

⁴⁴⁾ Episcopi Varad. II. 134. l.

⁴⁵⁾ 1570-ben is (a 34. és 46. jegyzésekben idézett levélben) így nevezi őt a fejedelem: „per Magnificum Franciscum Forgách de Ghymes *Consiliarium nostrum nobis sincere dilectum*,“

február 17-kén a kolosmonostori eltörlött apátság secularisált birtokai közül hat faluval megadományoztatott „a maga és örökösei részére“⁴⁶⁾. Ennek dacára, úgy látszik, nem jól érezte magát az „ariánus“ fejedelem mellett, kiben bizony nem sok királyi tulajdonságot találhata, s ki viszont őt, a katolikus főpapot, bizonyosan nem rokonszenvből, hanem csak neve fényéért s elébbi magas állásaért Európa első udvaránál, látta szívesen a magáéba átjöni⁴⁷⁾. Még kevésbé lehetett Forgáchnak ínyére a kis király környezete, melyben, bármit mond Szilágyi Sándor, az egy Báthori Istvánon kívül, tiszteletét más nem igen bírhatta. Megbánás lephette meg Forgáchot, s tán nem tévedek, ha az egészségi ürügy alatt 1569-ben Olaszországba

nem cancellárnak, amivé biographusai csinálják. A cancellár Csáki Mihály volt. Hibáz tehát *Istvánfi* a Forgách Életében, s mind akik őt követik, midőn cancellárrá teszik.

⁴⁶⁾ Az oklevél gr. Kemény József Apparatus Diplomaticusában (I. *Kövári* Erdély Tört. III. 193. l.). Erre vonatkoznak János 1570. máj. 2. kelt levelének különösen e szavai: „ . . . nos Castellum seu Curiam Abbatialem Colos-Monostor vocatam, in Comitatu Colosiensi existentem, medio aliarum litterarum nostrarum privilegialiter emanatarum, simul cum universis eius pertinentiis, proventibus, atque emolumentis, quocumque nomine vocentur, ad idem et eandem spectantibus, manibus nostris Regiis, sibi haeredibusque suis dedissemus atque contulissemus. In cuius et quorum pacifico usu, dominio, *ultra unius anni evolutionem* stetisset, et nunc quoque existeret.“ L. munkái *Függelékében* IV. sz. alatt.

⁴⁷⁾ Ezeket olvasom ki *Istvánfi* azon helyéből (Forgách Életében) hogy F. „non satis gratum se illi praebuilt.“

tett útnak egészen más okát gyanítom. Delpini bíbornok t. i. annyira magára vonta a magyarok köz megvetését, a Rendeek oly hangosan követelték eltávolítását a királytól, hogy Forgáchban talán remény éledezett, miszerint, ha a Bécsben gyűlőlt udvart elhagyja, az óhajtott széket még elérndi. A Pozsonyban összegyűlt országos Rendeek csakugyan megalkották a 35. törvénycikket, mely Delpini elküldetését decretálja, még pedig mielőbb: „nehogy kénytelenek legyenek a bíbornok úrtól a dézmákat megvonni;“ s a velencés, nem várva be a pert, ment. De most a király maradt következetes, mint az előtt Forgách, s a győri püspökséget nem töltötte be. Forgách visszatért Gyulafejvára, martiusban 1570.⁴⁸⁾

⁴⁸⁾ *Timon* ez olasz útnak más okát adja: „Cum neque a Dacis se pro dignitate coli, haberique existimaret, concessit in Italiam, ubi etiam ex vita migravit“ (id. h. 209. l.). Az ok a levegőből van kapva, ez út pedig a harmadik, 1575-ki, olasz úttal összezavarva. — *Gánóczy*, Pethőre (tulajdonkép Spangár-ra) hivatkozva, szinte így: „Eodem . . . quo ad Transylvanum abiit, anno, relictis patriis laribus (érte erdélyi lakát), in Italiam commigravit, ubi et extremum clausit diem (id. h. 135. l.). Erdélybe 1568-ban jött; ha ez évben ment volna Olaszországba, János-Zsigmond nem fogta volna neki 1569-ben Kolos-Monostrát adományozni. De nem is maradt ott, hogy ott meghaljon; hanem visszatért, még pedig nem várva be János halálát, mint Horányi, nem tudom honnan, de valótlánul írja: „Interea missis crebro literis Forgáchium ducta sorore propinquus Ladislaus Gyulafi de Transylvaniae vicissitudinibus, procerum studiis, variaque principis valetudine atque ingravescente morbi atrocitate edocere et commonefacere non intermisit. Vnde factum est, ut reditum in sequentem annum (tehát 1571-re) differret. Mox audita

XIV. Ez olasz útról Horányi, nem tudom ki után, beszéli, hogy Forgách Velencében mulatván, itt a Manuziókkal, Páduában Sigenius Károlylyal s más tudósokkal társalkodott; s innen ismét Ragúzába ment. Ragúzai tartózkodása Benessa Péter, mint gyanítom erdélyi consul, házánál, ennek II. Jánoshoz írt leveléből bizonyos, mely szerint Forgách nála olvasván Tubero Lajos melitai apát addig ismeretlen Magyar Históriáját, buzdította őt, hogy küldené meg azt fejedelemnek, mit a választott király kedvét kereső olasz, Forgách által, teljesített is ⁴⁹⁾. A visszatértnek kelle-

Ioannis Sigismundi morte, atque in locum eius, communi procerum consensione, suffecto Stephano Báthorio, rerum gestarum gloria clarissimo et dudum sibi cognito, principem salutaturus itinere accelerato in Transylvaniam tetendit.“ S valamivel alább mondja: „Forgáchium in Transylvaniam Anno 1571 mense Iunio ex Italia et Ragusa delatum . . . certum est“ (Forgách Életében). Kiírtam az egész helyet, hogy legyen min bámulnunk, ha azt mondom, miszerint — talán a Gyulafi levelei tartalmán kívül, melyek közlése felette kíváncsatos vala, ha Horányi ismerte, mert János utolsó életéve és Erdély akkori politikai történetét fogták befoglalni — **minden szava merő koholmány!** Így áll a mi legtöbb biographusaink történeti lelkiismerete, gondossága, hitelessége! — Én Ragúzából Erdélybe visszatérését 1570 martiusra tettem, mert Benessa levele, melylyel Tubero Commentáriusait a fejedelemnek meghozta, „V. Kal. Martii A. Salutis MDLXX“ kült; azon 1570. évi május 22. pedig már kiadta II. János azon levelét a kir. dézmák haszonbérleihez, s különösen Chinády Jánoshoz az iránt, hogy Forgáchot kolosmonostrai birtokaiban ne háborgassák (l. a *Függelék* IV. számát).

⁴⁹⁾ Benessa érdekes levelét l. a *Függelék*ben III. sz. alatt. Ebből tudjuk azt is, hogy Forgách 1569-ben jött Ragúzába.

metlenségei lehettek kolosmonostori birtokai miatt, amiért János, május 22. kiadta tanácsosa érdekében a kir. dézmabérleőkhoz szóló rendeletét, melyben Forgáchnak azokban háborgattatását tiltja ⁵⁰⁾. Jelen volt Forgách a nagy tanácsban ez évi (1570) szeptember közepén, midőn Békes Gáspár a Maximiliánnal Speyerben közösen megállapított békepontokat elhozván, II. János azokat cancellárja Csáki Mihály által inkább elfogadás, mint tanácskozás alá vétel végett előterjesztette főembereinek. A tizennyolc úr közül tizenhat, minden belé-ereszkedés nélkül, megesküdt a szerződésre: Báthori István csak Szatmár visszanyerésének feltétele alatt, Forgách viszont „amennyiben e kötés a magyar birodalomra és nemzetre üdvös, s a hazai törvények szerint igazságos“ ⁵¹⁾. Midőn aztán Békes Gáspár a ratificált kötéssel 1571-ki január végén Prágába Maximiliánhoz visszatért, ez azonnal kiállította a nemesek részére a megyékhez, a főurak számára személyenként, a kikötött „biztosító leveleket“, melyek szerint t. i. senki általa és utódai által az erdélyi fejedelemnek tett hű szolgálatokért akár birtokaiban, akár személyében háborgattatni nem fog, s ily biztosító levél adatott Forgáchnak is (Prága, január 31. 1571. ⁵²⁾); martius 29. pedig, miután János Zsigmondnak martius 13-kán közbejött halála Prágában megtudatott, a császár legott martius 29. levelet intézett

⁵⁰⁾ E levelet munkái *Függelékében* I. IV. sz. alatt.

⁵¹⁾ L. *Forgáchot* magát a 447. lapon.

⁵²⁾ L. a *Függelékben* V. sz. alatt.

Forgáchhoz, melyben felszólítja őt, hogy, miután az elhunyt fejedelem az ő (Forgách) tanácsával is élt, s ez a kötést esküvel is elismerte, lenne maga is munkás a tartomány nyugalomban maradásában, s hitelt adva mindenben Békes Gáspárnak, mit ez vele a császár nevében közölni fog, tenné azt, mit a császár iránt fennálló hite javasland, pártolván azt úgy, miszerint különös buzgóságát s őszinte hűségét a császárhoz, ez ízben különösen tanúsítsa. Egy *elpártolthoz* írni így, derogál vala egy császárnak ⁵³⁾.

XV. De Maximilián lehetetlenséget követelt; mert nem mást kívánt vala, mint hogy Békest — kinek ügye az első perctől fogva vesztett ügy volt — vajdaságra segítse. Forgách ezt nem akarhatta, de akarva sem teljesíthette volna. — Ettől kezdve tehát hazatérésének lehetősége is megszűnt. Május 25-kén az ország Báthori Istvánt választotta fejedelmévé, kivel Forgách nem csak vérrokon s egy vallású, hanem Já-

⁵³⁾ „Qui — (Békes) — latam satis de pluribus rebus acceperit a nobis Instructionem, iniunximus illi, ut tecum quoque nonnulla agere, et nostro nomine tibi referre debeat. Quare Fidelitatem tuam clementer requirimus et hortamur, ut iis, quae nostro nomine tibi retulerit, fidem indubiam praestare, eisdemque ita te accommodare velis, *sicuti de te plane confidimus, et datae nobis fidei quoque tuae vinculum tibi haud dubie suadebit*“... És: „ut in iis omnibus apud Regnicolas bono et optato fine perficiendis, opera, consilio et promotione tua ipsi Gasparo Békes, et ceteris, quibus hoc idem negotium commendavimus, ita assistere velis, *ut singulare tuum erga nos studium et sinceram fidem vel hac potissimum vice demonstres*.“ Az egész levelet l. a Forgách munkái *Függelékében*, VI. sz. alatt.

nos életében is mindig összetartó levén, nem csoda, hogy szívesen maradt, és hogy az új fejedelem sem késett őt a Békeshez szító Csáki Mihály helyébe *cancellárrá* emelni ⁵⁴). Mint ilyené áll már neve az ez évi nov. 9. tartott kolosvári országgyűlés törvénycikkelyei ⁵⁵), úgy a szász papság részére 1572. júl. 4. költ kiváltságlevél ⁵⁶), s az 1573-ki oct. 15. tartott megygyesi törvénycikkek alatt ⁵⁷); 1574. mart. 1-jén pedig Krakóban találjuk, hol Valois Henrik lengyel király koronázatán, kétségtelenül mint *Báthori István követe*, volt jelen ⁵⁸).

XVI. Úgy hiszem, nem tévedek azt állító, hogy Erdélyben készíté Forgách *Commentáriusait*, s leginkább cancellársága idejében, mely alatt, mióta Maxi-

⁵⁴) Csáki a Báthori választásában sem vett részt (Hagymási levele Liszti Jánoshoz: *Kemény és Kovács: Erdélyország Története*i Tára I.: „Más nap jó hajnalban egybe gyűlének az gyűlésben, és alig valának együtt, íme minden további vita és szó nélkül kikiálták Báthori István uramot, az Somlyait, főúr öreg nemzetet, vajdának; *de Csáki uramot ez nap nem láthattuk*“ 109. l.). — *Kövári Erdély Történelme*, IV. 15. l. septemb. Csákit *volt* cancellárnak nevezi. A novemberi gyűlésben pedig, 16. l., „a pártos Csákit, mint az interregnum alatti kormányzót, számolásra szólíták fel.“ Nem lehetséges, hogy Báthori csak egy perczig is élt volna szolgálatával. — Egyébiránt Csáki a következő 1572. évi áprilben meg is halt (*Bethlen* II. 256.).

⁵⁵) *Kövári* az id. h. 16. l.

⁵⁶) L. *Háner Scriptt.* I. 171.

⁵⁷) L. azokat *Kemény és Kovács* Erd. Tört. Tára I. kötetének 131—134. ll.

⁵⁸) Bátyjához Simonhoz Krakóban, mart. 1. kelt levelét l. munkái 546. lapján.

milián udvarát elhagyta, leginkább élvezhetett külső, és sorsa tisztában levén, végre lelki nyugalmat is. A terv régibb volt. Már midőn Brutus János Mihály némely kiadások eszközzése végett 1563-ban Velencében mulatott, hívta meg őt Forgách magához, már akkor szándékozván kora történeteit megírni, s Brutus tudós társalkodásán kívül classicai tolla segedelmét is igénybe venni. Forgách feltételei fényesek voltak, de Brutus vagy nem bízik vala egy magán úr állandóságában, vagy nem határozhatta el magát a szép francia várost, mely akkor állandó lakhelye volt, Lyont, Pozsonnyal felcserélni. Az alkudozásnak tehát nem lett eredménye⁵⁹⁾. Azonban nem kételkedhetni, hogy Forgách rég jegyzett, gyűjtögetett e célra; hogy pedig különösen 1566 végén komolyan hozzá kívánt már látni a munkához, dec. 2. Bornemisza püspökhöz intézett levele mutatja, melyben kéri hogy kortörténeti feljegyzéseit, milyekkel, úgymond, bőségben bír, vele a titoktartás pecsége alatt közölni ne terhelhetnék⁶⁰⁾. De az íráshoz, mint Gánóczy véli, e kedélyére oly le-
verőleg ható időben bizonyosan nem fogott még⁶¹⁾. A közelebbi években t. i. bekövetkezett lemondása s Magyarországból eltávoztása, majd új pályája Erdély-

⁵⁹⁾ L. alább Brutus Életét (a VIII. fejezetben). — S így nincs igaza Praynak, midőn (Ann. V. 9.) azt véli, hogy Tubero munkájával megismerkedése (Ragúzában 1569) bírta őt kora történetének megírására.

⁶⁰⁾ L. a levelet munkái 544, 5. ll.

⁶¹⁾ Id. h. 127. l.

ben, 1569-ben olasz és dalmát útja, 1570-ben második tartózkodása Jánosnál, ennek haláláig: mely idők, mint azokat jellemeztük, szinte nem nyújtottak elég lelki nyugalmat ily műhöz. Ellenben, amint a Maximilián és János közti béke létesült, Forgách ismét Brutushoz fordult, Kovacsóczi által megújítván nyolc év előtti ajánlatát és feltételeit, melyeket az, 1571. april 12. Párisban vevén, örömmel fogadott, és Bécsbe el is jött, de elvétván Forgách emberét, ki száz arany forint uti pénzzel hiába kereste, kénytelen vala Bázélbe visszatérni, s a dolog újra abba maradt. Forgách most még jobban gondoskodandó Brutusról, őt Báthori István fejedelemnek ajánlotta be, ki őt csakugyan Forgách által (1573. jún. 1.) országos történetirónak meghivatván, Brutus végre 1574. febr. 7. Kolosvárra érkezett⁶²⁾, de már inkább hogy ő vegye hasznát Forgáchnak, mint hogy ez neki. Itt kívánom t. i. kiemelni azon nagy érdemeket, miket Forgách történetünk körül tett. Ő juttatta *Bonfini* öt utolsó kiadatlan könyvét Zsámboki birtokába, ki azokat aztán Bázélben Oporinüs-nál 1568. először, közzé is tette⁶³⁾; ő ismerte fel 1569-ben Ragúzában voltakor *Tubero* Lajos

⁶²⁾ Mindezek részletes elbeszélését l. Brutus idézett Életemben a VI. VII. fejezetekben.

⁶³⁾ „Quinque posteriores (Bonfinii libros) nobilissimus ac doctissimus Antistes Varadiensis Franciscus Forgatz ante paucos annos Oporino typographo Basiliensi a Christophoro Trecio primum communicatos liberaliter mihi detulit, nec pauca, quo est iudicio (qui et ipse Annales texere fertur) nomina corrupta restituit.“ *Sambucus* Bonfini kiadásában, az Előszó 7. lapján.

eladdig ismeretlen s Benessánál talált Commentáriusai becsét, amelyek másoltatásának eszközlője lett — bár kiadatásukat is kieszközölhette volna II. Jánosnál, kinek a kéziratot meghozta! ⁶⁴⁾ Továbbá ő volt *Brutus* meghívásának és országos történetíróvá kinevezetésének, s így ez író nagybecsű magyar historiájának, közvetve, létesítője ⁶⁵⁾; végre nagy szorgalommal dolgozott *saját* rég tervezett *munkáján*, melynek készültét hajlandó vagyok egyenesen Báthori mellett töltött négy évébe (1571—5) helyezni.

XVII. A megerőltetéssel járó munka, s talán az erdélyi erős levegő hatása alatt is egészsége mind inkább csökkenvén, az orvosok neki az olasz eget ajánlák. Mellbetegsége lehetett ⁶⁶⁾. Az 1575-ki júliusban Kolosvárt tartott országgyűlés törvénycikkeit már Berzeviczi Márton „Secretarius et Consiliarius“ írta alá, miből kitűnik, hogy ekkor Forgách már búcsút vett vala Erdélytől. Páduába ment. Valóságos áttelepedés volt, mert mindenét magával vitte, s (kolosmonostori) birtokát ismét süvének Gyulafinak haszonbérbe adván, a bért is előre felvette ⁶⁷⁾. Rosszúl lehetett, mert 1575. november felé halála híre terjedt el, s Báthori

⁶⁴⁾ L. *Benessa* levelét II. Jánoshoz a *Függelék* III. száma alatt.

⁶⁵⁾ L. *Brutus* id. Életét.

⁶⁶⁾ Az Istvánfi által (Forgách Életében) említett betegség orvoslása végett nem mennek meleg ég alá. Megvetni való az Istváni mérges insinuációja.

⁶⁷⁾ *Báthori Kristóf* Váradról 1575. nov. 14. így ír Forgách Simonnak: „Innét Erdélyből békével ment el; pénze, marhája

Kristóf Váradról így felel az iránta kérdezősködő Forgách Simonnak: „Írja Kegyelmed, hogy Forgách Ferencnek halálát értötte volna, kit mi senkitől nem értöttönk“⁶⁸⁾. Brutus 1576-ban szinte holtnak írja őt Báthori István már lengyel királyhoz intézett Gratulációjában⁶⁹⁾, ahonnan Pray 1575-re, vagy a következő év elejére tette írónk halálát. Ál hír volt. Forgách megérte bátyjának Báthori Istvánnak lengyel királyvá választatását, mit azon nemzékrendi jegyzete is mutat, melynek önkezű példánya még most is a családi levéltárban őriztetik⁷⁰⁾. Másfél éven túl élván Páduában, mint most már levéltári adatból tudjuk, 1577. január 19. halt meg⁷¹⁾, az ott⁷²⁾ uralkodott dögvész áldozata, s ugyanott a jezsuitáknál temettetett

(holmia) itt bizon semmi nem maradt, mert valamie volt, mindent elvűtt. Sőt jószágát is Gyulafinak árendába vetette, és annak is summáját elvitte.“ (Az eredetiből közli *Mocsáry* az id. h. 170. l.)

⁶⁸⁾ Ugyanott.

⁶⁹⁾ „ . . . quorum (Forgationum fratrum) *qui vita non ita pridem est functus*, Franciscus.“ L. Bruti Opera Varia, Berolini, 1697. I. p. 18.

⁷⁰⁾ L. munkái 552. lapján.

⁷¹⁾ Ferenc testvére Imre kezétől: „Anno Domini MDLXXVII. XIX. Ian. Dominus Franciscus Forgách de Ghymes, frater noster germanus, nobis charissimus, reddidit animam pie Domino Creatori suo, Paduae.“ (*Mocsáry*nál az id. h. 171. l.) Tehát sem 1565- vagy 1572-ben, mint *Gánóczy* ingadozva állítja (119. és 135. ll.); sem 1575. v. 76. *Pray* szerint (Ann. 9.); sem 1576. mint *Mocsáry* az id. h. a 141. lapon állítja, mit aztán a 171. lapon tagad.

⁷²⁾ Nem Pozsonyban, mint *Bél Mátyás* állítja az id. h. a nemzékrendben.

el⁷³⁾, miután vagyonát Simon és Imre testvéreinek⁷⁴⁾, kéziratait amannak⁷⁵⁾, hagyta.

XVIII. Kétségtelen, mit Pray Forgách munkájáról mond, hogy az inkább emlékrajsz mint történelem, s hogy az irány egyenetlensége, s a nem eléggé teljes rend vázlatra mutat, melynek kivitelében a kora halál gátolta szerzőjét⁷⁶⁾: tegyük hozzá még a helyenként darabos nyelvet, mely mégis, erejében és tartalmasságában, nem ritkán komoly és magas szépségre emelkedik. Egy *de domini funere rapta sui* mű van előttünk, de melynek becse nem csak a historiai anyagban határozódik, hanem főleg éppen azon kérelhetetlen igazságszeretetben van, mely szerint nem szépített, hanem mind az események okait, mind a szereplőket feltünteti, tekintet nélkül barátira, ellenségre. Ezt más írónál részrehajlatlanságnak nevezik: lássuk minek bélyegezték azt Forgáchnál. *Istvánfi* így ír Forgách Életében: „*Historias diu ante obitum (?) scribere coeperat, a morte Regis Iohannis exorsus, ac variis intervallis usque ad Reginae Isabellae et eius filii exitum perduxerat, quae a multis ideo non probantur, quod maledictis conviciisque in viros clarissimos, nec quicquam tale meritos, scatere videntur, nec*

⁷³⁾ „Patavii que grassante peste extinctus est. Sepultus est Patavii apud Patres Soc. Iesu.“ *Istvánfi*, Vita Auctoris.

⁷⁴⁾ Pál már nem élén. *Istvánfi* u. ott.

⁷⁵⁾ T. i. ez látta el Commentárjait saját jegyzeteivel, ez közölte azokat s egyéb papirosait Brutussal, részint még Ferenc életében (*Bruti* Opp. id. h. 18. l.).

⁷⁶⁾ Annal. V. 9. l.

*ubique rerum gestarum sinceram fidem tuentur: tamen ob rerum gestarum memoriam dignae censi possunt, quae in lucem prodeant, atque adeo cum iudicio per aequos censores legantur*⁷⁷⁾. — *Brutus* vizont, ki annyira használta őt, megbotránkozik benne, hogy egyfelül Martinuzzit magasztalja, másfelül korholja: „*Forgatius quidem ornat hominem testimonio luculento, sed cum ea exceptione, ut cumulatam etiam divinis laudibus, aeternis infamiae inustum maculis ad posteritatem prodat. Ita enim ait fuisse hominem magni consilii, ingentis virtutis, auctoritatis, ut, in maximarum virtutum commendatione, unum excipiat proditionis crimen: quod perinde est, ac si quis, rogaturus amicos ad coenam, polliceatur laute se ac luculenter illos accepturum, conquisitis epulis regio sumptu, suavissimis ferculis, Cretico et Falerno vino, sed quae sunt omnia infusa veneno*“⁷⁸⁾. Mit jelent e gáncs egyebet, mint hogy attól, kit árulónak tartunk, tagadjuk meg a nagy tehetségeket, melyekkel bírt, s azon érdem elismerését, melyet tőle el nem vitázhatni; vagy másfelül, ne hirdessük hűtelennek, ha (bár tévedve, mint itt) annak tartjuk is? — Így *Pray* vizont a parentátorral támadtatja meg a historikusnak hitelét: „*Studio partium deditus, úgymond, ut facile, orationem, quam Ferdinando defuncto Viennae ad Divi Stephani dixerat, cum Historia contendenti perspicuum fit:*“ nem ismerve el a hivatalos dicsbeszéd s a történelem közti

⁷⁷⁾ L. a *Függelék* vég száma alatt.

⁷⁸⁾ L. *Opera Varia*, I. 236. 1.

különbséget, s azt, hogy a két mű előadása egyáltalában nincs ellentétben; „tum, folytatja, *in enunciando liber admodum, qua tamen in re etsi vis veritati minime facienda est, puto a scriptoribus rationem decori modumque haberi oportere*“⁷⁹⁾: azaz a decorum címén a valónak elhallgatását kívánja. — *Gánóczy* továbbá a Delpini jellemrajzát nagyon erősnek találván, így ítél: „hunc acerbo stilo miserandum in modum lacerat. Verum si cogitemus Forgáchium Historiam suam *multis sarcasmis replevisse*, adeo, ut vix alicui mortalium, ne Regibus quidem exceptis, parcat, sed *in omne genus hominum nimia libertate invehatur*, eapropter ob acrimoniam stili in Delphinum directi, me quidem iudice, nequit inferri, illum (Forgáchium) ea duntaxat de causa a Caesaris partibus recessisse. Audiamus interim, qualiter de Cardinali Delphino scribat, non id quidem, ut in verba Forgáchii iuremus, *talia namque sunt quae vel recitare animus horrescit*; sed ut historiae integritati litemus.“ (?!)⁸⁰⁾ — *Katona* is a Delpini jellemrajza által megbántva: „longius hic odio, úgymond, vel invidia abripi se passus est“; és másutt, hol Kerecsényinek Forgách igazságot szolgáltat, hozzá teszi: „magis semper ad vituperandum, quam laudandum, pronus“; ismét hol Maximilián viselete az 1567-ki országgyűlésen festetik, megjegyzi: „Haec ostendunt animum huius scriptoris a Maximiliano iam aver-

⁷⁹⁾ Annal. V. 9. l.

⁸⁰⁾ A *Forgách* e „borzasztó“ helyét l. munkái 301, 2. ll. — *Gánóczyét* az id. h. 132, 3. ll.

sum fuisse, *pluresque criminationes in eum conguessisse*, ut iustiores causas ab eo desciscendi habuisset videre-tur“⁸¹⁾: mintha a história dicsbeszéd volna! Másfelül a loyális Katona előtt a tények, melyek Forgáchnál is hangosabban szólnak, nem nyomnak semmit; de nyom Bizárus szépítő előadása; sőt nevezetes naivság-gal nem áttall Forgách ellenében az országgyűlés ked-vező kimenetelére is támaszkodni, bár, hogy kezdet-ben súlyos panaszok hangzottak, éppen Bizárus nyomán nem tagadja⁸²⁾. — *Engel* viszont azt veszi „indigná-

⁸¹⁾ Hist. Crit. XXIV. a 159., 228. és 398. lapokon.

⁸²⁾ Halljuk csak: „*Quamvis Forgáchius tam acerbas Hun-garorum querelas, in comitiis Posoniensibus iactatas, exhibeat; si tamen articulos ibidem conditos inspicimus, Hungaros in Maximilianum optime propensos fuisse videbimus, agnovisseque, multum eundem egisse, quum anno superiore nihil contra Turcas egisse videbatur.*“ Id. h. 355. l. — Valóban oly járatlan volt Katona az országgyűlések történetében, hogy a hozott tör-vénycikkekből vélte a törvényhozó felek közt tárgyalás közben történeteket és nem történeteket, s a két rész hangulatát felismer-hetni? S vajon nem ismert országgyűléseket, melyeken már-már törésre kerültek a dolgok, s aztán szerencsés fordulattal elsi-múltak? Ő maga az 1790—1-diki országgyűlés alatt írta e kötetét: annyira minden historiai tanulság nélkül vonúltak el szemei előtt annak is phásisai? Vagy a történetíró loyális kö-telességének tartotta *dissimulálni a valót*, ha az kellemetlen? — És ily történetíró részrehajlónak bélyegzi Forgáchot, a szigorú, a valón kívül minden egyebet mellőző Forgáchot? ily történet-író, kinek annyira nincs érzéke a kellemetlen valónak kimon-dására, hogy annak indokául nem képes a valónak tiszteletét tenni fel, hanem más valamit keres — itt Forgách elpártolási szándékát: „*Acriore hac crisi Forgáchius uti coepit, postquam a Maximiliano defectionem meditabatur*“ (p. 350). Mintha F. akkor

tióval“, mit Forgách az unitarismusról ír⁸³⁾. De való-
ságos dühvel támadja meg *Weszprémi István*⁸⁴⁾, a
miért „*csúfúl hazud*, annyi jeles embert *rágalmaz*, *meg-*
ugat“ stb; hogy Balsarátit mérgezésre képesnek tartja,
hogy egy Perényi Gábort, kit temetési szónoka és
sírírata nagy embernek hirdet(!), mint köpenyforgatót
megró, stb, még pedig csak mert „más vallású volt!“
Vajmi másképp ítél Forgáchról szász protestáns bírálója,
mint látni fogjuk. — Végre *Szilágyi Sándor*,

írta volna e XVII-ik könyvet, és nem az *előbbiekkal együtt* később.
Hiszen K. maga azt állítja, hogy a Bornemiszához intézett levél
után (ez pedig 1566. decemberben kelt) kezdte írni munkáját (p.
319, 20.). Tehát az első tizenhat könyvet 1566. decemberétől
1567. júniusig írta volna, midőn amaz országgyűlés tartatott?
És Katona nem értette meg, miért jajdúltak volna fel (Forgách
szerint) a Rendek, midőn a kir. kapitányok garázdaságaik meg-
szüntetését sürgetvén, a király előleges vizsgálatról kívánta a
dolgot felfüggeszteni? vizsgálatról oly dolgot, mely országosan
tudva és érezve, országosan állítva és feljelentve volt? Nem
értette e feljajdulását a Rendeknek, kik az előleges vizsgálatok
elrendelésében egyebet nem láthattak mint a dolog elnapolását,
az *elviselhetlenné lett állapot rögtöni orvoslása helyett?* S a cikkely
„*illis volentibus ac consentientibus fuit constitutum.*“ *Volentibus?*
Tehát minden törvénycikk a RR. egyoldalú *akarátának* ered-
ménye? *Consentientibus?* S a consensus mindig szabad és ön-
kénytelen? s nem gyakran a kénytelenség szüleménye? Valóban
ily „*eriticus historicus*“ logikája amily naiv, ép oly kevéssé tesz
részhajlatlanságáról tanúságot. Bizony ideje bizonyos történet-
íróinkat, minden nagy és tagadhatatlan érdemeik mellett, két-
kedő és ovakodó vigyázattal használnunk, tán nagyobb azoknál,
kik magokat úgy mutatják, amilyenek.

⁸³⁾ Gesch. d. Ungr. Reichs IV. 207.

⁸⁴⁾ Medicorum Hung. et Trans. Biogr., IV. 348—355. ll.

II. Jánosról adott jellemrajzát nevezi „moeskolódásoknak“ s őt maga-magával akarja ellentétbe hozni, mint Brutus és Pray⁸⁵⁾; holott maga *Brutus* viszont Báthori István lengyel királyhoz írt levelében Forgách készülleteiről ezt mondja: „quae studio ornandae patriae collegerat, ita multa reliquit, ut satis appareat, in eo, iam diu historiam meditante, neque voluntatem ingenio, neque ingenium voluntati defuisse“⁸⁶⁾; s később a Simontól vele közlött Commentáriusokat bőven használta is⁸⁷⁾. Ellenben *Tasi Gáspár*, ki Forgáchot 1618-ban kívánta már kiadni, így ítél róla Ajánlólevelében Bethlen Gáborhoz: „Eritne lectioni Serenitati Vestrae ullus alius Historicus utilior, ut qui divino nutu easdem habenas moderatur iam, quarum varietatem ac vicissitudinem totis XXII libris illustris hic vir meritissimis coloribus et imaginibus, *seclusis procul favore et odio*, testis oculatus, imo pars ipse multarum rerum, expressit.“ — Másfelül *Szegedi János*, bár jezsuita, nem vegyül a Forgáchról mondottakkal az őt gyalázók sorába, s „Orator eximius et historicus probabilis“-nak nevezi⁸⁸⁾. — *Bod Péter* helyes belátással: „minthogy, úgymond, maga a dolgokban benne fogott, méltán helyesnek és hitelesnek tartatik az írása;

⁸⁵⁾ Erdélyország Története, I. 366. l.

⁸⁶⁾ Io. Mich. Bruti Opera Varia (Berl. 1697) I. 18.

⁸⁷⁾ „Omnium maxime Francisci Forgáchii monumenta nostram industriam . . . plurimum sublevarunt“: l. Brutus Magyar Historiája, közli Toldy Ferenc (Monumenta Hungariae Hist. Scriptores, XII. k.) I. XCV. l.

⁸⁸⁾ Rubricae sive Synopses . . Iuris Vng. II. 181.

úgy is látszik, nem kedvez senkinek, kit-kit a maga színével fest le, és a magától készített köntösbe öltöztet⁸⁹⁾. — Nem csak bővebb, hanem beható és helyes bírálatát olvassuk Forgáchnak a „Siebenb. Quartal-schrift“ I. kötetében: „Oly férfiú — mond a névtelen bíráló — ki maga a kormányrúd mellett ült; ki az államváltozások belső, gyakran igen titkos rúgóit ismerte; kinek alkalmá volt az ország színpadán szereplő személyeket több oldalról észlelni, s ez által magának az emberi jellemekről konkrét ismeretet szerezni: ily férfiú a történész szemei előtt végtelenül nagyobb becsset bír, mint oly író munkája, ki a cselekvéseket és eseményeket eszményi tervek szerint szerkeszti együvé. Ez alapítja meg e Commentárok becsét is. Nem tagadható ugyan, hogy ilynemű írók, bizonyos esetekben, akaratjok ellen is, könnyebben engednek helyt a titkos pártszellem bizonyos nemének: s épen e tekintetből akarták némelyek Forgách ítéletét is némely történeti személyekről gáncsolni. De épen a vélemények különbsége ad a nyugott történetbuvárnak alkalmat több egykorú kútfők összevetése mellett a jellemeket behatóbban megítélhetni . . . Emeli a mű becsét, hogy szerzője, korlátnoki magas álláspontjáról, a hazai eseményeket a többi nagy világeseményekkel összeköttetésben tekinti. . . . Különben a szerző alaprajza egyszerű és mesterkéletlen. A nélkül hogy bizonyos fő eszmét kívánna munkájában keresztülvinni, úgy beszél el a hazai történeteket, mint azok

⁸⁹⁾ M. Athénás, 86. l.

egymásra következtek; a cselekvő személyeket, sokszor kevés szavakkal, igen találólag festi, s az olvasót több alkalommal az ország szerencsétlenségei okaival ismerteti meg. A belföldi események közzé beszövi a külföld nevezeteseb történeteit is. Ez megszakasztja ugyan néha a fonalat, de annál kedvesbbé teszi az olvasást, mert általa mintegy synchronistikai átnézetét nyerjük a kor nevezetes világeseményeinek. Különösen megilletődött bíráló az egykorú németalföldi nyugtalanságoknak II. Fülöp alatt, s a franciaországi hugenott-harcok részrehajlatlan előadása által, és tisztelettel telt el azon férfiú iránt, ki állapotja s az egyház előítéletei által nem engedvén magát eltévesztetni, az akkori vallási háborúk okait a kellő szempontból tekinti, s a spanyol inquisitiót érdeme szerint festi. Az írmód tárgyhoz mért, mesterkéletlen, s az előadott dolgok mivoltához képest gyakran nyomatékos, és hazafiúi melegséggel eltelt.“⁹⁰⁾ — *Budai Ferenc* is általában hitelesnek; *Feszler egy* szóval igen találólag, szigorúnak⁹¹⁾; *Szalay* ugyan zsémbesnek, de élesszemű, és Verancsicsal kora s a magyar haza jeles történetírójának⁹²⁾, végre *Horváth Mihály*, „kissé kesernyés, de nagy tudományú, jeles történetírónak“ nevezik⁹³⁾. — Látjuk, a panasz mindenütt a szigor ellen szól, mely aztán hol kesernyőségnek, hol rágalom és

⁹⁰⁾ Magyarország polgári Históriajára való Lexikon, II. 46. lap.

⁹¹⁾ Geschichten der Ungern, VI. 916. l.

⁹²⁾ Magyarország Története, IV. 359. és 366. l.

⁹³⁾ Magyarország Történelme, új dolgozat, III. 279. l.

mocskolódásnak bélyegeztetik. A külföld kevésbbé érzékeny a szigorú történetírók irányában. Nem emlékezem, hogy Tacitus káromoltatott volna, hogy gazkorát olyannak festette, amilyen volt: s valóban ez a XVI. század bizton versenyezhet a caesári első század gazságával; abban rabló féktelenség és zsarnokság, önzés és politikai jellemtelenség napirenden voltak. S ő e rossz világot ismerte, ismerte embereit legtitkosabb gondolataikkal, ismerte e nyomorúlt földi nagyokat, kiktől idegen vala a haza tiszta szeretete, s tetteik fő rúgója a hatalom és legszennyesebb érdek. És ha tán néha pusztá hír után indulva téved, mint például a Perényiné mérgezési történetében, az ily adatnak is van történeti jelentősége, mert ha nem áll is a tény, eléggé jellemző az, hogy ily tények hitelre találhattak. Ellenben legtöbb sötét rajzait igazolják az azóta ismeretessé lett kútfői adatok, amikben oly gazdagok különösen e század históriás énekei; igazolja a lélektani bírálat, mely a sorok között olvasni tud. — Valóban, nem irigység sugallta Forgáchnak elbeszéléseit, s nem személyes gyűlölség, mint kicsinyes gondolkodású emberek állíták: hanem a vétek, az alávalóság, a lelketlenség gyűlölete. A hűségnek, erénynek, a buzgó honszerelemnek, mely kebelében oly szent lánggal ége, hiánya keseríté el érzékeny lelkét, mert ezekben, s nem vesztett csatákban, ismerte fel a század köz insége okait. „Enimvero vereor — így jajdúl fel történetírói fájdalmában: — ne ullam, vel minimam partem assequar eorum, quae omnes omnium aetatum, omniumque gentium scriptores assecuti sunt,

qui inter ceteras eximias virtutes ea felicitate usi sunt, ut nihil tam triste, tam miserabile ad scribendum habuerint, quod non laeto ac iucundo quandoque stilo commutare potuerint; qua varietate ipsos etiam lectores retinere possent. *At nobis omnia contraria eveniunt, qui uno ac perpetuo fato nostras calamitates lugere potius, quam historiam scribere videmur.*⁹⁴⁾ Mégis megírta, hogy e tükörből tanuljon a nemzedék, mert neki a történelem magistra vitae volt: „Quod unum tamen mihi vel maxime notandum videtur, et monendi omnes, *ut causas advertant*, cum ex priscis annalibus nostrae gentis, tum vero ex serie nostrorum scriptorum; *nostroque exemplo sibi omnes norint velintque consulere*“⁹⁴⁾. S ha a történelem céljának ily komoly felfogása mellett még a személyes vonzalom és kötelezettség sem tartóztatja a valónak, vagy mit annak hitt, elmondásában, nem kevesebb köszönettel tartozik neki a tudomány, mint amily megbocsátható volt volna ugyan szívének a kímélet, de melylyel a történet vajmi keveset nyer vala, s még kevesebbet, melyet szem előtt tartott, az erkölcsi tanulság. Különben előadása, az utolsó kéz hiánya s gyakran nehéz nyelvezete mellett is, eleven, az erkölcsi érzés s az igazság általi meghatottság bélyegét viselő; e mellett tömött, hatályos, gyakran nagy íróhoz méltó helyekkel, s ilyenkor nyelve is valódi római szint ölt. Igen is, Forgách nem a szépítő, hanem az írói rendeltetésök tudatában őszinte, komoly, magas érzületű történészek között

⁹⁴⁾ L. munkái 32. lapján.

követel helyet, s én bízom azon erőben, mely az igazságban lakik, hogy valamint munkája ez új hívebb kiadás által új életre támad, akként az író pártosságáról hagyományossá vált nézet is az újabb elfogulatlan vizsgálat fényében ködként el fog enyészni.

XIX. Ami Forgách munkája történetét illeti: bizonyos, hogy az a szerző halála után bátyja Simon birtokába került, ki azt, sok helyen, s egész az utolsó lapig, jegyzésekkel kísérte. Tőle kapott *Brutus* is példányt, melyhez már hozzá voltak Simon jegyzései csatolva: „Atque non solum is (Simon) facilem se praebuilt *scriptis fratris tradendis*: sed severus etiam censor, si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum) *apposita nota emendavit*“⁹⁵); s e példány az, mely jelenleg a pécsi püspöki könyvtárban őriztetik. Simontól kapott kétségtelenül *Istvánfi* is példányt, melyhez aztán helyenként maga is vetett oldaljegyzeteket, s ez az, mely a hg Eszterházy könyvtárában van, s melyen az akad. kiadás alapszik. Hihetőleg szinte Forgách Simontól bírta Révay Péter koronaőr is Forgách Commentárjait, ki, hogy ezeket használta, többszöri hivatkozása történeti munkájában (De Monarchia) bizonyítja. Mindazonáltal csak egy töredéke jelent meg, öcscsének Imrének a szigeti veszedelmet tárgyazó gyűjteményében⁹⁶) ily cím alatt:

⁹⁵) L. *Brutusom* I. kötete XCVI. lapján (Monumenta, Scripta. XII. k.).

⁹⁶) De Sigetho Hungariae propugnaculo, a Turca A. Ch. 1566. obsesso, et expugnato. Opusculum virtuti et immortalit-

Zigethi, Hungariae claustris praestantissimi vera Descriptio et Obsidionis Epitome, ex Ill. Francisci Forgachii, Liberi Baronis in Gyemes, Commiathi et Monostor, Cancellarii olim Divi Ferdinandi Imp. per Hungariam et Consiliarii, Sui temporis Historiarum Commentariis, bona fide de verbo ad verbum descripta, nunquam antehac visa, et nunc primum in lucem emissa. — Innen vette aztán át Reusner Miklós a magyar-török történeteket tárgyzó gyűjteményébe 1603-ban⁹⁷⁾; s végre innen ment az át, német fordítással együtt 1664. egy nürnbergi hasonló gyűjteménybe⁹⁸⁾. De aki az egész nagybecsű mű kiadásáról első gondolkodott, Tasi Gáspár a XVII. század első felében virágzott magyar író volt⁹⁹⁾, kinél a Bethlen Gábor egyik udvarnoka Kassán 1618-ban látván a munkát, s róla a fejedelemnek beszélvén, s

tati Ill. et Nobilissimi Dni Nicolai Comiti a Zerinio . . . ab Ill. Generoso et Magn. Dno Emerico Forgach Barone a Ghymes, Equ. aur. et Comite Trenchiniensi etc genero collectum opera Petri Albini Nivemontii. Wittemb. 1587. (Nemz. Muz.) a D. és E. íveken.

⁹⁷⁾ Rerum Memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus, a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiaque gestarum Exegeses. Francof. 1603. a 158—167. ll.

⁹⁸⁾ Auserlesene Ermahnungen von dem Türckenkrieg. Nürnberg, 1664. a 177—194. ll.

⁹⁹⁾ Két fordítását bírjuk: 1. „Elménknek Istenben felmeneteléről a teremtetett állatok garádjcsin, Robertus Bellarminus jesuiták rendiből való Cardinál könyvecskéje, Bártfa 1639.“ 2. „Öt rövid Predikáció húsz színes okokrul, miért nem akarnak most némely emberek katolikusokká lenni; írta Feuktius Jakab. Pozsony, 1640.“

ennek kívánságára azt tőle levélben elkérvén, Tasi azt, hogy Bethlennek kedveskedjék, és hogy ez azt közzé tettesse, számára lemásolta, s neki ajánlotta is¹⁰⁰). Mindazáltal kiadatlan maradt az, s az újabb írók közül az egy *Pray* használta saját kézirati példányából; és, tán *Pray* által figyelmeztetve, alig volt a múlt században könyvtár és gyűjtő, ki Forgáchot ne sietett volna birni vagy leiratni, úgy hogy míg Tasi még csak 3—4 példány létezéséről tudott, Horányi már vagy huszat látott, „quae, úgymond, licet ex autographo descripta esse adfirmarentur, omnia tamen plurimis mendis vel lituris scatebant, quod certe autographum nec ad limam exactum, nec emendatum fuisse indicabat.“ S ezek helyébe léptette most Horányi a gr. Forgách Miklós által vele közlött másolat alapján a maga kiadását 1788-ban¹⁰¹), de mely, saját

¹⁰⁰) Az Ajánló-levelet, melyet, szinte hibásan, *Horányi* is kiadott az Életrajz 2. lapján, l. a *Függelék* X. sz. alatt. (Horányinál péld. olvassuk: „quam sit res plena periculi pietatem colere“ non colere helyett.)

¹⁰¹) *Francisci Forgachii de Ghymes Pannonii, D. Ferdinandi I. Imper. ac Regis Hungariae Cancellarii et Antistitis M. Varadinensium celeberrimi Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarii, Libris XXII e MS. in lucem prodeuntes. Adiecit Indicem Rerum memorabilium ac Dissertationem Historico-Criticam de Vita laudati Scriptoris Alexius Horányi e Sch. Piis, Hungarus Budensis. Posonii et Cassoviae, impensis I. M. Landerer perpetui in Fűskút 1788. 8r. 92 számozatlan és 702 számozott lap, a szerző arcképével. A több ezer, értelmet zavaró és elferdítő hiba közül egy sereg látható az akad. kiadás L. LI. ll. kijegyezve.*

tapasztalásom szerint is, minden általam látott kézzel írt példányokat hibásságával felülhalad. Megróttá ezt először a fent idézett erdélyi névtelen bíráló¹⁰²⁾, s minden, ki azóta a fontos írókat használta vagy róla írt; és mégis e nyomorúlt kiadás által lépett Forgách igazán a magyar történeti kútfők sorába, mert ezóta minden történészeink, az őt ócsárlók is, a XVI. század történetében lapról lapra idézik, követik, kiírják.

XX. Az előttem tudva levő kézirati példányok a következők:

1. A *pécsi codex*, mely hibásan tartatott autograph-nak: nem levén a szerző keze, sőt többféle leíró munkája, s bár csinos, de hibás és hézagos, amennyiben a leírók szokat vagy helyeket kihagytak, mi által hol minden értelem elenyészett, hol homályos lett; deigen *eredeti* az, azaz a szerző részére íratott példány, mit ennek helyenként, de nem mindenütt hol szükséges volt volna, tett *önkezű javításai* bizonyítanak. S e példány egyszersmind az is, melyet szerző, bátyjával Simonnal közlött, ki szinte ebbe iktatta be önkezűleg magyar jegyzéseit. *Schwartner Márton*, ki után adom e rövid ismertetést, az egyetemi könyvtár Kaprinai-féle Forgách-codexét e pécsivel a legnagyobb gonddal összevetette, abba ennek minden legkisebb, még pontozási, variánsait is bejegyezte úgy, hogy e Schwartner által javított Kaprinai-codex Pestre nézve helyetteszi a Pécssett őrzött eredetit.

¹⁰²⁾ Siebenb. Quartalschrift, I. Hermanst. 1790. 439, 40. ll.

2. Az *Istvánfi-codex*. Midőn herceg Eszterházy Miklós e szinte XVI. századbéli codexet Koller József pécsi nagypréposttal 1802-ben közölte volt, akkor az, a tudós férfiú feljegyzése szerint (talán a hátán) e címet viselte: „Francisci Forgách de Ghimes Eppi Varadiensis Historia sui temporis.“ A könyv első és hátsó tábláján az Istvánfi-címer volt látható e körirattal: „Nicolaus Istvánfi de Kisazzonfalwa S. C. R. M. Consil. Acq (Koller szerint: Aulicus), Regni Hungariae Pro-Palatinus“ etc. A hátán könyvtárjegy: No. 187. — Azóta e codex új, veres félbőr, kötést kapott, elül hátul az Eszterházy hercegi címerrel; s ily hátcímmel: Franc. Forgach de Ghimes De Statu Reip. Hungariae M. S. Elül áll a „*Vita auctoris*“ (Istvánfitól); a második levelen kezdődik a munka ily címmel: „*Francisci Forgach de Ghimes, de Statu Reip. Hungaricae Ferdinando, Iohanne, Maximiliano Regibus, ac Iohanne secundo Principe Transsylvaniae Commentarii. Quibus accessere nonnulla etiam aliorum Principum gesta etc.*“ A szöveg, háromféle kéz által csinosan írva, a 296-dik levél elején végződik. A következő de már számozatlan levelen kezdődik: „*Annotationes Lingua Vngarica manu Domini Simonis Forgach, ad marginem historiarum adscriptae, quas non est visum omittere: quod ipse multis rebus cum Lazaro Suendio interfuerit, et praefuerit*“ 27 lapon; köztök egy pár, szinte magyar, Istvánfitól is, mit a melléjök vetett N. I. bizonyít. Ezek után: *Calendarium Graecum 1588.* 25 lapon. — Bár az elébbi codexnek, mely utóbb Forgách Simoné volt, mit az általa abba vetett önkező oldaljegyzések bizonyítanak, köz-

vetlen másolata, mégis különbözik attól helyenként, amennyiben leírói amannak hibáit újakkal szaporították. Az oldalszéleken Istvánfi deák jegyzetei állanak ¹⁰³).

3. A *nemzeti muzeumi codex*, 1765-ki igen szép másol., fol. Elül a Vita, hátul a Bornemiszához írt levél.

4. Az *Eder-codex*, a nemzeti muzeumban, szinte igen szép, XVIII. századi, másolat, fol. Elül a Vita, hátul a Bornemiszához írt levél.

5. A *Fejérváry-Károlyféle codex*, szinte a nemz. muzeumban, fol. Elül a Tasi Gáspár Ajánló-levele, s így hihetőleg a Tasi másolatának mása. Hátul a Bornemisza-levél.

6. A *Jankowich-codex*, ez elébbinek be nem fejezett mása, fol. szinte a nemz. muzeumban.

7. A *Széchenyi-codex*, 4-rétben, 2 kötetben, hasonlóképp a nemz. muzeumban, Tasi Ajánló-levelével.

8. A *Kéler Godofrédféle codex*, fol. Elül a Tasi Ajánló-levele; a „Vita“ bele téve; hátul a Bornemisza-levél (mely után a vétel napja nincs feljegyezve). A nemz. muzeumban.

9. A *Kaprinai-codex*, 4-rétben, 2 kötetben, a m. kir. egyetem könyvtárában, minden hozzá tartozó melléklet nélkül. (L. mi a pécsről ennek végén feljebb mondatott.) Schwartner szerint rokonabb a pécsivel, mint a következő, t. i.

10. A *Pray-codex*, fol., szinte az egyetemi könyvtárban. Elül a Tasi levele, hátul a Bornemiszához írott.

¹⁰³) Hogy ez az Istvánfi-codex sem ment a hibáktól, mutatják az akadémiai kiadás LII. LIII. lapjain kijegyzettek. Jel-

11. A *Koller-codex* a pécsi püspöki könyvtárban (mint az 1. sz.). Ebben a Forgách Simon jegyzései is találatnak deákra fordítva, mely fordítást Szászky János kezdett meg, és Koller befejezett.

12. A *Batthyány-codex*, fol., a magyar akadémia könyvtárában.

13. A *Cornides-codex* ugyanott. Ekettőt, rendezés alatt levén az akad. könyvtár, nem vizsgálhattam meg.

14. A *Kollár-codex*, fol., mely azonban nagyon csonka volt (l. Bibliotheca Kollariana, 48. l.).

15. A gróf *Forgách Miklósféle*, melyből Horányi adta a maga kiadását. Úgy látszik a Tasi és Bornemisza-féle levelekkel, melyeket Horányi az „Életben“ szinte közlött. Horányi szerint ez „azon autographon mása volt, mely, ú. m., Eszterházy Miklós hercegnek 1769-ben eszterházi várkastélyában felállított könyv-

lemzésül álljon itt is egy pár. A codex 3. lapján *Familiarum* áll *Familiarium* helyett. Az 5. lapon: „in quibus solita iam pridem de suo studio, labore, impensisque multa“, név és ige nélkül. A 12. lapon: „Sed tamen ne pelleretur“: de kicsoda? A többiekben: *Georgius* ne pelleretur. U. ott: „Hunc Ferdinandus bello imposuit“; a többinél: praeposuit. A Pécsi-és Istváni-codexekben: „Quamquam enim a Matthia disciplina omnis, inscitia et ignavia principum corrupta, exterarum nationes, utraque victrix delendo novum consentirent“; a Pray-codexben: „externae nationes, ubique victrices de delendo nomine consentirent“; a Forgách-codexben helyesen: „externae nationes victrici delendo nomini consentirent“, t. i. a külföldiek egyetértettek abban, hogy a magyarok győzedelmes híreket eltöröljék. A 21. lapon a Pécsi és Istváni-codexekben: „Simon Forgách ex anguis, casside excussa ac ense aurata propter reperta circum cadavera hostium est inventus“; a Forgách-codexben: „ense aurato prope reperto“ stb stb.

tárában őriztetik.“ Hogy az Eszterházy - példány nem autographon, már mondatott; s ha a Forgách Miklós másolata erről vétetett, az ugyan szerencsétlen leírónak munkája volt.

16. A *Teleki-codex* a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, fol. (l. Bibl. III. 27. l.).

Ide tartozik még az egyet. könyvtárnak igen becses:

17. *Schwartner-codex*, fol., melyet e gondos tudósunk 1811-ben készíttetett, s melynek tartalma: „*Simonis Forgách Notae ad Francisci Forgách Commentarios rerum sui temporis. Accedunt: Lectiones Variantes e Cod. MS. Historiae Fr. Forgách Istvánfiano, qui Eszterházae est, excerptae, cum recensione 1788. impressa, collatae*“ (Koller munkája). Mindkét másolat Schwartner által eszközöltetett, s általa gondosan összevetetett: amaz a pécsi codex eredetiével, ez a Koller nagyprépost szinte Pécsen levő kéziratával (melyből kitűnik hogy a *Horányi kiadása mintegy 6300 helyen tér el az Istvánfi-codextól*, mely az akad. kiadásnak szolgált alapul).

Ezekon kívül öt-hat példány az Erdélyi Muzeum könyvtárában, a bécsi és több magyar könyvtárakban, számos magán gyűjteményekben, de melyekről közlelbbi tudomásom nincsen.

XXI. Kétségtelenül tökéletesbbé válhatott volna Majer úr kiadása, ha módjában van több codexet használni. Így a jövőnek marad fenn egyfelül a pécsi eredetinek, másfelül a codexek azon családja minél több példányainak összevetése után, mely a Tasi Gáspár másolatán alapszik, egy új recensió által végre teljesen hibátlan szövegét állítani elé e kitűnő történetírónk

munkájának. De már az eddigiekből látható, miszerint az akadémiai kiadás által a célhoz sokkal közelebb állunk, s részben az *Istvánfi Miklós kiadatlan jegyzéseinek* az eredetiből (2. számú cod.) felvétele, s még inkább a *Forgách Simonéinak* teljes közlése által (ugyanonnan), mely utóbbiakat Horányi csak válogatva és szinte hibásan adott, holott azok Ferenc munkájának számos helyeit hol megigazítják, hol részletesb értesítésekkel kiegészítik. Azokban a XVI. század hadi történetének egyik első rangú, értelmességre, belátásra és érzületre nézve kétségtelenül legkiválóbb hőse szól, ki jelleménél fogva nem csak teljes tiszteletünket, hanem mint őszinte kor- és szemtanu egész hitelünket is megérdemli. Oly magas becsben tartatott e férfiú már kortársai által is e téren, hogy Brutus a magyar történetek írása körül mindenek felett az ő segédkezését tartotta kívánatosnak ¹⁰⁴⁾: „ut liceat... imprimis — így ír Berzeviczy Mártonnak, Báthory István fejedelem cancellárjának — hunc ipsum Forgiatium consulere, qui earum rerum, de quibus nunc scribimus, magna pars fuit, et, ut audio, *pereruditus est: ut non solum gerendis rebus, sed etiam explicandis tum oratione, tum scriptis sit par futurus*“ ¹⁰⁵⁾. S ismét: „qui insignis virtutis et fortitudinis monumenta multa constituit, vir, praeter nobilitatem, et *pacis et belli artibus clarus*“ ¹⁰⁶⁾; és különösen e jegyzésekről: „Atque non solum is

¹⁰⁴⁾ Opp. Varia, I. 239., 241., 535. ll.

¹⁰⁵⁾ U. ott 240. l.

¹⁰⁶⁾ U. ott 230. l.

facilem se praebuit scriptis fratris tradendis: sed *severus etiam censor*, si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum) *apposita nota emendavit, re fideliter, ut gesta erat, explicata*: quod facillime potuit ipse praestare, ut strenuus manu gerenda re, sic *omnibus ingenuis artibus, ut praeclare posset quae gesserit scribere, perpolitus*¹⁰⁷). Ennyi róla itt elég. Emléket állított neki testvére Ferenc jeles történeti művében, egyszerű, nyugodt, tárgyilagos elbeszéléssel azon nagy tetteknek, melyekkel Forgách Simon a haza első bajnokai és honfiai, úgy háza sok jelesei közt, magának halhatatlan nevet vívott ki.

¹⁰⁷) De Historiae Laudibus (Opp. Varia II. 761.).

II.

BRUTUS JÁNOS MIHÁLY.

1517—1592.

Megjelent 1863 az Akademia által kiadott M. Tört. Emlékek II. Oszt.
XII. kötetében, Brutusnak általam közlött Magyar Históriájának I. része előtt.

BRUTUS JÁNOS MIHÁLY.

Hazai történetünk e nevezetes egyik kútforrását, — mely Báthori István lengyel király pártfogása alatt készült, melynek kiadására közel három száz év előtt már ajánlkoztak a bázeli nyomdák ¹⁾, s melyre nézve, annyi jeles tudós és történetbarát beteljesületlen óhajta után, csak nem rég gróf Kemény József ekép kiáltott fel: „Tehát a nyomdászat mestersége történetünk e drága kincse számára még mind ne legyen feltalálva?“ — a Magyar Tudom. Akademia Történelmi Bizottmánya költségein, az eredeti kéziratból, valahára kibocsáthattam.

II. Tudósaink, s különösen *Pray György*, továbbá a hálás emlékezetre méltó *Windisch Károly*, s az imént említett buzgó gróf *Kemény* becses életrajzi dolgozatokat adtak Brutusról; de *egész* életéről s *minden* munkáiról nem tudósítanak sem ők, sem az olasz irodalomtörténészek, de Bayle sem, ki első adott teljesb képet a XVI. század e jeles írójáról. Pedig nem elég

¹⁾ „... est in omnium ore, ut iam a typographis Basi-
liensibus a me Historia Vngarica postuletur.“ *Brutus*, Békési
Gáspárhoz, Cracov. XVIII. Kal. Feb. 1578.

— hogy még egyszer Kemény szavaival éljek — tudnunk, hogy Brutus magyar történetet írt, nem elég őt idézni vagy idézve látni: *őt magát* is közelebből kell, mint minden történetírót, kit kútfőül kívánunk használni, ismernünk, még pedig nem csak mint író, hanem úgy is mint gondolkodó és cselekvő férfiút, hogy becsét megítélhessük²⁾. Megkísérlem tehát történetírónk élete teljes képét adnom, figyelmezve ugyan előzőimre is³⁾, de mindenütt közvetlenül a szinte egyetlen kútfőből, Brutus saját leveleiből, merítve.

²⁾ L. *Kurz*: Magazin für Gesch. Siebenbürgens. Kronst. 1844. I. 50 l.

³⁾ Brutus életét írták:

1. *Bayle Péter*: Dictionnaire Hist. et Critique. Rotterd. 1697, nálam Maizeaux kiad. Bazel 1741. I. k. Art. Brutus.

2. *Mazzuchelli*: Gli Scrittori d' Italia. Brescia 1753—63. Vol. II. P. IV. Art. Bruto.

3. *Tiraboschi*: Storia della Letteratura Italiana. Modena 1771—82, nálam Venez. 1795—6. To. VII. P. III. 899—901. l.

4. *Windisch*: Lebensbeschreibung des Joh. Mich. Brutus. (K. k. Anzeigen, 1775. 44. 45. sz.) — Újra lenyomtatva két csekély változtatással. Neues Ung. Magazin I. 3. St. — Lefordítva*) *Hrabovszky Gy.* által Tud. Gyűjt. 1825. VII. k.

5. *Gr. Kemény József*: Ein Bruchstück über J. M. Brutus, u. über den Werth seiner Ungarisch-Siebenbürgischen Geschichte.

*) „Nagyobb részint Windisch és egy nevetlen hazafi után“ mond Hr., ki tehát azt sem tudta hogy a két cikk *egy*; s fordítva úgy, mint nálunk szoktak, péld.: „Brutus ward in *Venedig* geboren. Die Florentinische Geschichte, welche er in acht Büchern herausgegeben, mag diejenigen verführt haben, die ihn für einen *Florentiner* halten“: „Brutus született *Venetiában*. A Florentziai Történetek is, melyek nyolc *kötetben* jöttek ki, *oda* (tehát Velencébe?) valónak tartják őtet, de minden helyes ok nélkül“ (és mégis „született *Venetiában!*“).

III. Született Brutus János Mihály 1517-ben⁴⁾ Velencében⁵⁾, régi tisztes családból⁶⁾. Páduában ta-

1844. (Kurz: Magazin f. Gesch., Literatur u. alle Denk- u. Merkwürdigkeiten Siebenbürgens. Kronst. I. r.).

Értekeztek, emlékeztek, róla többen. Az újak közül első *Apostolo Zeno*, Fontanini „Biblioteca dell' Eloquenza Italiana“ munkájához írt bő jegyzéseiben (Velenca 1753); nálunk, érdemleg első, *Pray*, 1767-ben Annálsai IV. köt. előszavában s a IV. s V. köt. több helyein, s ismét 1780: Index Rar. Libr. Bibl. Univ. I. 200 sk. II. Rövideden *Bod*, *Katona*, *Engel*; könyvészetiileg *Gesner*, *Jöcher*, *Vogt*, *Denis*, *Brunet*, *Ebert*, *Arwood*, *Chmel*, *Grässe* stb. — Használtam mindnyájokat a 2. szám kivételével, melyet Pesten nem bírnak.

⁴⁾ *Mazzuchelli* szerint (*Tiraboschi* és *Chmelnél*) 1515 körül; *Zeno* szerint 1523 körül; *Windisch* szerint 1525, midőn 1590-ben öt hatvanöt évesnek állítja, de hibásan, mert az általa idézett hely, melyben Brutus magát ennyinek mondja, „XIXC“-ben, azaz 1582-ben, nem 1590-ben, költ: „iam ipse usu experior, iam ad LXV. annum proventus, beatae vitae initium in vitae exitu esse.“ (Ad Cratonem, berlini kiad. I. 355. l.) Ezzel egyezőleg írja Crátónak egy más, kelet nélküli, de kétségtelenül 1577-ben írt levelében (mely évbe esik t. i. Crató azon betegsége, melyről a levélben emlékezet van, berl. 340. l.): „Sinistro quidem meo fato accidit, ut, ubi minus velim, vincat omnem meam diligentiam et sedulitatem fortuna: quacum iam LX. annum ita luctor, ut“ stb. Tehát csak *Bayle* id. h. adja korát helyesen.

⁵⁾ „Venetias nunc mitto — írja *Milesius Sándornak* — vel quod mihi ea patria est, vel quod, cum multa de illa dicantur, satis tamen multa de illa dici pro illius magnitudine non possint“ (berl. 574. l.); *Theopulusnak* pedig, ki felszólította hogy hazája történetét írná meg, azt válaszolja: „Ne haec nos cura magnopere angat, quod patria nostra habet, qui has illi partes possunt egregie praestare“ (berl. 1068. l.), s itt *Bembo Pétert*, *Navagero Andrást* s több *velencei* történetírókat említ.

⁶⁾ *Maga* fejezi így ki magát *Theopulus*hoz írt levelében: „Nam quod illa (patria) careo hoc tempore (a levél kelet nél-

nult, hol leginkább Bonamico Lázár előadásait és társaságát kereste fel⁷⁾; s kénytelen levén hazájától, nem tudni mi okból, távol lenni⁸⁾, majdnem teljes életét külföldön töltötte. Bejárta Olasz-⁸⁾, Francia-, Német-, Spanyol- és Angolországokat⁹⁾, sok udvarokban huza-mosan mulatott, néha bajok közt, többször kellemesen, hasznosan mindig¹⁰⁾. Angliában, úgy látszik, korán volt, Pallavicini Miklóssal, aligha nem mint ennek

küli), *neque ulla illius culpa hoc, neque dedecore ullo meo accidit, sed fortunae iniuria. Eius enim mihi iniquitate ereptus est inter meos locus, quem maiores mei per CCC annos retinuerunt honestissimum*“ (berl. 1067—8. l.). Zeno szerint is id. h. *nacque . . . di famiglia antica, ed onesta nell' ordine de' cittadini, mely családból való azon Pietro Bruto cattarói püspök is, ki 1488. magát jeles hebraistaként tüntette ki.*

⁷⁾ Interfui ipse orationi (Bonamici de laudibus Historiae) *adolescens, cum nunquam ab optimi senis, et sanctissimi latere discederem*“ írja Silvius Vonicusnak (berl. 596. l.).

⁸⁾ Többi közt Nápolyban: „Equidem memoria teneo — írja Gonzaga Vespasián hgnek Massából, sept. (1560) — *cum adolescens admodum me Neapolim contulissem eius urbis visendae causa . . .*“ (berl. 1002. l.).

⁹⁾ „Equidem, írja már Krakóból Dudith Andrásnak, *haud videar mihi plus aequo tribuere si id dicam quod res est, me Italiam lustrasse, Galliam, Germaniam, Hispaniam, Angliam, regiones fere omnes, unde sumi documenta certa ad vitam recte et cum laude agendam possint.*“ (Berl. 432. l.)

¹⁰⁾ „ . . . usu rerum tanto, quantum esse in eo homine aequum est, *qui magnam Europae partem aulas fere Regum omnium maximorum per summum otium lustravit. Itaque si quae mihi incommoda tot terras obeunti obtigerunt, fit quidem fructu, quem ex his capio, maximo quidem atque uberrimo, eorum etiam ut mihi sit iucunda recordatio.*“ (Berl. 1064. l.)

Mentora¹¹⁾. Antverpben 1555 találom őt tudományos foglalkodásban¹²⁾; 1559 Milánóban Gonzaga Vespasián hercegnél, ki Nápolyország eredete megírására szólította fel, ahonnan Helvetián, Német-, Franciaországon át Belgiumba, s (tán innen hajón) Spanyolországba ment, hol az egész őszt s a tél nagy részét súlyos betegségben töltötte¹³⁾, melyben fő vigasztalása Theupulus, a velencei követ, barátsága és társalkodása volt¹⁴⁾. 1560 februárban Luisinus Ferenc szeretetteljes levele már Párisban kereste fel¹⁵⁾, honnan Brutus Lyonba ment¹⁶⁾, hol, ha nagyon nem csalódom, egész

¹¹⁾ „Memini enim te, admodum adolescentem, cum una in Anglia essemus superioribus annis . .“ (a levél kelet nélküli, berl. 1109. l.).

¹²⁾ Itt adta ki t. i. akkor két munkáját, melyekről fent a szövegben.

¹³⁾ „Namque superiore anno — írja a hercegnek — cum Mediolani aliquandiu commoratus, unde per Rhetorum et Leontiorum Alpes eram iter in Galliam Belgicam facturus“ stb.; (berl. 1004. l.) és ismét: „Etenim superiorem annum totum lustranda Germania, Gallia, Hispania consumpsi, cum omne autumnus tempus, ac magnam partem hyemis periculoso et gravi morbo conflictatus in Hispania traduxissem“ (1006. l.).

¹⁴⁾ „Quibus autem ego malis conflictatus sim in Hispania, et alii permulti sciunt, et tu minime ignoras. Cum enim amplissima legatione ad Philippum Regem (tehát 1555-ön innen) a Republica legatus fungerere, ita multus eram tecum“ stb. (berl. 1065. l.).

¹⁵⁾ Toledóból 1560. febr. utána indítva Párizsba (berl. 1144. sk. ll.).

¹⁶⁾ Ott adván ki Faciust, az Ajánlólevél már „Lugduni XVII. Kal. Apr. M. D. LX“ költ. Ugyanaz több itt írt leveleiből is kitetszik.

1571-ig meg volt telepedve, sokféle tudós munkában fáradozva. Azonban tett innen is néha hosszabb kirándulásokat: így már 1561 martiusban megfordult Luccában¹⁷⁾, 1563/4 hosszasan mulatott Velencében, hol Horátiusát és caesári scholionait nyomatta¹⁸⁾; 1571 elején Párizsban, hol első meghívását vette Forgách Ferencnek Erdélybe¹⁹⁾; míge az év octoberében Lyont, nem tudom mily üldözések miatt, ott hagyván, Bázelen lakott. Ekkor jöttek folyamatba az erdélyi alkuvások, melyeknek részletes elbeszélésehez térünk.

IV. Mielőtt azonban Brutust hazánkba kísérnök, addigi írói pályájával kell megismerkednünk. Első dolgozatai *költőiek* voltak. T. i. a „Jeles költők versei“ közt, „kik toscánai nyelven írtak“, Brutusnak tizen-

¹⁷⁾ Itt költ 1561. Kal. Mart. levele Lambinus Déneshez (berl. 1137. sk. II.). Gryphius is, kinél Brutus 1560 Fazio nápolyi történetét kiadta, azt jegyzi meg e könyv végén, hogy Brutus nyomtatás közben, fontos dolog miatt, Olaszországba utazott.

¹⁸⁾ Manutius Pálnál t. i.; és hol először találkozott Forgách Ferencsel, s vett meghívást Magyarországra, haugyan 1572 elején írta hozzá azon levelet (berl. 221. sk. II.), melyben így szól: „Ita enim octo iam ab hinc annis, me primo congressu coepisti facilitate illa et comitate tua incredibili,“ és Kovacsóczy Farkashoz (szinte kelet nélküli, de 1571-ki levelében): „eadem vero mihi video proponi, quae octo iam ab hinc annis, cum Venetiis agerem“ (u. o. 225.).

¹⁹⁾ Mint levelei mutatják. Kovacsóczyét „pridie Id. Apr.“ Párizsban vette, s felelt ugyanonnan „Id. Apr.“ (berl. 224. v. ö. a 221. l.); innen ment Lyonba (221. l.), hol octóberig maradt (222. l.).

egy sonettje áll (kiadva 1547-ben²⁰). Legközelebbi művecskéje, melyről tudomásom van, szinte olaszul íratott, s a nőnevelést illeti; Grässe azt a XVI. század katolikus nevelésszete kevés darabjai közt említi fel. Címe: *La institutione di una fanciulla nata nobilmente*, s Antverpben 1555 jelent meg²¹). Ugyanakkor és ott követte azt egy *Oratio de Rebus a Carolo V. Cesare Rom. Imp. gestis*²²), melyet Luisinus Ferenc „exquisitis sententiis verborumque luminibus“ magasztal²³). — Majdan Lyonban 1560-ban Alberico massa-carrárai herceg által pártfogolva, *Facijs Bertalan* XV. századbeli írótól I. Alphons nápolyi király kiadatlan történetét tette közzé, Facius életével, s a szerző kifejezéseinek is javításával, kinek egyébiránt Caesart követő stíljét kortársaié közt első rangúnak itéli²⁴). Továbbá

²⁰) L. Rime di diversi nobili uomini et eccellenti poeti nella lingua Toscana. Libro secondo. In Vinegia, 1547, újra 1548. V. ö. Biblioteca dell' Eloquenza Italiana di Mons. Gi. Fontanini, Zeno kiad. II. 62. l.

²¹) L. Graesse Lehrb. d. Lit.-Gesch. III. I. 1056. l. — Ezt még azon évben követte egy francia fordítás par Jean Ballere, Anvers, mely Brunet előtt csak azért nevezetes, hogy Plantin annyira elhíresült nyomdájának első darabja (nálam 4. kiadás, art. Brutus).

²²) L. Gesneri Bibliotheca, nálam Tiguri 1583.

²³) Luisinus lev. I. a berl. kiad. 1146. l.

²⁴) Újra szinte Gryphiusnál 1562. 1566 st: Barth. Facii De Rebus gestis ab Alphonso I. Neap. Rege Commentariorum Libri X. V. ö. Denist: Die Merkwürdigkeiten d. Garellischen Bibl. 490. l. — Említi Bayle id. h. és Chmel is: Die Handschriften der k. k. Hofbibl. I. 729. l.

1561-ben: „*Epistolae Clarorum Virorum*, quibus veterum auctorum loci complures explicantur, tribus libris a Io. M. Bruto comprehensae“²⁵⁾; 1562-ben: *Francisci Contareni Libri tres de Rebus in Hetruria a Senensibus gestis*²⁶⁾. 1564-ki velencei tartózkodása alatt *Horátiust*²⁷⁾ és *Jul. Caesárt*²⁸⁾ adta ki saját jegyzéseivel,

²⁵⁾ *Ebertnél* Allg. Bibl. Lex. I. 239.

²⁶⁾ *Bayle* az id. h. — Újra Velence 1623.

²⁷⁾ *Arwood* (Degli Autori Classici II. 97. l.) szerint Aldusnál (?), és 1564; *Bayle* szerint „ses Observations sur les IV livres des Odes d'Horac et sur l'Épodon furent imprimées à Venise, chez Paul Manuce, avec celles de Lambin l'an 1566 in 4°“, melyeket *Arwood* id. h. külön hoz fel 1565-re de-Cabalisnál, 1566-ra ismét Aldusnál, 1568-ra Párizsban. *Harlesnél* aligha nem csúszott hiba az évszámba, midőn Horác kiadását „cum Commentariis A. Mureti et Aldi Manutii, additis Scholiis Io. M. Bruti ad LL. Odarum et Epod. Venet. apud P. Manutium 1556-ra teszi.

²⁸⁾ *Bayle* az id. h. és *Harles* a Notitia Lit. Rom.; megjegyezvén amaz az utrechti lapok után, hogy azok a Jungerman-féle 1606-ki frankfurti kiadásba is bementek. — Forgách Ferenchez 1572-ben írt egyik levelében (berl. 220. l.) mondja: „Habeo in manibus Caesaris Commentarios, multis a me animadversionibus emendatos, quibus iustum volumen accedet, in quo, certo ordine, politissimi scriptoris voces phrasesque omnes, tum, quod permagni faciendum est, rerum omnium descriptiones in locos communes redactae habentur; ut si cui sit scribenda historia, et lauta supellex, et luculenta, ex tanti scriptoris monumentis, ad ea ornanda, atque illustranda, quae velit, suppeditentur. *Erum librum Basileae excusum*, animus est inscribere Transylvaniae Principi, si minus ex re ipsa, at ex voluntate atque animi studio“ stb. Vajon kijött-e ez a J. Caesar? — *Gesner* 1583-ki kiadása még nem ismeri. Bruti „*Analysin Caesaris et Historica quaedam*

mind kettőt Manutius Pálnál. — 1570-ben, ismét Gryphiusnál Lyonban, következtek: *M. T. Ciceronis Oratorum* a Io. M. Bruto emendatorum volumina III, quibus accesserunt breves Animadversiones ex doctissimorum hominum commentariis²⁹⁾, melyekkel *Cicéronak egy teljes kiadását* nyitotta meg³⁰⁾. Fabricius szerint

brevi edenda speramus“ úgymond, hozzá vetvén: „Claruit Viennae 1573“, mi oda látszik mutatni, hogy megjegyzése is 1573-ra szól, s így lényegben egyezik a Brutus levelének id. helyével. De hát a Bázelen 1572 már „kinyomtatott könyv“ kijött-e? alább meglátjuk.

²⁹⁾ Gesner Bibl. szerint. — Bayle az utrechti lapok után megjegyzi: qu'il fit imprimer, in douze, les *Oeuvres de Ciceron* avec des notes, még pedig 1571. — Arwood id. h. 63. l. 1570-re egy Lambin-féle kiadást említ, szinte 3 kötetben. — Maga Brutus e recensiójáról a következőket írja Lambinusnak: „In Ciceronis Orationes priores Hotomani Commentarios, Sigonii in tres de lege agraria, qui falso alieno nomine circumferuntur, Mureti, Faerni in alias, Tuas in omnes, ita habui in manibus, ut nihil mihi unquam de alieno sumpserim, de nullius laude libaverim; si quando locus incideret, ut qui si esset laudandus, id non ingenuo solum, et vacuo ab omni invidentia animo, sed prolixè etiam, atque effuse praestiterim. In quibusdam dissentio, sed id cum nullius contumelia (berl. 602—3. l.). — Harles szerint (Brevior Notitia Litter. Rom. I. 133.) az 1590-ki frankfurti és 1606-ki hanaui „épen nem megvetendő kiadás ad Manutianam praecipue, magna tamen quoque ex parte ad Brutinam conformata est.“

³⁰⁾ „Quae mea ratio fuerit in universis Ciceronis scriptis edendis, primo volumini praefixa epistola declaravit“ Lambinushoz kelet nélküli (úgy látszik 1571-ki) levelében (berl. 603. l.).

még ez évben jöttek volna ki *Ciceronis Libri de Inventione* is³¹⁾. A biponti társaság a cicerói recensiók IV. időszakát „*aetas Manutio-Lambiniana et Brutiná*“nak nevezi, de Brutus kiadását, mely 12 év alatt háromszor jelent meg, oly általánossággal hozza fel, hogy belőle annak tartalmi kiterjedését nem vehetni ki³²⁾. Nekem ugyan úgy látszik, hogy *egész* Cicerója, kinek kiadására annyira volt hivatva, nem létesült, minek oka kétséggel kívül Lyonból Erdélybe jövelete, itt magyar történelmi készületei voltak, melyekre fordította azontúl minden gondját és idejét. Különben is egy kellemetlen összeütközése Lambinussal elvehette tőle a folytatás kedvét. Ez t. i. plagiátussal vádolta őt, mely vádra Brutus érzékenyen és nemesen felelt barátjának: közös forrásból közösen merítettek, ú. mond; hol őt használta, idézte is. A válasz főbb részét, mert szerzőnk egyenességét és emberségét szépen jellemzi, jegyzésben adom³³⁾. „Brutus ékesen

³¹⁾ Bibl. Lat., Ernesti kiad. I. Lib. I. c. 8. *Arwood* röviden II. 59. l.

³²⁾ T. i. 1570, 1578, és 1585 — 7-ben. „Brutus — így ítélnék a bipontiak — in hac editione adhibito etiam Lambino cum prioribus editoribus Victorio, Camerario, Manutio, Turnebo aliisque textum sic emendavit, ut saepe lectiones Lambini reciperet; suasque animadversiones addidit ad calcem, quibus maxime textum suum tueretur.“ M. T. Cic. Opp. I. (Biponti 1780) LXXXIX. l.).

³³⁾ „Redditae mihi tuae literae sunt XI. Kal. Sextil., quae me varie affecerunt: qua parte enim de munere tuo agis, incredibilem ex iis voluptatem cepi: namque ita existimes velim, tanti apud me tuum munus esse, ut a rege maius nullum, lucu-

írt, mond Bayle, ámbár a cicerói secta kételyeivel nem gondolt; s igen jó humanistának tartathatik.“ — Annyi áll, hogy a classicusoknak általa magyarázatokkal ellátott kiadásai a magok korában nagyra becsültettek.

V. De bennünket főkép a történetíró Brutus érdekel. Első munkája e téren, mely neki a renaissance korabeli történetírók közt kitűnő hírnevet biztosít,

lentiusve sperare potuerim. Quid autem simile? a rege aut honore, aut commodo augeri: donari abs te immortalitate possum. Quo fit, ut feram iniquiore animo, te hominem mihi amicissimum, importuna levissimi hominis interpellatione, pene ab instituto amandi mei avocari: quisquis enim is est, qui me in his, quae scripta edidi, surripuisse ab ullo affirmet, quae transferrem in mea; is neque plane me novit, et facit ipse, ut se se prodat, tacente etiam me: ut enim qui aqua indigent, ubi facultas sit, e fonte sumere, quam e rivo malunt; egentes, divitum adire, quam infimorum domus, ita mi Lambine, ut bene sis a literis, et ab ingenio paratus cum mihi iidem fontes pateant, e quibus hausisti, (nondum enim exaruerunt) aequae pateant eorum penetrabilia, quorum beata copia mihi liceat, nullius cum iniuria, ditari, stulte faciam, si de tuo surripiam, non minus quam tu, si inducas animum surripere de meo. Inter sumere vero, et surripere, quantum videtur interesse? Sumit qui a quo mutatur, indicat; qui non dissimulat, cui debet; qui laudat postremo quem auctorem habet: surripit, qui avertit in rem suam; qui tacet; qui abutitur errore hominum impudentia tegenda; qui ex alterius industria fructum quaerit; qui ipse eget, cui deest unde hauriat; qui minus est ingenio, usu, natura literis munitus. Ita in altero certa est ratio bene merendi (hinc enim eius, a quo sumitur, provehitur laus) plectendus alius est, qui famam, et nomen, vitae fructum unum maxime homini libero expetendum, sibi iniuria, et maleficio parat. Eadem ratione autem, et doc-

Flórenc Története volt: *Florentinae Historiae Libri Octo priores*. Lugduni, apud haeredes Iac. Iuntae, 1562. kis fól. Már 1559-ben, Spanyolországban, készen állt az, s olvasta barátjai előtt, kik közül Luisinus Ferenc szavaival adom a munka expositióját: „...tuarum vero me lectio historiarum, quibus res gestas Florentinorum complexus es, vehementer delectabat. Scriptae enim sunt a Te summo dicendi artifice: in quo nec gravitas sententiarum, nec ubertas desideratur orationis. Quo fit, ut suavissime animos hominum erectos in legendo retineant, et praeclare, cum Medicea imprimis familia, deinde cum aliis florentissimis viris esse actum iudicem, qui in tua scripta pervenerunt, quorumque fortunae varietates et vicissitudines monimentis illustrantur et celebrantur tuis: nam tu nobis quasi temporum imaginem non Italica quidem lingua, sed Latina expressisti. Latinae enim linguae gloria non Italiae limitibus, ut Hetruscae, sed terrarum orbis finibus terminatur. Historias a seniore Cosimo exordiris, iamque ad Leonis X. Pontificatum perpetuo eas ordine deduxisti: ac Cosimi primum ancipites,

tissimi homines, alii permulti, et tu imprimis eruditione, atque ingenio excellens, quod in veterum scriptis emendandis aliorum saepe coniecturam probas, haud ab ipsis sumpsisse, sed surripuisse videare. Qua re quid excogitare iniquius potest? Verum neque illi tecum furti agent, quod ab illis mutuatus sis, neque aliis magis, quod ab illis dissentias, libero nonnunquam fastidio stomachere, iustum tibi bellum indicent: impudentis enim hominis est, cum sibi de aliis iudicium liberum sumat, aliis id ademptum velle (berl. 599—601. ll.).

variique casus, invidia, quam inimici ei homines conflarant, exilium, reditus in patriam honestissimus incredibilem quandam habent admirationem: Petri vero senioris virtus, quae in eo, licet adversa semper valetudine conflictaretur, tamen elucebat, cuius animum non explere iucundissimae lectionis voluptate possit. Consequutae sunt postea turbulentissimae rerum tempestates, cum Respublica bellis vexaretur, quod reges ferre Laurentii amplitudinem et splendorem non poterant. Ille vero, ut patriae rationibus consulere, summis vitam periculis exponere, atque opes suas profundere non dubitavit. Leo demum, Laurentii filius, cuius virtutes laudibus in caelum fers, diis hominibusque approbantibus Pontifex Max. creatur. Et quamvis reliqua cum his contexere, quae patrum nostrorum memoria sunt gesta, constituisti, hoc mihi tamen temporis spatium summam attulit, mi Brute, delectationem“ stb³⁴). Tiraboschi itélete szerint Brutus Florenci Története egyike a XVI. század legszebb emlékeinek, s kevés latin történetíró, volt pedig elég, hasonlítható hozzá. Panaszkodik hogy nem adhatta meg munkájának a vég tökélyt³⁵); s azért, Zeno szerint, azt újra és sokkal bővebben kidolgozva szándékozott kiadni — mire várva, de hiába várva fordítója Alberti, ennek olasz fordítása kéziratban maradt³⁶). Aligha Brutust

³⁴) Berl. kiad. 1144—6. II.

³⁵) *Tiraboschi* az id. h. 900. I.

³⁶) *Zeno* az id. h.: „il Bruto era in procinto di far ristampare i suddetti primi otto libri con molto miglioramento, e con accrescimento di altrettanti.“ — De megjelent, ugyan Lyonban,

mind az átdolgozástól, mind a bevégezéstől a zsarnok I. Cosmus, s utóbb annak gaz fia I. Ferenc nagyhercegek dühössége nem tartóztatta vissza. Ez első kiadás is a legritkább könyvek közé tartozik, miután azt a hercegek csakhamar felszedették, ahol lehetett, mint oly könyvet, mely *Tirab.* szerint „a Medici névre nem nagy dicsőséget árasztott.“ S valójában, Brutus elég világosan bizonyítja magát ellenségököül, s munkájának csakugyan egyetlen, de nem csekély, foltja a Mediciek hírért elhomályosítani, s tetteiket vétkes színben tüntetni fel. Világosan s hatalmasan kél ki előszavában Jovius ellen, ki hizelkedve a Medicieknek, gyalázta az ezekkel ellenkező florenci nemeseket³⁷⁾. E gyűlölség a Mediciek ellen, mely nem lakhatott Brutusnak, mint idegennek, szívében, s mely csak a saját haza szabadsága szeretetének következése lehet, hihetőleg a Lyonban száműzve lakott sok florenciektől szállhatott belé, kikkel ott társalkodott, mint azt már Foscari (Letter. Venez.) vette észre. Ma már

s 1566-ban Brutus Előszavának olasz fordítása: *Le Difese de' Fiorentini contra le false calunnie del Giovio* (o volgarizzamento di Federigo Alberti della prefazione latina di Giammichel Bruto alla sua Istoria Fiorentina); mely előszó, Zeno szerint az id. h. „nem annyira a flórenciek védelmét, mint VII. Kelemen pápa vádlását tartalmazza Jovius (hizelgései) ellenében.“ Csak 1836 és 1841 jött ki valahára olaszul is a classicai mű, Flórencben: új fordítás szerint-e, nem tudom.

³⁷⁾ Többi közt (Praef. B iv, a): „Quid quod Aloysium Guicciardinum incertae hominem fidei appellat, quod avidus libertatis haberetur? Magnum hoc crimen Iovio videtur, homini diuturna servitute ad omne assentandi artificium accommodato!“

a nagy embereik dicsőségét, de hazájok szabadságát is szerető florenciek, sőt minden független történész *) máskép fog itélni, s a respublicában született Brutus szabadságszeretete és álláspontja előtt tisztelettel meghajolni. „Florentia — így kezdi nemes művét — quae urbs post eversionem Romani Imperii, in primis Italiae nobilissima semper ac florentissima habita est: cum diu suis usa legibus et institutis rerum in Hetruria potita esset: nostra aetate coacta unius imperio parere, libertatem, quam ingentibus studiis et gravissimis contentionibus perpetuo adversus paucorum potentiam retinisset, ac dignitatem simul et ius imperii amisit. Quam quidem rerum commutationem, cum insignes calamitates in Republ. ac bella gravissima consecuta essent: ea quemadmodum gesta administrataque sint, tum causas, initia, progressionesque rerum (id quod scriptores eorum temporum tradere neglexerunt, et plurimi faciendum est) repetito altius principio explicare instituam.“³⁸⁾ Ez az ő programmja; egy respublica története megírójának egyedül helyes programmja. A kivitelben hűségre s részrehajlatlan-

*) Ide tartozik *Cantu* ítélete Brutus Historiájáról (nálam: *Histoire Univ. To. XIV. 366. l.*): „Afin de ne pas être tenté de se vendre, il s'habitua à une vie frugale; et sous l'inspiration des exilés (?) il entreprit de venger les Florentins des calomnies adulatrices de Paul Jove, en dévoilant par quels moyens iniques les Médicis étaient parvenus à éteindre la liberté dans leur patrie. Comme il avait vu plusieurs contrées, il put s'élever à des considérations plus étendues que les pédants stipendiés, dont il corrige les adulations par le sentiment de haine dont il est animé.“

³⁸⁾ Libri I. initium.

ságra törekedett. Történetírói hivatása érzetében írta ez ismert sorokat: „Ac si quis unquam alius extitit, cui fuerit scriptoris fides desideranda, una est Civitas Florentinorum hoc tempore, quae id maxime requirat. Ita autem ea tradita literis leguntur, quae maiores eorum gesserunt, ut quae absunt a nostra memoria quam longissime, in his nemo fere habeat quae reprehendat: ubi propius ad nostra tempora accedat, unius familiae Medicum perpetuas laudes, confictas in civitatem gravissimas criminationes, maledicta, convicia, mendacia impudentissima altero quoque verbo deprehendat. Neque vero ego is sum, qui cum Florentinam Historiam scribere instituerim, censeam mihi, ut colligam certorum hominum gratiam, quicquam de eorum existimatione detrahendum, qui in amplissima familia et nobilissima aliquando cum laude floruerunt. Nam et de Cosmo Medice, et de Laurentio, summis illis quidem hominibus et clarissimis, ita omnia cum fide profiteor me tradidisse, ut iis scribendis, quae illi aut praeclare gesserunt, aut aliqua cum hominum offensione, non diligentiae laudem modo, sed gravitatis et constantiae etiam (si id modo a me dici mea modestia patiatur) relaturum me non desperem“³⁹⁾. E hivatás, és annak nehéz volta komoly érzetében írja: „Video me in lubricum plane locum incidisse, qui de summis hominibus non libere solum sententiam ferre, sed detrahere etiam de eorum dignitate atque existimatione mea oratione audeam. Sed tamen *in re tanta, et quae*

³⁹⁾ Praef. A. 6.

magno est hominibus ad vitam recte agendam adiumento, quaerenda tandem causa erat, cur homines excellentissimis ingeniis, et philosophiae atque eloquentiae studiis clari, cum illi essent sua scripta hominum memoriae mandaturi, cui se maxime prospicere videri vellent, per illi brevis temporis voluptatem atque incertam adeo dubiamque spem immortalitati anteferrent. Ac scio equidem plerisque videri, minime hoc pertinere ad summam felicitatem, et quae sit hominum de nobis post multa secula sententia futura, haud nobis esse magnopere laborandum. Sed cum iis nobis res est qui cum famae et nomini student maxime, tum ut hoc ipsum apud posteros consequantur, dies noctesque constantissime adversus voluptates omnes pugnando, maximis vitae laboribus et gravissimis perfunguntur. Quod autem multo est gravius, neque hoc illi ignorant, ut quanta maxima in homine esse potest, eloquentiam rebus narrandis et copiam adhibeant, hac una cura neglecta suae fidei hominibus probandae, nullam se quidem, aut perexiguam gratiam apud posteros inituros. Enimvero in eo homine, qui rem tantam sibi suscipiat agendam huius vitae communis causa, nihil est temeritate ac levitate turpius: plurimum certe vel iis ipsis videtur obesse, quibus consulere debet maxime scribendo.“⁴⁰⁾

A történetírás művészetében Machiavellinek nyújtja Brutus a pálmát: a hűségét, a nyomozó és okfejtő szorgalomét a maga részére veszi igénybe. Tinghihez írt utóiratában: *Vinco fide, industria* certe, *diligentia,*

⁴⁰⁾ Praef. A 5.

studio explicandis rebus, quod minime mihi sumerem, nisi res ipsa loqueretur⁴¹⁾. Mert lelkiismeretes gonddal élt addig előtte nem használt kútfőekkel, miket készakarva nem nevez meg, kétség kívül hogy a közlőkre bajt ne vonjon⁴²⁾. — Sokat beszéltettem írónkat magát, s még nem vagyok meg, mert *történetírói lelkiismeretét* mindenek felett nekünk van érdekünkben ismerni, mienk levén legnevezetesb munkája, s mert vádakat olvasunk, melyeknek megvilágításánál ezekre is vissza fog kelleni emlékeznünk. — „Magna quaedam res est — írja 1560. Theupulus Pálnak — *historiam scribere: qua quidem ego in re, ita sum per multos annos versatus, ut me longa iam exercitatio doceat, quam prudenter ea sit, et cunctanter attingenda Non ingenio confido magis, cuius haud me poenitet tamen, quam diligentia et studio, usu quidem rerum tanto, quantum esse in eo homine aequum est, qui magnam Europae partem, aulas fere regum omnium maximorum per summum otium lustrarit.*“⁴³⁾

⁴¹⁾ L. Flor. Hist. gg verso.

⁴²⁾ „Dicerem quae adiumenta mihi ad scribendum et a quibus suppeditata essent, si hoc esse necessarium existimarem. Illud tantum vere affirmare possum, neque Florentiae nato homini *aut magis recondita, aut vetustiora* eruere, magno etiam adhibito studio, licuisse, qui se totum huic generi scribendi tradidisset“ (gg 2.). Mellesleg legyen mondva, hogy e helyből is: „még született florenci sem“, mit Denis észrevett már, kitűnik hogy Brutus nem florenci; és csodálatos mikép vonhatta ki belőle gr. Kemény az ellenkezőt, ki pedig a helyet Denisből írta ki (Garell. Bibl. 402. l.).

⁴³⁾ Berl. 1064. l.

Ki előtt az *igazság*, alphája s omegája a históriának, s ki fáradalma jutalmául *halhatatlanság* után törekszik: a felett a részrehajlás vádjával tartózkodóbbak legyünk. — Újabb kiadásai a Florenci Históriának Graevius' Burmann által folytatott nagy Thesaurusában ⁴⁴⁾, és külön Velencében 1764-ben, jelentek meg. Egyébiránt mese, hogy e munka miatt kellett Brutusnak Olaszországot kerülnie. Ő csak Velencéből exulált; s különböző időkben, mint láttuk, volt Nápolyban, Florencben húzamosan, Milánóban, s lakott Angliában, Belgiumban, Lyonban, Spanyolországban, midőn végre kiadta Flor. Történetét; s azon innen Massában, Luccában, sőt ismét, és húzamosabban, Velencében is. Az új nagyhercegek töre és mérge kihatott tartományuk határain, de tilalmok nem. Egy író beszéli ezt a másik után, kútfőt egy sem idéz. — Második történeti munkája Brutusnak: *De Instauratione Italiae*, nincs befejezve. Alkalmat reá Gonzaga Vespasián herceg adott, ki, nála levén Brutus 1559-ben, s a beszéd a két Sicilia eredetére térvén, őt annak megírására felszólította ⁴⁵⁾. Brutus vállalkozott: „ita recepi me rem totam explicaturum, ut quando in-

⁴⁴⁾ Thesaurus Antiqu. et Hist. Ital. VIII. k. I. r. 1723. — Gr. Kemény (Magazin, 45. l. jegyz.) megfoghatatlanul félreértve Chmel világos szavait Faciusnak egy bécsi codexéről (Die Handschriften stb. I. 729.) kérdi: „vajon a Flor. Történet egy korábbi kiadásáról van-e itt szó?” holott Facius fenn említett (IV. 20. jegyz.) Brutusféle kiadását érti Chmel, mely 1560 jött ki.

⁴⁵⁾ L. 1560-ki levelét a herceghez (berl. 1004—6.).

telligerem, unum a te modo quaeri, *non quam copiose id et ornatè, sed quam vere et constanter praestem*;" de kiterjesztve, úgy látszik, a tervet Olaszország valamennyi államaira, ahonnan a cím. A következők évben a „két Sicilia eredete“ már készen állott, készen a szerző anyavárosáé, Velencéé; tán több is, mert megtudván a tervet olasz barátai, kiki, a maga külön hazája érdekében, sürgette azt ⁴⁶⁾. De csak a nevezett két töredéket, vagy helyesben részt, bírjuk, u. m. 1. *Ex priore Libro Ioannis Mich. Bruti de Instauratione Italiae (De origine Venetiae Urbis)*, melylyel a velencei követnek Tiepolo Pálnak kedveskedett ⁴⁷⁾; és 2. *Ex Libro secundo Io. M. Bruti de Instauratione Italiae*, Sicilia eredetét, melyet Gonzágának küldött át ⁴⁸⁾.

⁴⁶⁾ „Sunt autem haec a me omnia desumpta ex libro secundo de Instauratione Italiae, quem ego, *a multis desideratum*, brevi, Deo immortalis propitio, sum in lucem editurus.“ U. o. 1006. l.

⁴⁷⁾ Kiadvá már Levelei krakai gyűjteményében 1582-ben, a 235—9. lev.; utána a berl. 621—631. ll.; s újra, a kísérő levéllel együtt, és teljesben ugyancsak a berlini gyűjt. 1072—81. ll. — Kemény megrója e kétszeri kiadásért a berlini szerkesztőt; de ez által a levélnek egy pár érdekes helye tartatott meg, melyet Brutus, életében, közzé tenni átallott. Egy kifakadását ide írom, mert ebből látszik, hogy a velenceiek őt mint hazájához hűtelent rágalmazták volt: „Nam qui mihi hanc pietatis laudem (a honszeretetét) praereptam volunt: ea sunt homines indignitate, ut non solum propterea quod sibi sint noti, eorum suppressa omnia habere velim, sed ne etiam noti aliis meo testimonio sint (ita enim sunt perdit, ut praeclarum ducant, quae-rere nomen etiam ex infamia) magnopere laborem.“

⁴⁸⁾ Berl. 1007—1062. ll.

VI. Már midőn Brutus 1563 és 64-ben Velencében mûlatott, hol caesári scholionait és Horátiusát nyomatá, vette pozsonyi prépost és váradi választott püspök Forgách Ferenc meghívását. A tudománykedvelő püspök, úgy látszik, már ekkor szándékozott kora történeteit megírni, s Brutus tudós társalkodásán kívül classicaï tolla segedelmét is igénybe kívánta venni ⁴⁹⁾. Forgách feltételei fényesek voltak ⁵⁰⁾, de Brutus vagy nem bízott egy magán úr állandóságában, vagy nem határozhatta el magát a szép francia városnak, melyben akkor lakott, Lyonnak, Pozsonynyal felcserélésére. Az alkudozásnak nem volt eredménye. Évek múltak; a philologiai fáradozások tán nem hajtottak annyi hasznót, hogy a magyar meghívás végre is kivánatosb színben ne tűnt volna fel; s ím, midőn Brutus

⁴⁹⁾ „Me unum abs te delectum e multis — írja Forgách *Ferencnek* (nem Simonnak, mint azt Bayle tolla tévedésből ejté) — qui cum praeclari muneris consortem sperares tibi laborem leviozem futurum, quo tibi esset magno perfungendum, et consiliorum communicatione, et eorum studiorum societate, sine quibus scribendi munus de rebus Pannonicis, praesertim quae tantae essent, nemo recte obire posset . .“ (berl. 221.).

⁵⁰⁾ „Ita enim octo iam abhinc annis, me primo congressu coepisti facilitate illa, et comitate tua incredibili, ut nisi in te uno colendo atque observando cum iis contendam, quorum est tibi maxime probata benevolentia et fides, non tibi deesse magis, quam mihi videri possim“: írja Forgáchnak (1571. Berl. 222); Kovacsóczinak pedig ezen évi áprilben: „Eadem vero mihi video proponi, quae octo iam ab hinc annis, cum Venetiis agerem (225. l.). A feltételek fényesek lehettek, mert nyolc év után is teljesen megnyûgódott azokban Brutus.

1571 áprilisben épen Párisban múlata, levele érkezett Kovácsóczinak, mely a nyolc év előtti meghívást, a régi feltételek mellett, megújította⁵¹⁾. A meghívó állása az alatt lényegesen megváltozott volt. Forgách Ferenc, egy idegen betolonc miatt a győri püspöki széktől elejtve látván magát, II. János hűségére tért, s ez által tanácsúrrá emeltetett. Ekkor iratta Brutusnak azt a levelet, melyet ez, ápril 12. vevén, rögtön igenelve megválaszolt, az utipénzt, s első évi fizetést, Erdélyben nem kapható dolgok vásárlására, Párizsba kérte küldetni; könyvtárát s minden egyébét azonnal elszállítván, maga is csakhamar útnak indulandó. Míg ezek így; Erdélyben nagy fordulat állt vala be. II. János martius 14. meghalván, s Báthori István választatván fejdelemmé, a fennhatalmakkal (a két császárral) való alkúások, az investitio, a székelyek támadása, a Békesi zavargásai, a kormány új szervezése közt múlt az idő, s Brutus nem vett semmi újabb hírt. Ő azonban Lyonba ment dolgait rendbe szedni, ott octóberig hiába várakozván útnak indúlt, s decemberben Bécsbe, innen Semptére gróf Salm Gyulához szállt, hogy onnan, a téli utazás nehézségei dacára, mihelyt úti társasága akad, Erdélybe menjen. Egy hónapon túl, s foganat nélkül, lesván egy jó alkalmat, Forgáchot hollétéről tudósította, s Bécsbe kérte maga után küldetni a költ-

⁵¹⁾ „De quibus — folytatja Br. imént idézett sorait — nihil mutari, addi, minui placet: in uno, ut mihi prospiciatur, non ipse magis, quam mearum rerum ratio requirit, ut quae pecunia tum stipendii annui nomine, tum in itineris sumptum mihi curanda Venetiis esset, Lutetiae repraesentetur.“ U. o.

séget ⁵²⁾, honnan azonban, válasz nélkül maradván, martiusban 1572 Bázélbe ment, ott várandó be a történendőket. Ott vön nem sokára Crátótól hírt, hogy Forgách embere Bécsben kereste őt, hol számára száz arany forint vala úti pénzü l utalványozva ⁵³⁾. Leverte ugyan őt, hogy levél nem jött Forgáchtól: mindazonáltal készült a legközelebbi (septemberi) frank-

⁵²⁾ „Moratus sum postea — t. i. Kovacsóczi levelének vétele után — írja Forgách Ferencnek (Semptéről febr. elején) — *Lugduni ad XVII. Kal. Oct., quo die mihi fuit illinc discedendum certis de causis, quas nunc minime necesse habeo commemorare Veni Viennam ad IIX. Kal. Dec., quae mihi urbs, quod tu abesses, magno carere sui ornamento est visa. Acceptus tamen et humaniter et prolixè a Cratone, Caesaris medico primario, et de me optime merito, mansi Viennae circiter X. diem, unde Symptom (Sempte) me contuli, ad amplissimum virum Iulium Com. Salmensem, apud quem iam XXXV. diem ago. Inde erat animus, etiamsi durissimo anni tempore, ubi nactus itineris comites essem, me recta ad te, vix desiderium tui ferens. Sed difficile iter, impeditum, viae non stratae solum, sed obrutae nivibus; hic solitudo mera, ut nulla spes esset comitatus; tum Viennensis mora, si illuc redirem, futura magni sumptus, alia ad te animo properanti impedimento fuere. Quibus difficultatibus, tanquam adversis fortunae fluctibus, per huius viri liberalitatem et munificentiam emersus, constitui cras bene mane Viennam redire. Illic ita tuas literas constitui expectare, ut nulla sit futura conditio, quae me ab uno desiderio visendi et complectendi tui avellat. Scribes igitur, sed primo quoque tempore: ferre enim diutius sumptum vix possem. Existimo quidem ad exitum usque mensis Febr. me Viennae futurum“ stb. (berl. 222, 3. ll.).*

⁵³⁾ Berl. 218. l.

furti vásárcor újra megindúltni⁵⁴⁾, ahova a pénzt is küldetni kérte; kérte másodszor, az útvonalt is kijelelve (Ulm, Bécs, Pozsony), s most már ide várva levelet, költséget. De sem egy, sem más nem érkezett. Maradása sem volt. Úgy látszik adósságok nyomták, sőt tán személyes szabadsága is veszedelemben forgott⁵⁵⁾. Ekétségében új tervet szőtt. Visszaemlékezett Dudith Andrássra, kit egykor, még mint fiatal férfit, Polus bíbornoknál látott, kinek magas szellemét már akkor mindenenk csodálták, s ki vele, úgy látszik, már nagylelkűségét is érezte⁵⁶⁾. Ez, elébb pécsi püspök, most a lengyelek közt boldog házi viszonyok közt élő főúr, úgy tűnik fel előtte mint már egyetlen révpárt. Prágába siet, hogy onnan Lengyelországba. De ím Lengyelország, Zsigmond halálával királyválasztási mozgalmaktól forrván⁵⁷⁾, amiért idegenek beutazása

⁵⁴⁾ Berl. 218, 19. ll.

⁵⁵⁾ „Cum ex inimicorum manibus, sceleratorum hominum evasissem, magno vitae periculo defunctus, ut mihi esset coelum, terra, maria omnia clausa: ad te unum mihi, tanquam certo vitae naufragio perfuncto, statui perfugiendum“ írja Dudithnak (berl. 374.).

⁵⁶⁾ . . *grata recordatione ea animo voluendo, quae me tibi devinxissent* . . (373. l.).

⁵⁷⁾ „Habebantur tum comitia Cracoviae de novo rege creando; ut, undique itineribus insessis (ut ferebatur, ne gliscente in dies ambitu, novi motus exorirentur) nemini facile aditus in regnum pateret“ (u. o. 374. l.). E hely nem szólhatván az 1548-ki királyválasztásról: ekkor Dudith még nem levén Lengyelországban; nem az 1574/6-kiról: ekkor Brutus már Báthorinál volt Erdélyben; nem az 1587-kiről, mert a levél, mely e

nem volt eléggé bátorságos; s döghalál is uralkodván⁵⁸⁾, barátai tanácsára felhagyott szándékával, s Bécsbe ment. Bécshez közel az utazó társaság haram-ják által megtámadtatván, többen társai közül megölettek; Brutus azonban szerencsésen elmenekült „a latrok mészárszékéből“, s társai véréből ázva jutott be a városba, hol Miksa császár híres orvosa Crató János által ápoltatván, szövődött a két férfiú közt azon bensőbb barátság, mely köztök holtig tartott⁵⁹⁾. Már ekkor ajánlotta őt be a császárnak új barátja: de nem tudom mely viszonyai tartóztatták Brutust itt állást

dologról emlékezik, 1577 költ: tehát egyedül az 1572/3-ki mozgalmakról szólhatván, midőn különösen a cseh rendek, alkalmatlanul is, szorgalmazták Miksa elválasztását: bizonyítja hogy Brutus szóban forgó útja 1572/3-ba teendő; s végleg megerősíti ezt a levél más helye: „*In Daciam veni anno insequenti*“ (374. l.), azaz 1573/4-ben.

⁵⁸⁾ „*Accedebat ingens pestis metus*“ 374. l. — Ez is erősíti az általam felvett évet. *Linzbauernél* olvassuk (in *Codice Medic. Hung. To. I. 197. l.*): „*Anno 1572 pestis per universam Poloniam*“. — De ezt is: „*Pestis in Hungaria*“: új ok, hogy Forgáchot sem kereste fel, s haza ment.

⁵⁹⁾ „*Recens semper mihi eius diei memoria ob oculos obversabitur, cum me, ex latronum laniena superstitem, et adhuc aspersum caesorum sanguine, hominem vix tibi cognitum fama, non secus tibi fovendum suscepisti, ac si in eo non mea, sed tua salus ageretur*“, írja Crátónak (berl. 336. l.). E helyhez hasonlónak látszik az, melyet az 55. jegyzet hoz; mégis a kettő nem azonegy dologra vonatkozik. Amaz a Dudithhoz tett utat megelőzte, ez követte. Amaz másnemű veszedelemről szól, melyből t. i. egy nagylelkű pártfogó ránthatta ki.

fognia ⁶⁰⁾. Segítve mégis a császár által, Bázélbe tért, családjához ⁶¹⁾. Frankfurtban szomorú híreket vevén az övéiről, miket közelebbről nem határoz meg leveleiben, fáradt volta dacára annyira sietett, hogy egy nap kilenc német mérföldet lovagolna. Otthon csak szomorúságra talált okot; t. i. leveleiből sejdíthetni, hogy családja szükségét szenvedett. Schvendi Lázárt, ki most jószágaira visszavonúlva élt Bázél szomszédságában, volt felkeresendő, hogy vele jövőjéről értekezék ⁶²⁾. Tán őáltala volt most már a császár valamely hivatal végett megnyerendő? Ilyesmire látszik mutatni, hogy, hihetőleg Crátó intésére, I. Ferdinánd

⁶⁰⁾ „Insinuasti in Caesaris gratiam: quanti hoc mihi? egisti de conditione: nihil mihi, rebus etiam meis laetis, magis exoptandum. Nam quo minus transigeretur, non Caesaris voluntas, non tua, sed temporum meorum ratio impedimento fuit.” (U. o. 336, 7. l.)

⁶¹⁾ „Caetera omitto: Cratonis officia in me . . . , immortale in me Maximiliani Caes. beneficium, reditum ad meos” (u. o. 374.).

⁶²⁾ Megérkezése után „domi quidem — írja Crátónak — ut sunt humana, quae neque ego, nec tu velles: certe quae mei adventus longiorem moram non ferrent. Cogito ad Suendum cras, summum perendie: quocum ubi fuero locutus: *quid de meis rationibus, et de omni vitae meae statu constituam*, continuo ad te pluribus” (252. l.). Amely jó dolga volt, úgy mond, nála, rövid volt: quae mihi, tunc orta lux, erat usurae brevis futura. *Hic enim, quo me cunque verto, varia malorum facies: Tenebrae domi, foris tristis solitudo; ut cum multa sint quae angant, nihil sit quod moerorem levet*” (253. l.). Siet Schvendihez „cum alias ob causas, quae te non fugiunt, tum . . .” (260. l.).

történetét készült megírni. De ehez sem foghatott: „quae a vulgo scriptoribus suppeditantur, non probantur: reconditiora, unde sumam, non habeo.“ Talán még egy más, egy *házi kereszt* is keserítette el életét ⁶³). Egy okkal több a távozásra, főleg, ha ez, annak hátrahagyásával eshetett meg. S úgy lett. Megérkezett t. i. *Báthori István fejdelem nevében* meghívátása Forgách által ⁶⁴), melyre Brutus, Lyonban 1573 június 1. a teljes boldogság érzetétől elmelegedve felel: „Nunc vero est, maxime Princeps, cum mihi mea vita, quam insigni fortunae iniuria, casus adversi multi ad hunc diem iactarunt, spe omni, atque expectatione debet esse carior mea. Ita enim me expetis, tantus Princeps, ut etiam si tui tam praeclari de me iudicii causam nullam in me agnoscam, qui mihi magis ex meo sensu, quam ex cuiusquam iudicio cognitus sim, et fructu tamen singulari fruar, quod tibi dignus sim visus, de quo ita statueres, et meae modestiae fructu simul non sentiam

⁶³) „Ipse efficit unus scribendo, ne me vitae pigeat, et molestae mihi quod abs te tam longe absum, et invisae quod nihil habeat, quare non eam odisse debeam, *iis proximus, a quibus longissime velim abesse*. Quid quod a me magnitudinem animi exigitis, *ad Socratis normam?*“ stb. (268. l. A levél Basileae, IV. ld. Maias. M. D. LXXIII.).

⁶⁴) „De rebus Dacicis mihi iam integrum non est consulere: quod ut etiam sit, quantum ad id tu momenti addis, qui non obscure mihi auctor sis, ut incertis et dubiis praeferam certa? *Conditio est cum propter alia mihi honorifica, tum quod mihi haud est impedimento, quo minus eadem opera, salua mea religione et fide, utrumque efficiam, quod tibi est curae*“ (280. l.).

privari. Neque enim *quod dignus tuo tanto munere sim habitus, sentio de me magnificentius*: sed totum id tuae singulari beneficentiae, *amicorum studio, per quos mihi tantum apud te licuit assequi, adscribo*. Ac quanquam est perhonorifica conditio, quae est mihi tuo nomine oblata, non me tamen illa magis movet, quam certa abs te mihi iniecta spes fore, ut indies meae apud te industriae fructus uberiores referam: in quo quidem facile intellexi, ingens tuae munificentiae exstare in studiosos homines optimarum artium, in quorum me numero haberi audisti, certe nunquam indignum visum, qui haberer, si voluntas quaedam praeclara semper laudanda est, ubi etiam minus pares consequantur vires. *Quod nisi ego omnibus vitae commodis atque ornamentis anteponam, nihil causae subesse existimem, cur non plane ferreus omnem videar humanitatis sensum exuisse. . .*“ S végül: „Certe, ne quando te poeniteat de me ita sensisse, ut vir amplissimus Forgacius tibi sua praedicatione persuadere conatus est, neve eum aliquando de mea fide sponsorem appelles, operam dabo“⁶⁵). Septemberben már útközben, Frankfurtban,

⁶⁵) Berl. 84—6. I. Mese, mit Windisch (Neues Ung. Mag. I. 277), és ennek nyomán, szinte minden alap nélkül, Kemény is (Mag. I. 47.) ír, hogy t. i. Brutus már elébb megfordult Bécsben Báthori István házában, midőn ez, mint II. János követe a cs. udvarnál mulatott. Báthori ugyanis először 1563 volt ily minőségben Bécsben — Brutus ekkor Velencében. Másodszor 1565-ben, sőt letartóztatva, tisztességes őrizet alatt, Miksa cs. által, 1567-ig: semmi nyoma, hogy Brutus ekkor Bécsben megfordult volna, valamint annak sem, hogy Báthori őt személyesen azelőtt ismerte volna.

találjuk. Crátó helyteleníté Erdélybe menetelét, értesítve őt, hogy a császárnál számára igen tisztességes évdíjt munkált ki. Brutus nyájas, de kitérő választ adott⁶⁶⁾, s 1574 február 7-kén Kolosvárra érkezett⁶⁷⁾.

VII. Brutus nem győzi magasztalni a kegyes fogadtatást, melyben Kolosvárt a fejdelem által részesítettett. „Excepti a Principe et liberaliter et prolixè, neque solum, quod desponsum erat, persolutum, sed mea spes etiam atque exspectatio superata, cum esset summa. Nihil Forgacio in me, nihil Principe humanius, liberalius, effusius“⁶⁸⁾. A Kolosvárt állott fejedelmi törvénszék befejeztével⁶⁹⁾ febr. vége felé indult Brutus is az udvarral Gyula-Fejérvárra, hol számára egy külön lakház volt kirendelve⁷⁰⁾. Évdíja 800 ezüst tallér.

⁶⁶⁾ „... me subaccusare videbatis, tanquam negligere tua, et improbare meum consilium qui in Daciam cogitarem, tam longe abs te. *Impetrasse enim a Caesare mihi perhonorificum stipendium, cui placere, ut caetera abessent*, Principi optimo et sapientissimo, mihi instar opimi et luculenti stipendii esset habendum . . . *Sed de his coram*, atque ita quidem, ut, salua existimatione mea, et fide, nihil sim de rebus meis constituturus, quod non idem tibi intelligam probari“ (283. l.).

⁶⁷⁾ U. o. 286. l.

⁶⁸⁾ L. levelét Zwingerhez Bázélbe, Berl. 511. l.

⁶⁹⁾ U. ott febr. 20.: Claudiopoli . . . ubi nunc Princeps forum agit, conventu provinciae indicto . . . ob ingentem concursum hominum, qui undique confluunt stb. 512. l.

⁷⁰⁾ „Ad hunc diem — írja febr. 21. Crátónak — qui est a meo adventu XIV. fuimus Claudiopoli, propediem ituri Albam Iuliam, ubi est Principis regia, atque illius mandato destinata mihi certa domus.“ 286. l.

Megbizatása nem a fejdelem történetét, hanem Magyarország öszves historiája megírását kívánta, még pedig a legrégibb időktől a jelenkorig ⁷¹⁾. Brutus mindenek előtt készültekhez látott ⁷²⁾. De csakhamar elbetegesedett annyira, hogy ez által még levelek írásában is gátoltaték. Testi ereje fogyott, lelke le volt verve. „Volentem destituunt vires — írja Crátónak Fejérvárról, már april 1. — imbecillitas est tanta, quantum consequi adeo contumacem morbi vim verisimile videtur. Vna est spes qua sustentor: non illa quidem in medicorum industria posita, sed in Eius unius ope, quem nemo unquam frustra rebus suis malis imploravit.“ Éjjelei álma vissza kezdett ugyan térni, de éles (tán köszvényes) fájdalmai nem enyhültek; bú és félelem fogta el a baj következményeitől: „appendices enim esse dicuntur calculi dolores, aqua inter cutem, resolutio nervorum, comitialis morbus, tabes pestilenciales aliae . . .“ Hálával említi a fejedelmi or-

⁷¹⁾ „Impositum munus scribendi *superiorum Pannoniae regum res gestas*; ut persequar ea, quae tum a Bonfinio, tum ab aliis, ad nostram memoriam usque sunt literis consignata:“ írja Crátónak 294. l.; Báthorinak pedig, már mint királynak, 1579-ben: „est illud ipsum pridem abs te mihi mandatum munus, *res Pannonicas* scribendi: cuius, pro summa tua in patriam pietate, ita es sedulus exactor, ut eorum, quae ipse geris, quamvis illa immortalitate digna, non a scriptore abs te quaesito praemio, ne parum solida gloria, iis, qui te minus norint, frui videare, sed a quovis potius literis prodi velis, cuius fidem nulla sollicitet praemii spes, quo minus libero iudicio utatur in scribendo.“ 69. l.

⁷²⁾ L. berl. 294.

vosnak, Blandratának (mert a B. betű alatt kétség kívül ez lappang), gondjait, ki neki, az új helyzetében tájékozatlan férfinak, a gyakorlati életben is baráti segédelmet nyújtott, s midőn az elbetegült Forgách, kigyógyulását nem sokára maga is szelidebb ég alatt kereste, honnan többé vissza sem jött, róla megszűnt gondoskodni⁷³), Blandrata volt az, ki Forgách helyét pótolta a fejdelemnél is az új ember érdekében⁷⁴). Mégis, ily helyzetben, Brutus az egészségének kedvezni nem látszó tartomány elhagyásáról gondolkodott; s ismét Crató barátságát vette igénybe, nem homályosan a császárnál kilátásba tett állásra célozva⁷⁵). Azonban, úgy látszik, Blandrata mestersége kiépítette őt, vagy legalább tetemes enyhülést szerzett neki; mert ím, Brutus nem csak maradt, hanem idővel magát igen jól is

⁷³) Forgáchra értendő, mint ugyan nekem látszik, a Levelek következő helye: „Caetera, quae mea causa egit (Blandrata t. i.) cum me, novum hominem, et cui erant omnia nova, haerentem, et circumspectantem omnia, is, quem minime omnium aequum erat, deseruisset, non patiuntur praesentia mala, quae me vexant, pluribus commemorare.“ 289. l.

⁷⁴) „Nam — folytatja az imént id. helyen — quod Princeps me liberaliter complexus, et amanter, nullum in me genus liberalitatis beneficentiaeque praetermiserit, eius unius in me summa indulgentia sum assecutus.“

⁷⁵) Ismét u. ott: „Quae quanquam ita sint, video hinc mihi tamen avolandum, atque id quidem medici consilio, non iudicio solum meo. Quo vero ego hinc potius, quam ad eos, apud quos mihi facta primum spes vitae, salutis praesidium, receptus, atque arx tutissima patefacta est? Itaque . . . eripe me his . . . malis“ stb.

érezte helyzetében. „Mea hic omnia belle: — írja ugyanannak 1575 feb. 14. — bellissime dicere non audeo, quoniam te careo.“ T. i. „*nihil est absenti promissum quin mihi et uberius, et cumulatius mea spe persolutum sit, nihil quod sit proprium optimi Principis et sanctissimi, quin ab illius liberalitate me expectare amici illius interiores velint*“ ⁷⁶⁾. És csakugyan Brutus most a külföldön maradt adósságait is kezdte törleszteni ⁷⁷⁾; kedve is felüdült. 1575 aug. 25. a fejdelemhez intézett levelében ⁷⁸⁾ nem csak frisebb szellem lengedez, hanem új munkát is tervez. T. i. Báthori, vágytársa Békési támadását Szentpálnál júliusban szerencsésen levervén, s így az elég hosszú zavargásoknak a kis haza szerencséjére véget vetvén, Brutus e háború történetét szándékozott megírni: „Operam dabo, ut stylo eam causam suscipiam tuendam, quam alii defenderunt armis, tu invicta manu, consilio, atque animi robore incredibili ab inimicorum subita conspiratione vindicasti. Id est futurum, si quam primum de tota gesta re conscriptum commentarium mihi iubeas tradi, unde mihi liceat integram historiam, uberiolem certe, et, si modo mea modestia id dici a me patiat, ornatorem luculentiorumque contexere. Quae mea in hac tota re ratio sit, si licebit agere coram . . . paucis ostendam“ ⁷⁹⁾: mit egyébiránt e helyt csak előleges tudomásul veszünk.

⁷⁶⁾ Berl. 293—4. l.

⁷⁷⁾ U. o. 292. l.

⁷⁸⁾ U. o. 81—3. l.

⁷⁹⁾ U. o. 83. l.

IX. Ez év vége felé indult még Lengyelországban, Henrik királynak Franciaországba visszatérével, a királyválasztó mozgalom. A lengyel rendek Báthori követivel megegyesülvén, 1576 januárban őt királyukká meghívták, s már május 1. fejére tették a Piasztok koronáját. Udvarával együtt Brutus is Krakóba kísérte az új királyt, ki mellett, annak egész halálaig (Báthori † dec. 13. 1586.) maradván, itt élte le az ötvenkilencedik évébe lépett és sokat hányatott férfitü életének ránk nézve annyira gyümölcsöző tizenegy évét. Az ellátás, melyet a most már „királyi történetíró“⁸⁰⁾ itt nyert, méltó volt egy tudományszerető nagy királyhoz. Évdíja már 1577-ben, s 1582 újra, bőkezűleg neveltetett; lakása a királyi várban kényelmes és díszes, minden egyebe kívánsága szerint⁸¹⁾. Gyönyörködött az egészségnak kedvező fekvésben, a kedves kilátásban is, mely az alatta elterjedő városra és tár környezetre nyílt, de egyszersmind a helyzet magányosságában, mely az alkalmatlan látogatók gyakori háborgatásaitól megóvta⁸²⁾. Öröme a

⁸⁰⁾ „Regis Poloniae Historicus“ (berl. 498).

⁸¹⁾ „Quaeris, quo in loco res meae? Auctum stipendium regia munificentia; Cracoviae, in regia, domus attributa, et ea tum ad usum, tum ad elegantiam praecipua; alia, ut volumus“ (berl. 334. l.). — 1582. júliusban ismét Crátónak: „De aucto stipendio quod gratularis, agnosco tuam in me benevolentiam stb (u. o. 345.).

⁸²⁾ „Decreta mihi domus in Cracoviensi arce, saluberrimo loco, et unde est despectus in subiectam urbem, et longe lateque patentibus campos: ut ad usum voluptas accedat, quae ex loci

munkásság, melynek, mint maga mondja, nem ösztön, hanem fék kellett⁸³⁾, s a fő emberek kegyei: Mischovski érsek, a Zborovskiak, Svetickiek, Buzinskiak, Poniatovskiak vele leveleket váltottak, némelyek magok tevén az első lépést; főleg azonban a nemes Crátó barátsága s a magyar urak jóvolta szépítette életét, kik közül nem csak magas állásuk, hanem műveltségök, érdemeik és iránta való hajlandóságukért Békesi Gáspár, Berzeviczy Márton, Gyulai Pál, és — korának egyik dicsősége — Dudith András kiemelendők, s végre, ki minden tekintetben első helyt említendő, a király, változhatatlan s mindig egyforma részvéte-, gyöngédségei s kegyelmével a legnemesb formákban: úgy, hogy helyzetét irigylésre méltónak érezte⁸⁴⁾. De e szép élet sem volt árnyékok nélkül: voltak rágalmazói⁸⁵⁾, meg-megtérő testi fájdalmai, melyek kor és munka által nevelve, érzékeny lelkét gyakran újabb, nagyobb bajok félelmével ostromolták⁸⁶⁾, amiért mértékletesen élt, s egészséges korában is úgy, mintha beteg volna⁸⁷⁾; sőt voltak nehéz

amoenitate est summa, faxit Deus ut solida, diuturnaque sit: solitudo certe ea est, ut cum mihi sit necessaria maxime, ne quis parum opportunus interpellator, me sua frequentia a scribendo avocet, sit eadem suavissima“ (berl. 328—9).

⁸³⁾ U. o. 519. l.

⁸⁴⁾ U. o. 527. l.

⁸⁵⁾ U. o. 312. l.

⁸⁶⁾ 245. 299. — . . quantumvis me graves curae a me aberrare cogant, quarum semper plenissima cohors in animi mei arcem invadit . . barátjai levelei felderítik, u. m. (479. l.).

⁸⁷⁾ U. o. 302. l.

gondjai is a pénztár tiszteinek fukarsága miatt, kik oly pontatlanul szolgáltatták ki fizetését, hogy volt eset, midőn szinte kölcsönre szorúlt⁸⁸⁾, ő, ki oly gondos volt távol országokban hagyott régi adósságai folytonos letisztázásában! Legnehezebben végre az udvari sereg amaz értetlen irigykedése illette meg, mely az író-t úgy tekintve mint a napszámost, nem azt kérdezé: mit, hanem mennyit ír, s ilyeket a király előtt is emlegete, bár siker nélkül. Valóban, jobb ebben a te országodban — írja egyszer Dudithnak — a toll helyett ásót és kapát forгатni, mintsem engedni azon ösztönnek, mely a mű szeretete által felgyúladt lelkemet írásra ragadja. *Íme búmnak oka!* stb⁸⁹⁾. Nem csoda tehát, ha az *udvart* gyűlölte oly mértékben, melyben királyát szerette⁹⁰⁾.

X. Meg-megakasztották Brutust a magy. történet megírásában több hivatalos, más lélekderítő, de kútfőnyomozó *utazásai* is. 1577 augusztustól novemberig a király táborában volt, Poroszországban, szemtanuja a hadjáratnak, melynek célja a pártütő Danc-kát meghódoltatni. Nem olvashatni mosoly nélkül

⁸⁸⁾ „Res meae sunt arcto loco — írja 1578. máj. Gyulai Pálnak, kinek e végett közbenjárásaért folyamodik — vix mihi annui quadrantis tertia parte persoluta, ut nisi mihi in Regis benignitate aliquid perfugii positum sit, brevi sit futurum, ut magno meo incommodo sit mihi foenerato summendum et quidem conditione teterrima: *quis enim aulico homini teruncium foeneretur?*“ stb (520. l.).

⁸⁹⁾ U. o. 382. l.

⁹⁰⁾ U. o. 329—30. ll.

érzékeny panaszát a felett, hogy ő, az éltes férfiú — ekkor töltötte be hatvanadik életévét —, ki gyermeksege óta a béke műveinek élt, most hivatalból vala kénytelen csatákat, tüzeket és vérengzéseket színről színre látni, a győző és meggyőzött katonák borzasztó zaját, s a sátorokig elható ellenséges ágyugolyók közt a sebesültek jajgatásait hallani! stb⁹¹⁾. Jelen volt a követek elfogadásán Marienburgban, s mindenütt, hol a király megállapodott, tanuja tetteinek, intézkedéseinek. Más ízben a király Varsóba hívta, hol országgyűlés tartatott: Brutus, nehogy kiragadtassék csendes munkásságából, szabatkozott Berzeviczyhez írt levelében: ajánlkozva mégis, ha a király netán azoknak felolvasását kívánná, mik elmenetele olta készültek⁹²⁾. 1581 is híre volt, hogy a király magával viszi a tartományokba⁹³⁾: t. i. Báthori akkor Grodnóba, Vilnába, Pleszkov alá ment, az orosz ellen intézett hadi működései mellett a béke dolgáról is értekezve. Tán nem tévedek, ha felteszem, hogy diplomatai harcában a király Brutussal is kívánt élni: aminthogy ezt csakugyan útra készülni látjuk is⁹⁴⁾, s

⁹¹⁾ Berl. 330. l.

⁹²⁾ U. o. 244—5. ll.

⁹³⁾ Sveticki írja ápril 16.: „Te hac aestate Rex in provinciam abducturus secum est.“ 559. l.

⁹⁴⁾ Csakugyan azzal menti magát Sveticki előtt Brutus, hogy e levelére még most nem felel, mert ezt épen az utolsó percben vette: „Proficiscenti enim in regiam, ut Regi valetticerem, et conscenderem currum, tunc mihi sunt literae redditae“ (561. l.), s így válaszával adósa marad, míg visszatér: „patiare

egész nyáron át, tán ottani elfoglaltatásai miatt, tőle levelet nem találok, aug. 1-jeig, mely nap már Krakóból intézi a királyhoz azon szép *vigasztaló levelet* öcsce, Kristóf erdélyi fejdelem, halála felett, mely Brutus munkái közt a szebbek egyike ⁹⁵⁾. Magán utazásai közül a boroszlóiak 1577-ben ⁹⁶⁾ és 1582-ben ⁹⁷⁾, hol főleg Dudith, Crátó, Rehding barátsága élesztette őt, s a bécsiek 1579 ⁹⁸⁾ és 1582-ben ⁹⁹⁾ említendők: ezek is azok is részben magyar históriája érdekében tétethettek: ott naponként Dudithcsal ¹⁰⁰⁾, itt Zsámbokival értekezhetvén. „Levat animi moerorem

me tantisper in tuo aere esse, quod Cracoviam reverso liceat maiore cum otio . . . respondere“ (u. o.).

⁹⁵⁾ Levelei berl. kiad. 87—120. ll.

⁹⁶⁾ U. o. 432. l., ha e levél csakugyan 1577 költ.

⁹⁷⁾ U. o. 346. 494. ll.

⁹⁸⁾ Hogy ama kelet nélküli levél u. o. a 208—10. lapokon ez évben iratott, s így az 1578—9-ki télen Brutust Bécsben kell keresnünk, a levél azon helye mutatja, mely az utrechti unióra vonatkozva (ez januárban 1579 köttetett) az antwerpi kálvinisták megtámadtatását a katolikusok által újsággént beszéli el, s hozzá teszi: „Sedatum tamen tumultum aiunt per interpositam Matthiae principis auctoritatem, quae adhuc sancta illis populis habetur: quam diu sit futura, non libet divinare.“ Egy évvel az előtt a protestánsok Antwerpben még nem prédikáltak; s a Mátyás főherceg népszerűsége ekkor élte utolsó perceit.

⁹⁹⁾ T. i. 1582. júl. 23. Crátóhoz írja, hogy ennek májusi levele őt nem találván többé Krakóban, Bécsbe küldték utána (u. o. 342. l.).

¹⁰⁰⁾ Mint látni fogjuk, írott értesítésekkel is segítette: u. o. 323. l.

— (hogy Bécsben kelletlenül tovább volt kénytelen időzni t. i. „adhuc me Viennae hyemis saevitia tenet“) — *Sambuci consuetudo*, cum doctissimi hominis, tum vetere amicitia et studiorum similitudine mihi coniunctissimi (mindkettő philolog és történész volt), qui *cum de Vngarorum rebus fere quotidie*, et quidem ut in magna spe sim fore, ut neque me, neque regem adeo meae huius poeniteat morae.“ Létesült-e 1580 (nov. v. decemb.) Berzevichyhez intézett levelében kifejezett kívánsága Magyarországra mehetni, és Forgách Simonnal, s más a jelenkor dolgaiban részt vett férfiakkal értekezhetni? amit sürgetett, bár a király gyöngéden féltette őt¹⁰¹), nem tudom. Megismerkedve így Brutus állapotaival Krakóban, most már életének fő emlékéhez térek: magyar történelméhez.

XI. Mondottam, sőt Brutus saját szavaival kimutattam, hogy a feladat, melyet Báthori még Erdélyben elibe tűzött, egy „teljes magyar história“ volt. Úgy látszik, a fejdelem-király, oly műveltségű, oly tudományú, oly ítéletű férfiú volt, kit Bonfini nem elégitett ki, ki ezt egy új, s több kritikával dolgozott történelem által akarta mellőzve, helyettesze, látni. Mégis, nincs nyoma, hogy Brutus ilyenhez

¹⁰¹) „Ac video quidem Regem sollicitum de mea salute (egészségéről), ne quid mihi durius accidat vereri: cuius in me indulgentiam ita agnosco, ut non tamen absistendum a tam praeclaro incepto censeam.“ 240. l. — Hogy e kelet nélküli levél 1580 novemb. költ, mutatja hivatkozása a királyhoz „proxime“ intézett levelére; mely novemb. 1. 1580. kelt (u. o. 75. s köv. ll.).

fogott. Lehet, hogy körültekintve a tért, átlátta miszerint egy új feldolgozás, új anyag hiánya miatt, csak az ismertnek kritikai átdolgozata lehetne, melylyel talán sem felséges megbízója áldozataihoz mért munkát nem adhatand, sem a köz várakozást ki nem fogta elégíthetni. Bonfini folytatása, vagy inkább az *új történelem*, mely Hunyadi Mátyás halála után kezdődik igazán, mely kidolgozva még nem volt, s melynek annyi közelkorú, s részben már egykorú tanúja élt; mely időre egyeseknél nem kevés előkészület, sőt egyediratok is léteztek, a levéltárakban pedig, főleg a fejdelemében, annyi feldolgozatlan okmány vala együtt, e kor kellett hogy különösen vonzza őt: itt teremteni lehetett, ebben nagy tanulságok fekvének, amiért e kor történetének gyakorlati, politikai, irányt adhata, hogy az a köz élet iskolája lehessen: *quae magno sit hominibus ad vitam recte agendam adiumento*, mint maga fejezi ki magát ¹⁰²). Kétségkívül a király tudtával történt, hogy a régi történetet abban hagyta, vagy hogy az, mint akkor kevesebbé sürgetős, elhalasztatott. Sőt nekem úgy látszik, hogy nem is ott kezdte dolgozását, ahonnan az, amit tőle ma bírunk, kiindúl, hanem a mohácsi veszedelem utáni idővel. Ha nem csalódom: azon Ferdinándot illető töredékek, melyeket a Ferdinánd történetét sürgető Cratóval már 1577 közlött, a készülő félben levő VIII. könyvből voltak véve, s tán leginkább azért közölve, hogy Crátótól annál biztosabban nyerjen adatokat azon korra,

¹⁰²) Flor. Hist. Praef. A 5.

melyre tőle leginkább várhatott. „De Ferdinando quod mones, — írja hozzá az említett évi június 16. — in eo sum totus, tu adiuva ultro eius causae faventem: efficiam ut non desideres grati animi officium, ubi, id quod te scio esse facturum, aequo animo, me esse memorem meae fidei patiare, quae est mihi rerum omnium summa. Me vobis studere mea sponte, et cupiditate incensum a vobis incitari, *unus, atque alter locus ostendet, quos his literis inclusos ad te mitto.* Interea tu erue mihi, *quae post Ludovici interitum, qua de interregno, qua de comitiis, de aliis, in Pannonia sunt gesta;* sed ita quidem, ut quae non meae solum, sed tuae religioni consentanea sint: imprimis, *quando Scepusius victus a Ferdinandi ducibus; a quibus, quoties, quibus in locis victus sit.* Ne multa: quicquid habes, *quod pro veritatis causa sit, cui pariter uterque nostrum favet, in medium affer.*“¹⁰³⁾ Ne lássunk e sorokban egyebet, mint valamely elogiummal biztatást oly fejdelemről, ki nem volt erények nélkül: de ezt is *becses adatok árán*, melyek szerzőnknek, magyar történetéhez fogtak szolgálni. Mert eme munka, elégséges anyag hiánya miatt, még most lassan haladhatott, különben nem fogta panaszozni (ez év decemberében) hogy megszólják a király előtt, miszerint *keveset ír*: „neque enim quid scribam quaeritur, sed quantum scribam“¹⁰⁴⁾. Esdekelve kéri Békesi Gáspárt, eszközölné ki a királynál, hogy Zsigmond lengyel és János magyar

¹⁰³⁾ Berl. 315. l.

¹⁰⁴⁾ U. o. 381. l.

királyok egymáshoz írt leveleik, mik ú. m. a király levéltárában vannak, vele közöltessenek, miután Dudithtól *sokat* kapott ugyan, de János királyt illetőleg semmit ¹⁰⁵⁾: *sokat*, még pedig, mint látszik, 1577-ki paszkovi nála-létekor, számos titkos irományokat, melyek segedelmével főleg reménylette *megkezdett munkáját* szerencsésen megalkothatni ¹⁰⁶⁾. Nem kétlem, hogy a kir. levéltárba is bebocsáttatott; s ím folyt a munka, hévvel, mohósággal, sokszor az elfára-

¹⁰⁵⁾ „Audio — írja 1578. febr. 12. — in Regis tabulario, praeter caetera antiquitatis monumenta, tabulas publicas, leges, edicta regum, literas ad reges scriptas asservari: ex quibus si mihi potestas fiat legendi, quae ad Sigismundum a Ioanne Rege, ad Ioannem a Sigismundo sunt scriptae, per ea tempora, quibus ille de regno cum Ferdinando Rege dimicavit, incredibile dictu est, quantum scribenti Pannonicas res inde adiumenti sit accessurum. Adiuvanda omnino est mea industria: Namque in his, quae typis excusa leguntur, quae ad rem faciat, ne litera quidem. Vnus mihi vir, idem amplissimus, et cupidus imprimis patriae illustrandae, multa Andreas Dudithius subministravit; sed ut de his, quae ad Ioannem Regem pertinent, sit mirum silentium Summa totius rei, ut mihi a Rege impetres literas ad regii tabularii praeffectum, quibus mihi permittat cum regias illas literas inspicere, tum si qua alia sunt earum rerum, de quibus scribimus, certiora monumenta“ stb. 205, 6. l.

¹⁰⁶⁾ „Quid? quod elicit suavitate sua Musas in hunc secessum? Bibliothecam habet refertissimam: libros optimos; de reconditoribus rebus scripta multa: quae ita parata ex longo usu rerum maximarum mihi reseravit, ut nunc modo sperare incipiam, inchoatum a me opus haud infelicibus auspiciis, ut me iuvat sperare, me absoluturum.“ U. o. 323. l.

dásig¹⁰⁷⁾, amiben most már teljes boldogságát lelte fel¹⁰⁸⁾. Így lön, hogy 1580. február 7. már némi diadalérzettel írhatta Berzeviczy Márton cancellárnak: „Ita vero tibi persuadeas velim, quicquid sit in me ingenii, usus, eruditionis, si modo est in me ulla, totum id rebus iis scribendis, quas in manibus habeo, plane esse exhaustum; ut quod aut mihi, aut amicis praeterea impendam, nihil pene iam reliquum sit. Quod Rex meam sedulitatem probet, est id vero mihi quam gratissimum, tum re ipsa, tum eximio illius de me iudicio, atque adeo tuo, cui ille plurimum tribuit: nihil enim mihi certius est, quam per vos amicos meos complexos apud Regem meam causam, cui non semper datur facultas legendi mea, mihi licuisse consequi, quod in vita erat mihi maxime optandum, ut de mea industria tam honorifice et sentiret, et pronunciaret. Quod reliquum est, dabo ipse operam, sedulitatem

¹⁰⁷⁾ „Vnum hoc scio — így szól a gyönyörű hely Gyulai Pálhoz (1578) — nullum me agere feriatum diem: inter arma agere, oppugnare urbes, expugnare, classicum canere, versari in acie, dicere sententiam in regum consilio, bella indicare, foedera ferire, sed alia, atque vos ratione: quae tamen ita animum fatigat, ut sint mihi induciae petendae, ne oneri victus succumbam.“ U. o. 525. l.

¹⁰⁸⁾ „Dicerem — ugyanahoz 1578. febr. 18. — quam mihi iucundum hoc Cracoviense otium esset, quam non invidiam vobis, beatis hominibus, aulae istum splendorem, salutationes regum, potentium deductiones in regiam; sed non faciam, ut sim multus, id quod mihi facere necesse esset, si de his ad te plura, et volens omittam ea scribere, quae vos cogant, mihi hunc meum secessum invidere . . .“ U. o. 527. l.

atque industriam pertinaci studio tuendo, ut neque vos Regem, quod mihi apud illum faveritis, fefellisse videamini; neque eum ipsum poeniteat sui iudicii, quod de me animum induxerit bene sperare ¹⁰⁹). Nekem ugyan úgy látszik, hogy *most már kevés volt hátra az egész munkából*. Mert a legújabb rész, melynek elkészültéről tudósítja a cancellárt, „1550-től Lippa elvételeig“ (1551) terjedt; s ezt másoltatta már, hogy megküldhesse ¹¹⁰): „Ardeo enim cupiditate meum vobis studium probandi, *id quod spero brevi fore, si vita suppeditabit: quae mihi uno hoc nomine gratior erit, ubi eum fructum, quem spero, Regi, et per eum Vngaris liceat legere*“ ¹¹¹). S míg ezeket tisztázták, sőt a másoló már a Temesvár veszedelméig (1552) haladt ¹¹²),

¹⁰⁹) U. o. 227. l.

¹¹⁰) „Iam rem perduxì ab anno quinquagesimo exorsus, ad Lippae usque expugnationem“, u. o. 228.; s ismét: „Scripsi, ut dicebam, ad Lippae usque oppugnationem; quod mihi opus tantum occupat (exacte enim et diligenter sum dimensus) quantum est Caesar materiae, a primo ad tertium usque commentarium belli Gallici, complexus. Multum inquis? imo tum videbitur multum, ubi leges non quantum scripserim solum, sed quid, et quemadmodum id adeo scripserim. Librarius est totus in describendo, sed ut non putem, per totum hunc mensem, absoluturum.“ U. o. 230. — Az 1550- és 51-ki történetek Brutus XIII-dik könyvében foglaltattak, mely azonban csonkán jutván reánk, csak a nyírbátori szerződésig megyen. E rész, midőn ép volt, kiterjedésre kétség kívül felért J. Caesar három első könyvével a galliai háborúról.

¹¹¹) U. o. 230. l.

¹¹²) „Iam quae scripsi hybernis mensibus, sunt ad Themesvariensem usque deditionem ita descripta accurate, ut legi, et facile, et commode possint, ubi a librarii erratis erunt perpurgata,

készült Brutus „a király kívánságára, *összevonni azokat, miket a II. János halálaig történt dolgokról írt*, hogy, ha a király holmit kevesebb helyesen találna előadva, e részt azok ítélete alá bocsáthassa, kik azon történetek tanúi voltak“ ¹¹³). Még világosabban szól azon évi jún. 4. Gyulai Pálhoz írt levelében, melyben a másolhatni kért leveleket emlegetve: „non dubito — mond — quin Rex in iis, quae conducere *ad operis absolutio-* nem putet, sit mihi morem gesturus, ubi ex tua oratione cognoscat, quid sit *brevi* de eo, *quasi iam imposita coronide*, sperandum“ ¹¹⁴). Így csak akkor szólunk, midőn a vég célhoz közel vagyunk. De mind ez *első dolgozás* volt. Hátra tehát a megbíráltatás, ennek nyomán az igazítgatás, az utolsó kéz simítása. A kézirat 1580. júniusban Berzeviczy kezeiben volt. Érintve ehez írt levelében Brutus több vitás pontot, s hogy azok iránt, igen is, fog még Berzeviczy tanácsa szerint

quae, ut solet, nonnulla occurrunt, in interpunctionibus praesertim, quae legentem morantur, et perturbant sensum eorum quae leguntur.“ U. o. 535. l. — Brutus pesti codexében a XIV. könyvből *Eger ostroma* is megvan, mely Temesváré után következett.

¹¹³) „Interea dabo operam, id quod Regem video velle, ut ea in compendium redigam, quae scripsi ad Ioannis Secundi usque interitum: ut si quid Rex minus recte relatum legat (quid enim certius, quam natum hominem errare?) eorum iudicio emendandum subiiciatur, qui iis gerendis interfuerunt, quorum verisimile est multos adhuc superstites esse.“ 234. l. (e kelet nélküli levél kevéssel az előbbi (226 — 232. l.) után íratott, mely költ febr. 7. 1580.

¹¹⁴) U. o. 532. l.

Forgách Simonnal is értekezni, folytatja: „Sed fuit tamen prius TOTVM QVASI CORPVS HISTORIAE conficiendum, homini praesertim natu grandi (hatvanhárom éves levén már), et qui memor humanae conditionis, *non sit immemor suae fidei* (itt ígérete értetik, a munkát elkészíteni), *cuius dandam operam mihi video, ut certa monumenta post mortem exstent*. Itaque nullo negotio mutari, ubi opus erit, addi, tolli multa poterunt, quae scribentem, quanquam sedulum, hominem tamen, interdum fallant necesse est“¹¹⁵⁾. S ezért, az előadottak biztosabb megállapítása végett, kívánczók — folytatja — Magyarországba, hogy ott a kortársakkal, s köztök Forgáchchal, tanakodhassék; s bár a király félti az ő (Brutus) egészségét: „ut non tamen absistendum a tam praeclaro incepto censeam.“ E végre a királytól ismételve ajánló levelek kieszközlésétkéramagyarfőemberekhez¹¹⁶⁾. Döntő helyek ezek, melyek, ha Bethlen Farkas folyvást, s egész az 1571. évig nem idézné is őt, kétségtelenül bizonyítanak, hogy 1580-ban Brutus Történelme, egész 1571-ig, azaz Báthori fejdelemsége kezdeteig, első kidolgozásban készen állt; *akkor még tizenkét könyvre osztva*; melyeket át volt dolgozandó, s azután Báthori történeteit megirandó. T. i. szinte akkor, nov. 1. 1580. írja a királynak: „Dabitur aliquando facultas, Deo bene iuvante, defuncto tanto labore (a vég átdolgozás után t. i.) de Tuis laudibus solutiore animo agendi,

¹¹⁵⁾ U. o. 239. l.

¹¹⁶⁾ U. o. 240. 241. 535. ll.

quae non solum liberum hominem ab occupationibus aliis, sed vacuum etiam, si fieri possit, cura sui, propter argumenti maiestatem atque amplitudinem requirunt. Non enim despero fore, IAM XII IVSTIS LIBRIS PANNONICARVM RERVM CONFECTIS, quos meae sedulitatis et vigiliarum testes posteritas leget, ut non mihi aliquando liceat, quod mihi unum in optatis maximum est, *rebus abs Te gestis admoveere manus*“¹¹⁷⁾. A következő (1580—1-k-i) télen tehát a II. János halálaig történtek átdolgozásával foglalkodott. „Ea nunc scribo — írja Berzeviczynek — *quae propius ad illius (Regis) tempora accedunt*: quae eo spero legenti futura gratiora, quo plura sunt, quorum ipse possit esse memor;“ s mert a király Brutusnak Varsóba jövetelét akarta, ez, hogy Báthori tudhassa miben fáradoz, magát felmentetni kérvén, a kész munkából mutatványokat is küldött: „ne forte Rex, quae sint ea requirat, quae per totum hoc tempus scripsi, in unam aut alteram paginam redacta, ad te mitto, ut legenda Regi . . tradas“¹¹⁸⁾. 1581 és 82-ben folyt már az átdolgozás és tisztáztatás. „Temporis . . . potiore partem mihi eripit Vngarica Historia, quam Rex, a capite descriptam, non poscit (parum enim mihi videor dicere) sed flagitat, atque id quidem tacendo: quae illius modestia stimulos mihi mea sponte concitato addit.“ Ezeket írja Crátó barátjának 1582 július 23.; és: „Venio ad alteras tuas . . in quibus . . agis . . de

¹¹⁷⁾ U. o. 80. l.

¹¹⁸⁾ U. o. 245. l.

Historia Vngarica: quam qui ad te scripserunt absolutam, haud plane scire videntur, quam sit arduum opus historiam scribere.“ T. i. *el* volt az végezve, de *bevégzettnek* nem tartotta szerzője mind addig, míg volt rajta igazítható, igazított pedig folyvást, mint azt a fennmaradt, már tisztázott, codexek bizonyítják. S hogy e folytonos munkát győzze . . : „ne succumbam labori, quem ferre, nisi incolumi valetudine, haud facile est, victu tenuissimo utor, et quasi qui adversa valetudine laborat, ex medici praescripto, vix fieri posse arbitratus, ut quis diu vivat sanus, nisi idem quasi aeger vivat“ ¹¹⁹⁾. Ily önmegtagadás, lelkiismeretes gond és állandó szorgalom gyümölcse azon mű, melyet nem a díj, a jutalom — ezt szintűgy várhatott Miksa császártól, hol az részére már ki volt nyerve ¹²⁰⁾; — hanem a tárgynak és saját dicsőségének szeretete vitetett vele véghez ¹²¹⁾; s úgy vitetett véghez, hogy ne a köznek, a sokaságnak, hanem a kevés választottaknak tessék ¹²²⁾.

¹¹⁹⁾ U. o. 344, 345. l.

¹²⁰⁾ L. a 66. jegyzést.

¹²¹⁾ „Ita vero agitur et de gentis vestrae gloria — írja Gyulai Pálnak — et de Regis adeo, ut de mea non minus agatur: cuius si negem me blanda quasi titillatione moveri, vix me esse hominem putes, qui unum naturae opus maximum, et in spem certam coelestis vitae, atque immortalitatis natus, est gloriae avidissimus.“ U. o. 532. l. S másutt kéri Gyulait, ajánló levelek szerzése által legyen segedelmére azon dolgokban „in quibus de summa illius (Regis) re, hoc est, de domestica laude et gloria agitur“ 535. l.

¹²²⁾ „Alii fortasse sit satis *vulgo placere*: equidem, nisi vobis placeam, quibus cum quam paucissimis datum est recte

XII. Azon idő alatt, míg nagy munkája készült, mellesleg Brutus még néhány kisebbet írt, históriai, philosophiai tartalommal, részint levél-alakban. Ilyekül kiemelendők: 1. *Ad Stephanum Transilvaniae Principem de Regno a Polonis delato Gratulatio*, 1576 ¹²³), kétség kívül egyike a legtartalmasb és ékesebb ilyen szónoki műveknek. „Quicquid fuit in me ingenii — írja róla maga Dudithnak — , quicquid artis, quicquid nervorum et virium, in hoc unum argumentum effudi“ ¹²⁴). 2. *Commentarius de tumultu Gedanensi*, 1578. Brutus, mint láttuk, jelen volt maga a király danckai expeditiójában; emlékiratát Crátónak küldte meg; elvesztét, mint szemtanuét, még pedig a Báthori köréből, s egy Brutusét, a lengyel történelem méltán fájlalhatja. 3. Kiadta 1579-ben Krakóban: *A. Dudithii Commentarium de Cometis*, cum Praefatione I. M. Bruti (azon túl többször). 4. A *Zborovski ház történetét*, Corbineliushoz írt levélben ¹²⁵). 5. Kiadta: *Christophori*

indicare de hominum ingeniis: ne tota quidem literatorum natio sua suffragatione efficiat, ut me, quod illis placeam, plus pilo amem“, írja Crátónak 345. l. (E jeles férfiúról l. Horányit a Forgách Ferenc Commentáriusai előtt az *f* ív első lapján, munkáit Jöchernél a Crato cikkben.)

¹²³) Munkái krakai kiadásában, és Berl. 19—65. l.

¹²⁴) Berl. 383. l.

¹²⁵) Krakai kiad. és Berl. 450—64. ll. — „Inchoatum opus ad vos misi — írja Zborovski András kir. udvarnagynak — non ignarus multa deesse, quae huic ipsi perpoliando necessaria requirebantur . . . Vnum vero ubi hoc agerem, speravi fore, ut laus quidem vestra tota haberetur, quam quidem non verba splendida, sed res a vobis in luce hominum gestae fortiter,

Longolii Epistolarum Libri IIII. Tullianae videlicet eloquentiae ad unguem expressa imago. Doctorum item aliquot Epistolarum ad eundem Longolium Liber. Bartholomaei item Riccii de Imitatione Libri tres, a Ioanne M. Bruto emendati. Bázél 1580 ¹²⁶). 6. *Ad Stephanum Regem. Consolatur lugentem fratris mortem, Transilvaniae Principis*, 1581. Egy senecai mű ¹²⁷). Termékeny volt reá nézve az 1582. év philosophiai munkálatokban: a hat évi folytonos és fárasztó historiai dolgozások után, s azok simítása mellett, a munka változtatása neki egy volt a pihenéssel. Ilyen volt 7. a király kívánságára ¹²⁸) általa írott e könyv: *De Historiae Laudibus*, sive de certa via et ratione qua sunt rerum scriptores legendi; melyben a történetírásról nézeteit, és saját magyar történelméről sok érdekést mondván el, annak utóbbi részét, mintegy előszó helyett, Magyar Historiája elibe tűztem. 8. *Praeceptorum*

iuste, et sapienter, vobis peperissent; sed ut simul ex vestra laude aliquid in me redundaret. Quod quidem speravi futurum, si darem operam, ut non illae a malo artifice proditae literis viderentur: ut enim cognitio rerum maximarum sit prima iis, qui illa tenentur; nemo tamen non malit, illas de disertio interprete cognoscere, quam de impolito et rudi.“ U. o. 163—4. ll.

¹²⁶) Egyike a legritkább könyveknek. (Pesti egyetemi könyvtár.)

¹²⁷) Báthori Kristóf erdélyi fejdelem halála után. A krakai kiadásban, és Berl. 87—120. l.

¹²⁸) „Scripsi, ut mihi imperasti, de historiae laudibus.“ Az ajánló levél elején, berl. 639. l. Kiadva először az Epist. krakai kiadásában 1583., ismét a berliniben 637—778. l.

Coniugalium Liber Vnus ad V. C. Franciscum Veselinum. Egyike a legnemesb és szebb erkölcsi értekezéseknek, classicai formában, írva a címen megnevezett lengyel főúr házassága alkalmával. Crátó barátjának 1582. júl. 23. így ír felőle: „Nam ne ignores integrum fere mensem cum alia scripsi, quae vacuum animum requirerent ab omni alia cura, tum de Praeceptis Coniugalibus commentarium: in quo etiam si plurimum me poterat Plutarchus iuvare, indulsi ingenio tamen, conatus, quasi in solitudine agerem, et ubi nulla legendi facultas aut copia librorum esset, ingenii periculum facere. Et vero Plutarchi non magnus usus, in eodem quidem argumento versanti, sed quod alia tempora, diversi religionis ritus, sacra varium efficiant“ ¹²⁹⁾. Nem legkisebb érdemei közé tartozik Brutusnak, még pedig hazai történelmünket tekintve, hogy 1582 *Callimachus Fülöp három könyvét I. Ulászló királynak történeteiről*, egy krakói (úgy látszik az eredeti) codexből kiadta. Így szól maga erről Zborovski András lengyel királyi udvarnaggyhoz intézett Előszavában: „Placuit tuo nomini inscriptam Philippi Callimachi Historiam in lucem emittere, cuius *exemplar manuscriptum* mihi vir illustrissimus P. Sborovius Palatinus Cracoviensis frater tuus dono dedit, paucis ante mortem diebus.“ S tovább: „Perdiu iacuit politissimus scriptor hac temporum iniuria, quasi in oblivionis tenebris: cuius scripta, si cum multis conferantur . . . facile appareat, quantam iacturam politiores

¹²⁹⁾ Ű. o. 369. 1.

literae fecerint, quae tam diu huius scriptoris luce caruerunt . . .“ A kiadás többi okaihoz járult: „impositum mihi munus a Rege sapientissimo scribendi Pannonicas res, quarum iam iustum volumen confecimus, ut in eodem argumento versatus, in quo plurimum Callimachus praestitit, et quidem in eadem regia, in qua ipse maxime auctoritate et gratia floruit, videar, quasi vicarius tam praeclari operis, hoc fidei et constantiae meae officium haud negligere potuisse“¹³⁰⁾. Feltűnő az, hogy Brutus a munka elébbi kiadásait nem ismerte, holott az nem csak 1519 jelent már meg, hanem ez első kiadás után 1556, sőt újra 1578-ban is, és így négy évvel is őelőtte. Azonban ezek szövege az első kiadó saját vallomása szerint egy rossz másolaton alapszik, mely nem csak másképp van felosztva mint a krakói codex szövege, hanem számos, conjecturális, javításokat is tett szükségessé. Azért Brutus szövegét ismételték kevéssel utána Bongars, s a múlt században Schwandtner¹³¹⁾. Ugyan ekkor forgatta Brutus elméjében *Julius Caesar Commentáriusai* (de Bello Civ.) új kiadásának közzétételét. „*Quibus emendandis*

¹³⁰⁾ L. Phil. Callimachi de Rebus Gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum Rege Libri Tres. Cracov. 1582. in Praef.

¹³¹⁾ Az editio princeps kiadója Scheufler Zsigmond azt mondja előszavában: „in Callimachi Historiam. . incidi. . deter- sis, quoad fieri potuit, labeculis, quibus ab inepto et ignaro scriba toto pene corpore aspersus fuerat.“ Utána adta Oporinus bázeli gyűjteménye (Chalcondylas, 1556) és Lonicerus a Chron. Turc. II. köt. 1578.

— írja ez évben a királynak — et alii hoc tempore multum, et *nonnihil ipsi contulimus*, id quod brevi nova Basiliensis editio, nominis Tui auspiciis consecrata edocebit“¹³²⁾. Láttuk feljebb (IV. fej.), hogy Gryphius Caesárját saját scholionaival még 1564-ben, velencei tartózkodása idejében, Manutiusnál kiadta volt; mely ugyanott 1566 és Strassburgban 1569 ismételtetett, s oly fontos, hogy azzal Caesar irodalmában korszakot alkotott („aetas Gryphio-Brutina“). Láttuk (28. jegyz.), hogy 1572-ben azt újra kidolgozott szöveggel kinyomatta bázeli tartózkodása alatt, s hogy már akkor szándéka volt azt egy tetemes commentárral bővítve, s Báthori Istvánnak ajánlva, kiadni. Íme, most újra fel kívánta venni a fonalat, melyet, kétség kívül bekövetkezett viszontagságos évei, s Erdélybe jötte óta minden idejének a magyar történelemre lelkiismeretes ráfordítása ejtetett el vele. Azonban most sem készült el, mint látszik, ama iusti voluminis commentár, s így a bázeli nyomtatványok soha világot nem láttak, minek okát, a következő évekről hiányzó adatok miatt, adni képes nem vagyok.

XIII. Gyakrabban buzdíthatták barátai Brutust, kikkel levelezett, hogy *leveleit*, melyek nem csak egy szép lélek művészileg szép és nemes kifejezése voltak, hanem tartalmi becsöknél fogva, ha egyebet nem ír vala is, a XVI. század legjelesb humanistái közé emelik, összegyűjtve kiadja. Elhatározta tehát

¹³²⁾ L. De Hist. Laudibus, berl. kiad. 745. l.

magát e munkára ¹³³⁾, s bár a historia átdolgozása nappalait éjjeleit igénybe vette ¹³⁴⁾, szorgalmasan simította, sőt maga tisztáztatta azokat ¹³⁵⁾ úgy, hogy július 23. 1582 már közel jára a befejezéshez ¹³⁶⁾.

¹³³⁾ Azon évi oct. 28. írja neki már Melissus, nürnbergi humanista: „Monavius . . . de volumine Epistolarum tuarum Cracoviae propediem edendo me certiore facit.“ 497. l.

¹³⁴⁾ „De epistolarum mearum editione, video *quid amici mei velint*, atque adeo etiam, si causam cur velint, nullam video: quibus quo minus morem geram, facit opus quod habeo in manibus ita meis viribus maius, ut cum in eo sim dies noctesque totus, non aetati, non valetudini parcam, vix illi, quantum rei magnitudo postulet, mihi videar suppeditare. — Spero tamen rem me ulterius non dilatatum“ Nov. 5. 1581. Berl. 490. l. Zamoscius János főcancellár és fővezérhez intézett ajánló levelében pedig: „Non nominabo eos, qui nonum iam abhinc annum hoc unum a me postulant“ stb. — Azokat ú. m. összetépte, „quae de meis privatis rebus ad amicos scriptae, quibus, cum saepius quicquid venit in buccam, visae sunt parum dignae, quae in manus hominum prodirent.“ (Bár ne így, úgy e fáradalmas életrajz teljesb és pontosabb leendett.) „Quantum et ex iis ipsis nonnullas haud plane indignas censuimus hominum luce, uno hoc nomine . . . quod in his speraremus fore, *ut grati animi monumenta* multa atque insignia in optime de nobis meritos homines apud posteros exstarent.“ U. o. 16. l.

¹³⁵⁾ „Est opus in manibus, quod accuratius limandum perpoliendumque suscepi, ut si qua sint in sententiis obscuriora, ea aut mutata, aut aucta clariora redderem. Itaque iam a principio librariorum vigilantiae diffusus, sum ipse describere aggressus, magno cum labore, ut omittam iacturam temporis, cuius potiore partem mihi eripit Vngarica Historia.“ 344. l.

¹³⁶⁾ „Do tamen enixe operam, ut exemplar (epistolarum) paratum ad futuras nundinas Viennam ad Aubrium mittam, qui

Azonban még szeptemberben bajlakodott velök a be-
tűszedők folytonos sürgetése dacára ¹³⁷⁾. A szerkesztés
sorát, sok tekintetben jellemzőleg, így közli Crátóval:
„*Primum mihi librum epistolae ad Regem occupabunt:*
quae sunt fere gratulationes omnes. Est vero huic
habendus honor, non solum quod in eo mihi sint om-
nia: sed quod in eo ipso, non amor, sed iudicio ser-
vio: ut in quavis fortuna dignum eo honore censeam,
qui summis regibus potest haberi maximus Alter
complectitur, quae variae quidem argumento, morales
omnes, videbantur eodem in libro collocandae: tametsi
operam dedimus, ut haec laus ne in aliis quidem desi-
deraretur, praeclaram quandam esse rem existimantes,
cum quis scribit, tanquam aliud agentem, docendo
adhortandoque adeo iuvare. Tertius destinatus ad te
scriptis, quem video in iustum volumen crescere;
multo plenius futurum, ni multas desiderem, quarum
apud me exempla non exstant. Spero tibi pro summa
tua aequitate hoc meum iudicium probari. Non enim
volui videri in epistolarum collocatione, atque ordine,
cuiusquam dignitatis, aut fortunae novisse discrimen;
quod iudicium superbi nimium, et plus aequo sibi
fidensis, a me procul mea modestia reiicit. Ut casus
tulit, ita sunt ordine digestae: certe, quod potui prae-
stare, enixe a me data opera est, ut nemo in eorum

ad socerum (kiéhez?) afferat: Nam cum superioribus diebus
Viennae essem, serio mecum ea de re egit, cum hoc addidisset,
epistolas a multis posci.“ 344. l.

¹³⁷⁾ Berl. 354. l.

numero esset, quibus hic honos haberetur, cuius virtus non eum locum, in quo positus esset, honestaret, sive primus esset, sive esset postremus. Nullus enim est non honestus sapienti: cuius proprium est, non loco ornari, sed loco ipsum esse ornamento: ut saepe imum gradum honestissimum videamus, quo se sapiens demisit: turpem summum, in quo constituit fortuna hominem infimo dignum“ ¹³⁸⁾. A *negyedik könyv* Dudith Andráshoz, az *ötödik* végre Gyulai Pálhoz irottakat, s mind a két könyvhez vetve még számos másokat foglal magában. Megjelentek azok végre egy kötetben a 7. és 8. alatt felhozott munkákkal ily cím alatt: *Epistolarum Libri V.* Cracov. 1583.; és újra, a tudós világ sürgető kívánságára, kibővítve két alább nevezendő röpiratával s egy csomó részint régiebb (az ő *Epistolae Claror. Viror.* című könyvében megjelent), részint kiadatlan leveleivel, a brandenburgi választó-fejdelem nevelője Cramer által 1697-ben ¹³⁹⁾: s e gyűjtemény volt fő forrása jelen életrajzunknak.

¹³⁸⁾ Berl. 367, 68. l.

¹³⁹⁾ „Ses écrits, devenus fort rares, étaient souhайтеz si ardemment des connaisseurs, qu'on apprit avec une extrême joie dans la république des lettres, que Mr. Cramer avoit entrepris d'en procurer une nouvelle edition. La première partie de ce dessein est déjà exécutée, et l'on fait espérer les autres en peu de tems“ írja Bayle, id. h. Az idomtalan vastagságú, mert 1155 lapú, kötet címe: *Joh. Mich. Bruti Opera Varia Selecta*, nimirum *Epistolarum L. V.*, de *Historiae Laudibus . . Liber*, *Praeceptorum Coniugalium Liber*. *Epistolis et Orationibus*

XIV. Ezen 1583. évvel elhagynak bennünket Brutus levelei; mert azon kettő, melyet 1585 Crátóhoz intézett, s melyek Cramer imént említett kiadásában állanak, reánk nézve nem tanulságosak. Lehet hogy koronként még javítgatott Magyar Historiáján, de az korántsem foglalta el minden idejét. Láttuk mennyit tett e tíz év alatt (1574—83): lehet-e, hogy azon három évet, a király halálaig (1586 végeig) tétlenül töltötte? Szabad legyen tehát hinnünk, hogy amit 1580 nov. 1. írt vala: *Dabitur aliquando facultas defuncto tanto labore, de Tuis laudibus solutiore animo agendi!* nem volt színlelt óhajtas, üres szó, főleg, miután, úgy látszik, a király, be levén fejezve, melyet kívánt, a magyar történet; *most már*, (mert kezdetben nem kívánta) Brutus saját ajánlközásaira is, s miután őt gyakori együttlétel után nem csak kegyeivel, hanem bizodalmaival is szerette, *a magáéval bízta meg*. Ez időre, 1583-ra, teszem tehát Brutus kelet nélküli levelét, melyben e hely áll: „*Agnoscent vero Te, Stephane Rex, posterī, non ex mea oratione, sed ex rebus abs Te gestis, dignum quidem, cui contingeret rerum scriptor, qui ita excelleret copia atque ubertate orationis, ut Tu omnibus artibus excellis, quae Te ad maiestatem regii nominis evexerunt: verum, quod au-*

compluribus editione Cracoviensi auctiora. Berl. sumptibus Rüdigeri 1697 (nem 1698 mint Bayle s némely könyvészek állítják). Historiai munkái (ezeket tehette Bayle az id. h. kilátásba) nem adattak ki újra Cramer által; de igen Flórenci Historiája, mint láttuk, a XVIII. században többször megjelent.

deo de me spondere, teste non indigebis: cuius quo magis oratio simplex, et nullis oratoriis pigmentis ornata, colorataque est, eo magis faciet fidem, *expressa a me verissima Tuae virtutis lineamenta*, quae nativo suo colore ac sanguine, non adventitio et accersito spectantes teneat. Itaque intelligo quam mecum honorifice egeris, qui me hominem quidem perstudiosum Tui, sed cum multis tamen, quibus est fama cognita, Tua sapientia, iustitia, magnitudo animi, *unum inter multos delegeris, cuius scriptis res Tuas gestas commendares. . . . Quae cum ita se habeant, quod hunc mihi honorem habueris*, mihi ut debeo, plurimum gratulor; immortales tibi gratias habeo¹⁴⁰⁾. Hiszem tehát, hogy e mű megkezdett, bár erről sem hírem nincs, sem maradványát nem bírjuk. Valóban méltó volna Solikowski Commentáriusait Rerum Polonicarum, melyek 1572-től 90-ig terjednek, ítésetileg átnézni, vajon nem ment-e azokba oly rész be, mely a Brutus tollára mutatna? Brutus hálaérzése, megbízatása, megszokott fáradhatatlan munkássága mellett *minden* egyéb munkának ez időből hiányzása azt hitetheti el velünk, hogy e három év is gyümölcstelen nem maradt¹⁴¹⁾.

¹⁴⁰⁾ Berl. 11, 12. l.

¹⁴¹⁾ Egyike jobb embereinek, Zamoyski János főcancellár, a király sógora (ennek kishugát bírván), s lengyel hadvezéreinek tán legjelesbike, volt, kinek 1582-ben Levelei kiadását ajánlván, ajánló levelében írja: „Quod si mihi hunc honorem habueris, ut me non indignum censeas, cuius stylo res Tuae gestae posteris prodantur, id quod Te audio non nolle, efficiam diligentia et studio, ut hanc ipsam gravis et religiosi scriptoris fidelem se-

XV. A király 1586 dec. 13. meghalván, Brutus hivatása Krakóban megszűnt. Azonban ha István király történetirója a királyi várból, mint hihető, kiköltözött is, a várost és Lengyelországot nem hagyta még el; sőt a bekövetkezett zavaros interregnumot a fővárosban töltötte. Az agg férfiú t. i. saját jövőjéről aggódva, úgy látszik, a leendő utódban vetette meg reménye horgonyát. A három trónkereső, Ernő, Miksa főhercegek és Zsigmond svéd herceg, közül, az elsőhöz vonzotta — a főherceg néhai atyjának Miksa cs. és királynak emlékezetén kívül, ki őt egykor kész volt udvarába fogadni, midőn a republicai erkölcsű s még ép erejű férfi az erdélyi udvarral inkább rokonszenvezve ezt elibe tette — tán Ernő egyéniségének ismerete; s ím, tudósunk a politikai mozgalmakba vegyülve, Ernő mellett szólalt fel egy röpiratban: „*Ad amplissimum atque illustrissimum Polonorum et Lithvanorum Senatum, universosque regni Polonici Ordines, de Ernesti Archiducis Austriae, augustae maiestatis Principis, et de universae familiae Austriacae laudibus Oratio*“; sőt nem sokára, a svéd herceg ellen egy újabb irattal lépe fel: „*Io. Mich. Bruti in Orationem Lucae Chvalkowski de Sveci Principis laudibus Censura*.“ Tudjuk, az 1587 augusztusban összeállt királyválasztó országgyűlés többsége Zsigmondot emelte a trónra.

dulamque operam non desideres.“ U. o. 13. l. Brutus tehát kész volt Zamoyski hadjáratainak történetét a királyé mellett is felvállalni; s így hatvanöt éves kora dacára elég jó erőben lehetett hogy feltehessük, miszerint kora által sem gátoltatott a király történetéhez fogni.

Brutus állása Krakóban most tarthatatlan lett, annál is inkább, mert ez avatkozásai által legjobb embereivel is ellentétbe jött: Zamoyskival, ki Zsigmond —, a Zborovskiakkal, kik Miksa mellett álltak; s főleg az austriai és magyar részről folytatott, bár rövid, de szerencsétlen, háború miatt ¹⁴²⁾. Ez alatt történhetett hogy, midőn Erdély a jezsuiták kizárását az országból kívánván, Géczi, Gálfi és Kovacsóczy Báthori Zsigmondnál Leleszi János jezs. gyóntatója elbocsátását sürgeték: Brutust ajánlák az ifju fejdelem mellé tanítóul, de fogamat nélkül. Engel forrását, ki e dolgot beszéli ¹⁴³⁾, nem bírtam kipuhatolni; hihetőségét azonban nincs okunk kétségbe vonnunk, Kovacsóczyt, Brutus különös becsülőjét és levelezőjét is a javaslok közt találván. S elhagyta a már behonosult Brutus Lengyelországot Sanclementi Vilmos védelme alatt, ki II. Fülöp spanyol király követe Rudolf cs. és m. király udvarában, a királyválasztási mozgalmak idején, Krakóban múltott vala ¹⁴⁴⁾.

¹⁴²⁾ Mint hatottak a krakai zavarok, a dolog eldőlése előtt még, Brutus kedélyére, kitűnik saját nyilatkozatából a fenn idézett „Censurá“-ban: „Qui (barátja Clarius, kivel séta közben találkozott) cum me subtristem vidisset, et, ut solet, percunctatus esset, satin' saluae, et accidisset ne aliquid, quod minus vellem, (*credo ut haberem*, quo aberraret animus a curis gravissimis, quibus turbulento hoc interregni tempore conficiebatur) legendam Orationem obtulit“ stb 937, 8. l.

¹⁴³⁾ Gesch. d. Ungr. Reichs IV. 241. Innen ment ez adat át Schlosser Világtörténelmébe is (Weltg. f. d. d. Volk, XIII. 336. l.).

¹⁴⁴⁾ „Ita enim, e Polonia discedens, me habuisti in Tuo comitatu, meosque omnes, cum per illum comitiorum aestum, quo

XVI. Hová vitte legyen magával Sanclementi Brutust s ennek övéit 1587-ben, nem tudom; de hihető hogy Prágába, ahol a követ, Rudolf udvarában, tartózkodott; s ahol, mint valamennyi írókkal együtt nekem is látszik, azonnal, s hihetőleg *Ernő főherceg szorgalmazására*, neveztetett ki *magyar királyi történetíróvá*, a pozsonyi m. kir. kamarától húzandó évdíjjal láttatván el¹⁴⁵⁾. Ez óta Pozsonyban lakott¹⁴⁶⁾, már Krakóban befejezett történelmét vagy újra dolgozva, vagy tán a legújabb időt (1571 óta) írva. Derék fize-

nihil vehementius unquam et turbulentius exarsit, hominem interficere iocus et ludus esset; ut quibus officiis statueres tibi complectendum, cuius in Te insignia merita exstarent, a me homine extero, et vix Tibi cognito haud patereris desiderari.“ S e miatti halálból ajánlja neki két krakai röpiratát, Prágában, 1590. jan. 1. költ levelében. U. o. 898. l. — Hibáz tehát *Pray*, midőn (Annal. IV. 7. l.) állítja, hogy Brutus Sanclementi által lett Miksa cs. előtt ismeretes — ki, t. i., akkor, midőn a spanyol követ Brutussal megismerkedett, már nem is élt.

¹⁴⁵⁾ Az Opera Varia Selecta berlini kiadásában olvassuk: „I. M. Bruti Sacrae Caesareae Maiestatis Historici“ (893. l.); Ernő főhg: „quia is Sueae Maiestatis Historiographum egit“; a pozsonyi kamara így: „Suae Maiest. Caes. et Regiae Domini nostri Clementissimi Historiographus.“ Egyedül helyes címe: *Magyar kir. történetíró*; mert a magyar történelem megírásával volt megbízva, s évdíját a magyar kincstártól vonta, mint a szövegben látható királyi levél tanúsítja.

¹⁴⁶⁾ Mint Ernő főhg alább előadandó leveléből kitetszik, melyben Brutus halála után a pozsonyi kamarának meghagyja, hogy „res et scripta omnia dicti Bruti *ibidem* existentia conscribi . . curetis.“

tést kapott¹⁴⁷⁾, de pontatlanúl úgy, hogy, sok utánjárásai dacára, örök fennakadásokkal küzdött. Ezért írja a király 1591 június 1. a helytartónak, Fejérvövy István püspöknek: „Vt res Hungaricas Ioannes Mich. Brutus Historiographus noster, accuratius scriberet et commodius, ex istius regni nostri aerario stipendium ipsi soluendum decrevimus. *Postquam vero difficultatem ipsum experiri maiorem, quam speraverit, intelligimus, ita, ut ultro citroque proficiscendo, nihil praeter temporis iacturam et vacuos loculos reportet, quorum utrumque per se grave, propter senium ipsi gravius fit, omnino benignitatis esse nostrae, qua ipsum Brutum ob insignem doctrinam, et anteactae vitae merita complectimur, existimamus, id auctoritate nostra in primis efficere, ne tam praeclarae scriptionis stilum egestas remoretur, neve ea cura curas similes, quae quocunque potius solatio leniendae essent, augeat.* Clementer itaque Tibi iniungimus, ut una cum aerarii nostri quaestoribus eas rationes, quantae cunque angustiae, et poscentium diversorum necessitates sint, ineas, *ne stipendio ille suo diutius frustretur, sed ut, quae ad hoc usque illi tempus debentur, integre persoluantur, utque in posterum ille ita tractetur, ne, quod reliquum habet vitae et historiae, quo minus alacriter absoluator, squalor moerorque occupent.* Habes benignae mentis nostrae sensum, quem te ita executurum confidimus, *ut singulare, quod opta-*

¹⁴⁷⁾ 1591. július 1-ig neki a m. kamara 1650 forinttal tartozott. E 3 év s pár havi díjból tehát (1488—91) egy évre 500 ft. esik.

mus, *hinc ipse Brutus solatium percipiat*“¹⁴⁸⁾. És a tudománykedvelő, s Brutusról e levél tanúsága szerint megható gyöngédséggel gondoskodó Rudolf rendelete nem teljesítettet¹⁴⁹⁾. De a mi történelmi nemzetünk nagylelkű magyar financemberei Magyarország történetíróját újra sanyarogni hagyák. Nem sokáig. Brutus vége közel volt.

XVII. Tudniillik 1591. decemberben hírt veszen Brutus, hogy Báthori Zsigmond fejdelem a Báthori István király ingóival birtokába jutott Históriaját sajtó alá adadni készül. A most Rudolf király díján élő aggastyán megrémül e híren, mert az nem úgy lehetett írva, ahogyan mostani urának tetszhetett; s így az idő előtti kiadás megelőzése végett, a kemény tél dacára, december 16. útnak indult. Az iszonyú utazás egy hónapon túl tartott; s ő 1592. január 26-kán lehetett csak szemben, Gyula-Fejérváratt, Zsigmond fejdelemmel. Ez, mint a következés mutatja, felfüggeszté a kiadatást; de Brutus az út fáradsalmaitól megtörve, betegeskedik, február vég-előtti napján ágyba dől, s május 16., élete hetvenötödik évében meghal¹⁵⁰⁾. Ernő főherceg június 15. már értesülve volt az eseményről, mert e nap a következő rendeletet bocsátotta a pozso-

¹⁴⁸⁾ Kollár után (Analecta Bibl. Aug.) Praynál az Annal. IV. 8. lapján.

¹⁴⁹⁾ Különben, fél évvel utóbb, nem gyúlt volna annyira meg a hátralék.

¹⁵⁰⁾ Brutus halálának éve és körülményei soká nem voltak tudva. „Je ne sais point ce que devint J. M. Brutus depuis l'an

nyi kamarához: „Ioannem Michaellem Brutum vitam cum morte commutasse intelligimus. Quia itaque is,

1590, ni où, ni quand il mourut“ írja Bayle az id. h. — „Circa il 1594 chiuse i suoi giorni in Transilvania, ove, non so per qual occasione, si era di nuovo recato“ mond Tirab. id. h. 900. l., s ezt Mazzuchelli után. — Pray 1767 még kételkedett mind ez évről, mind Erdélyben történt haláláról; míg Windisch világosságra hozta Ernő főhg levelét. Ez óta is csak annyi tudatott, hogy Brutus 1592. jún. 15. előtt halt meg. Az előadásomat támogató levél illető helye így hangzik: „Princeps Transylvaniae (Báthori Zsigmond) Res Vngaricas XX libris a Bruto comprehensas edere iam parabat. Auctor fama attonitus, nihil cunctatus, ut editionem impediret praeproperam, sibique minus apud Caesarem honorificam futuram, ipsa fere bruma, 16. nimirum mensis Decembris die, anno 1591. sese in viam coniecit. Pervenit Albam Iuliam ad Principem Transylvaniae 29. Ianuarii; aegrotare coepit penultimo Februarii; moritur, ut dixi, 16. Maii.“ Folytatja: „Mortis causa adfertur ab aliis alia. Sunt qui dicant, ab inimico quodam suo, Transylvano nobili et locuplèto, fustigationem (Itali bastonadam vocant) et pene lumbifragium esse passum, quod uxori priori in Germania adhuc superstiti, aliam, gente Transylvanam, inimici sui, quem modo memoravi, matrem superinducere ausus fuisset. Sed haec post scientur certius.“ Mennyi lehessen igaz e *mondából*, nem tudom. *Ekkor*, tehát 75 éves korában, s oly törődött voltában, s ily rövid erdélyi tartózkodása alatt, házasodott volna-e meg Brutus? Alig képzelhető. Előbb-e? Midőn először érkezett Erdélybe? Vagy Krakóban laktakor? Szinte hihetetlen előttem, mert feleséges voltának ez időből, krakai leveleiben, semmi legkisebb nyoma. Örökösei gyanánt is csak leánya Octávia s ennek férje Peverelli említettnek; lehetett volna-e feleségét, ha van, egyszerűen ignorálni? s ha emez gazdag volt, mikép szorúlhatott úgy meg Brutus, fizetése késése miatt, mint Rudolf király

dum in vivis fuit, Suae Maiestatis Historiographum egit, et forte scripta quaedam in rebus per eundem ibi derelictis exstare possint, quae ad absoluendam plane eam, quam contexere coepisse dicitur, Historiam pertinebunt: ideo benigne vobis mandamus, res, et scripta omnia dicti Bruti ibidem existentia conscribi, et inventarium superinde factum ad nos transmitti curetis, rebus et scriptis illis interim in arresto positis. Dat. Viennae XV. mensis Iunii, anno D. 1592.“¹⁵¹⁾ Pray azt jegyzi meg, hogy az Ernő főhg által zár alá rendelt irományok aligha Pozsonyban megtaláltattak, miután „azon levelekben, melyek ez ügyben ezen túl is íratlak, azoknak említése nem találattatik“¹⁵²⁾. Kár, hogy Pray ezen a Brutus munkái ügyében írt „későbbi leveleket“ nem közli: azokból aligha egyet-mást nem tanulhatánk. Én szerencsés vagyok, valamint Brutus halála körülményeit, sőt napját, első közölhetém a tudós világgal, úgy munkája sorsáról is első adhatnom nevezetes felvilágosítást. Ugyanis Blotius Húgó akkori cs. udv. könyvtárnok, Zsámboki és Brutus barátja, egy, Bécsben 1592. aug. 3. költ, s a helmstaedti egyetemi könyvtárban őrzött, eddig kiadatlan, levele, melyet *Vogel E. G.* úr, a drezdai királyi

érinti levelében? Oly kérdések, melyek, további adatok hiánya miatt, aligha nem maradnak örök homályban. Azt azonban bizonyítani látszik e monda, mit a *házi keresztről* a VI. fej. és 63. jegyzetben gyanítottam.

¹⁵¹⁾ Windischknél, Magaz. 283. l.

¹⁵²⁾ Pray Index Rar. Libr. I. 201. l.

könyvtár titoknoka szíves közlékenységének köszönök, mind ezekről hitelesen értesít.

XVIII. T. i. az „*Annales Academiae Iuliae*“ I. kötete második félévében, a 151—3. lapokon ezek olvashatók: „*Post haec attulit idem (scil. Praeses) in medium, legitque epistolam Hugonis Blotii, in bibliotheca publica repertam, MS., qua de Libris Rerum Vngaricarum viginti ab Io. Mich. Bruto scriptis exponitur: quamque hoc libentius cum lectore nostro communicamus, quod illorum Bruti librorum ac factorum mentio facta non est in Bibliotheca Historica Hamburgensi Centur. VI. art. 24., ubi Historia Florentina Bruti proponitur.*“ *Epistola.* „*Hac cura nondum defunctus, ecce ad aliam vocor a Principe: haereditatem recognoscendam viri longe doctissimi, Io. Mich. Bruti, Rom. Imp. Historiographi, nuper in Transylvania mortui. Reliquit namque Viennae bibliothecam satis instructam, et in hac Libros Rerum Hung. viginti, nondum tamen typis divulgatos. Quare Archidux (Ernestus) mihi eam demandavit curam, ut quas res, et qua fide narret, videam, atque cognita ad se referam, Imperatori porro perscribenda. Stilus hominis est elegans, purus, homineque docto dignus. Corrigam igitur amanuensium forte errata, dictionis splendorem certe non attingam. De fide Principem admonebo. Cum Brutus in Polonia Regi Battorio 800 thaleris annuis allectus, esset carissimus, familiarissimusque, cum una in aula viveret, cum una iter fecerit, cum expeditionibus bellicis una interesset, tanta potentissimi principis humanitate delinitus, multa in Polonorum et Vngaro-*

rum gratiam scripsit, nomini Austriaco et Germanico parum honorifica, quae tamen post correxisset, aut mitigasset saltem, nisi morte fuisset praeventus.“ — S most beszélli Brutus halálát, mint azt az imént közöltük, s a 150. jegyzetben szó szerint adtuk.

XIX. Visszatérek még a „*húsz könyvhez*“: itt a pozsonyi dolgokat folytatom. A kamara még nem tudott semmit a Bécsben feltalált kéziratokról; hanem Ernő főherceghez, ki időközben a Brutus leánya s ennek családja folyamodására, az elhúnytnak tartozott újabb hátralékok kifizetését rendelte el, oct. 13. így írt fel: „De restantia salarii Egregii Ioan. Michaelis quondam Bruti, Suae M. Caes. et Regiae, Domini nostri Clementissimi, Historiographi, filiae eius, Octaviae Peverellae exsoluenda, quae sit benigna Serenitatis Vestrae voluntas, ex Eiusdem clementi mandato, 28. nuper transacti mensis Sept. die edito, humillime cognovimus. Cui quidem Camera haec, *ubi proventus uberiores redierint*, obsequenter sese accommodare studebit. Modo enim impendentibus aliis longe maioribus (*et magis necessariis erogationibus*) *nihil ei dari potest*. Posita autem est ratio de restantia ista, quae in quantam summam evadat, hisce adiectus extractus docebit. Nobis sane videretur humillime; *si restantia ista eius haeredibus exsoluenda est (!), producenda quoque per eosdem scripta eius*, ad quae ex officio stipendium percepit. Cum enim vivens adhuc mille sexingentos quinquaginta florenos, den. 69 salarii nomine perceperit: *non immerito taxari posset, tantam pecuniam ab ipso levatam, nullo, quod quidem nobis con-*

*staret, demonstrato fructu laborum suorum. . . .*¹⁵³⁾. A császár kifizettette a hátralékot, „tametsi Camera *non sine ratione* tergiversaretur!“ jegyzi meg a történetíró Pray!! — Azalatt a cs. könyvtárnoknak megvizsgálás végett kiadott *teljes húsz könyv nyom nélkül eltűnt*. Most Zsigmond fejdelem példánya volt még kinyerendő. A prágai udvar követsége — mely 1598-ban Gyulafejevárárt megfordult, midőn a fejdelem Erdélyt Sziléziával felcserélte — kétség kívül utasítással volt ellátva, Brutus munkája gyulafejevári példányának elhozása végett, s mint Istvánfi Miklós, a követség egyik tagja, írta a királynak, a cancellár, Jósika „*Librum Historiarum Bruti maxima cum difficultate, nec nisi coactus per D. Pezium reddidit*“; Historiája XXXI. könyvében pedig írja Istvánfi: „*Historias vero Rerum Vngaricarum, cura et studio, auspiciisque et impensa Stephani Poloniae Regis a Ioanne Michaelae Bruto docte eleganterque scriptos, quae auctore Albae fatis concedente, apud Sigismundum remanserant, omnium qui viderant firma asseveratione dignissimas, quae in lucem ederentur, ad Caesarem pertulit*“ (Pecz t. i.¹⁵⁴⁾. De ki fogja hinni, hogy ez a királyi példány lett legyen?

XX. Ideje, hogy Brutus *Magyar Historiájának hitelességét* tárgyaljuk. A kérdés két ágra oszlik:

¹⁵³⁾ Windisch id. h. 285. l., ki a kamara egész levelét közli. Utána Pray a most id. h., a négy, általam zárjel közé vetett, szóval pótolva. (Honnan?)

¹⁵⁴⁾ Nálam Colon. Agripp. 1724. 444. l.

mondhatta-e az igazat; akarta-e azt elmondani? Az elsőre kútforrásai ismeretéből felelhetünk. Használta a nyomtatott írók közül *Joviust*, hol követve őt, hol eltérve tőle, sőt cáfolva előadását¹⁵⁵⁾, *Centoriust*¹⁵⁶⁾, *Wernherrt*, különösen Buda leírásában¹⁵⁷⁾; a kéziratiak közül *Gyulafejérvári Tamás deáknak* ma már

¹⁵⁵⁾ „Indicta comitia Tordam, non Cibinium, ut Iovius tradit“ Berl. 70. l. — „Secutus manuscriptos commentarios, non Iovium nihil horum accurate scribentem.“ — „Non in eo Iovium tantum, sed Vngarum auctorem secutus.“ — „Ita rem sum a Iovio mutuatus, ut indicarim, quae acciperem ab Vngaris, qui in multis ab illo dissentiunt.“ U. o. 71. l. — „Ita scripsi, multis a Iovio sumptis, ut res eadem, scribendi alia ratio, et ex meo more atque instituto, doceat, quale meum iudicium de toto hoc genere fuerit“ stb. u. o. 72. — Különben a munka folytatában számtalanszor.

¹⁵⁶⁾ Különösen a Martinuzzi történeteire: „Iam rem perduxì ab anno quinquagesimo exorsus ad Lippae usque expugnationem; rebus scribendis usus, praeter Forgatii scripta, Ascanii Centorii Itali hominis Commentariis, qui eorum temporum res gestas, *exceptas sive a Castaldio, sive ab alio, qui ab eo hauserit* certe maxime earum rerum perito literis mandavit“ 228. l. — Centoriónak, történelmünk részére még nem eléggé kibányászott, egykorú, kútfőszerű, különben igen ritka munkája: „Commentarj delle guerre di Transilvania“ Velencében jött ki, 1565-ben.

¹⁵⁷⁾ „Insequens annus res continet ad Budam gestas. . . . quibus narrandis, dedi operam, ut Budae descriptionem, quantum consequi ingenio et studio potui, ob oculos ad vivum repraesentarem, non in eo Iovium tantum, sed Vngarum auctorem secutus, qui librum edidit de admirandis Vngariae aquis.“ U. o. 71. l.

elveszett Ephemeriseit ¹⁵⁸⁾, *Forgách Ferenc* Commentáriusait ¹⁵⁹⁾, *Laski Jeromos* követségi tudósításait ¹⁶⁰⁾, s Báthori levéltárából *levelezéseket*, név szerint a Zsigmond és János királyokét ¹⁶¹⁾, úgy Dudithtól is számos

¹⁵⁸⁾ „Dedit mihi Thomas Literatus Ephemeridem rerum per ea tempora gestarum, quae mihi ad haec ipsa certo ordine et tempore digerenda magno fuit adiumento.“ — „Quae omnia ex Thomae Ephemeride scripsimus.“ — „... non Iovium, sed Thomam auctorem sum secutus, cui et Vngaro, et earum rerum imprimis perito . . fidem malui habere. U. o. 71, 72, 73. — „De principum defectione non temere scripsi, sed secutus Thomae Literati Commentarios, qui satis diserte.“ U. o. 235. — Tán ezeket érti másutt: „sum secutus manuscriptos commentarios“. 71. l. A munkában őt *Thomas Albensis*-nek nevezi. Ez a Báthoriak kedves embere volt, kiről írja Brutus (l. alább de Hist. laud.): „Atque in Dacia quidem, cum alii ex Saxonum gente, tum Thomas Literatus, Vngarus genere, me plurimum adiuvit: quem Tu (a király) hominem gentis Bathoreae clientem, propter eius singularem probitatem et fidem, tum tuae pietatis, tum illius officii memor, tantus Rex, patrem soles appellare.“ 760. l.

¹⁵⁹⁾ „Omnium maxime Francisci Forгатii monumenta nostram industriam, haud illam quidem per se languentem, sed haerentem in multis tamen, quod nato homini nonnunquam accidere necesse est, plurimum sublevarunt.“ De Hist. laud. 760. l. — Forgách csak azóta jelent meg Horányi által (Pest 1788), s most újra hitelesben az akadémiai Monumenták XVI. kötetében.

¹⁶⁰⁾ „Laski legationem ad Solimanum, quae scripta eius manu ad haec explicanda magno mihi usui fuit.“ 71. l. — Kiadva most már Gévay Antal által „Urkunden u. Actenstücke“ okmánytára III. kötetében, Bécs 1843.

¹⁶¹⁾ L. a 105. jegyzést. — Hogy a kívántakat kinyerte, mutatja munkája, úgy egy passusa a 761. l.: „Dicerem quo ipse

titkos iratokat ¹⁶²⁾. Szorgalmazá (magyar és szász) kortanúk szóbeli közléseiket, s hivatkozik is azokra, kik közül *Zsámbokin* ¹⁶³⁾ és *Crátón* ¹⁶⁴⁾ kívül gr. *Salm Gyula* ¹⁶⁵⁾ és *Forgách Simon* ¹⁶⁶⁾ kiemelendők, főleg

studio, praeter tot tantaque adiumenta, essem usus, *scriptis literis, annalibus, commentariis* conquirendis, si id a me dici mea modestia pateretur.“

¹⁶²⁾ L. a 106. jegyzést.

¹⁶³⁾ L. a X. fejezetet.

¹⁶⁴⁾ L. a helyet feljebb a X. fejezetben.

¹⁶⁵⁾ „Nam illud etiam dedi operam, ut tanquam aliud agens revocarem sub stylum, quod aliquando *in sermone meminisse solitum commemorare* (a levél Salm Gyulához) cum quereris, eo proelio describendo, quo Franciscus Rex est ad Ticinum victus, capti regis laudem, scriptores viro fortissimo patri tuo (Salm Miklósnak) praereptam in alios transtulisse . . . ne graveris . . . prospicere tanti parentis laudi, quam quidem ut nihil addam de meo, refert ex commemoratione earum rerum, quas praeclare gessit, verissimam, et maximam, sed ita tamen, ut nisi sit, qui eam literis prodat . . . oblivio sit tantae virtuti debitam praereptura.“ 178—9. l.

¹⁶⁶⁾ L. a 161. jegyzést, melyben Forgách Simonról tovább így: „qui toto eo gerendo bello, insignis virtutis et fortitudinis monumenta multa constituit, vir, praeter nobilitatem, *et pacis et belli artibus clarus*.“ 230. l. — És de Hist. laud.: „Interfuit ipse frequens in consilio, cum aliis regiis ducibus, et magnis gerendis rebus, in campo, in acie, pro muris fortissime pugnando honesta vulnera accepit, ut earum cladium, quas Vngaris ea temporum procella invexit, vere dici possit . . . magnam partem Simonem Forgatium fuisse . . . Atque non solum is facilem se praebuit scriptis fratris tradendis: sed *severus etiam censor*, si quid ille scripsit errore falsus, quod minus scriptoris acris cura postularet (neque enim his imposuit extremam manum) apposita

azonban a *király maga*, ki Brutus Történelmét részenként olvasván vagy magának felolvastatván, szóval is, írott jegyzésekben is közölte a szerzővel észrevételeit, melyeket ez, mind a király tudománya s eszében, mind egyenességében bízva, mindenek felett méltatott ¹⁶⁷). Úgy látszik, egy egészen elveszett, sőt az

nota emendavit, re fideliter, ut gesta erat, explicata: quod facillime potuit ipse praestare, ut strenuus manu gerenda re, sic omnibus ingenuis artibus, ut praeclare posset, quae gesserit, scribere perpolitus.“ 761. l.

¹⁶⁷) „Quod ipsum munus (a javítását) ne Tu ipse quidem quanquam unus tot gentium curam, et populorum sustineas, passus abs Te desiderari.“ 761. l. Így különösen Berzeviczy cancellárhoz kelet nélküli, de kétség kívül 1579 nyarán írt leveléből kitetszik, hogy a király Vilnában olvasván Brutus négy könyvét, melyek János kir. házasságától fogva Joachim brandenburgi herceg gyalázatos hadjárataíig terjedtek (73. 4. l.), s melyek a munka mostani felosztása szerint a IX. X. XI. könyveket foglalják el, némi észrevételeivel, jegyzéseivel küldte vissza. Az uraknak Izabella királynétól elpártolásáról szólván, s ennek okairól, „quae quanquam ita se habent, erit mihi tamen semper, ut debet, tanti Regis auctoritas prima: quem scio, omnium maxime, unam in scriptore requirere fidem.“ Brutus Forgáchot s egyéb magyarok véleményeit követte Martinuzziról szólóban: „quod video Regi gravissimo ac sapientissimo nulla ratione potuisse probari“; a János kir. természetes fiáról pedig: „id vero Rex se negat unquam audiisse, apposita ad eum locum nota sua manu: quem unum nunquam meorum scriptorum Aristarchum recusabo.“ Másutt Brutus szinte Martinuzzinál Pekry szóbeli közlését követte, ki Nádasdi Tamásra (a nagy barát személyes gyűlölőjére) hivatkozott, mit, úgy látszik, Brutus számba nem vett: a király ismét másképp vélekedett, s az: „mihi unius Regis auctoritas tanti semper est futura, quanti illius virtus et sapientia

öszves irodalomban eddig ismeretlen történetírót is használt, kit még Erdélyben kapott fejedelmétől: *Carrio Lajost*, kinek munkáját Báthori, hitelesség tekintetében, felette nagyon becsülte ¹⁶⁸). Ezen általa alkalmilag említett egykorú kútfők, másokkal együtt, kikre munkája folytán hivatkozik, tekintélyes készületet állítanak elő, melyet a mindennapi társalkodásból s élő tudomásából egészített ki. — *Akarta-e* elmondani az igazat, mikép azt értenie adatott? azaz követte-e meggyőződését? jó hiszemű író volt-e? Látuk számos helyeiből, névszerint az V. fejezetből, hogy ő maga a szorgalmas nyomozás mellett, a hűséget mindenek felett becsülte, azt ismételve igénybe vette a maga részére, másban is főleg ezt kereste és méltatta; s a történelem szentsége megsértését gonoszságnak tartotta: „*scelerate faciunt, qui historiam, dei immortalis summum in terris munus, . . . hinc spe prae-*

est habenda, qua, non minus quam maiestate nominis, excellit (e levél a 234. s köv. ll. áll).

¹⁶⁸) Kit nem kell az egykorú belga philologussal összevetészenünk, mert Brutus világosan epidaurusi görögnek állítja. „In his — írja, azok közt t. i. — qui Pannoniae regum res gestas ad nostram memoriam usque consignerunt — Ludovicus quidam Carrio habetur, Epidaurius genere, scriptor caetera ferendus, in uno vix dignus, qui in scriptorum numero habeatur, omnium, quos aut nostra, aut maiorum memoria extulerit, maledicentissimus. Huius scripta nondum typis excusa, apud Principem magna religione servantur, qui illi fidei laudem summam in scribendo tribuit.“ 294. l. — Alig kételkedhetni, hogy Brutus, ha óvatosan is, használta a bár éles, de Báthori által oly hitelesnek vallott, író.

mii, hinc mali metu, gratia, studio, odio adducti, impudentissimis *mendaciis contaminare, tamquam tetro veneno, audent*¹⁶⁹⁾. — És csakugyan: a hitelesség hírében állott munkája már egykorúí előtt, mint azt az Istvánfi helyéből láttuk (XIX. fejj., 127. l.); használta széltiben Bethlen Farkas a XVII. században, mint maga is vallja; használta, bár szigorúan bírálja és részrehajlónak bélyegzi, a XVIII. században Pray; s a XIX-ben elismerte Engel, hogy nem üres új dolgoktól, bár azok, úgy mond, Prayt viszhangoztatva, „phrásisok árjában úsznak“¹⁷⁰⁾. Az előbbi, Prayt, mint az újabb időkben Brutus egyetlen ismerőjét, használóját, s mint kritikai tekintélyt meg kell hallgatnunk. „De operis oeconomia, et scribentis indole — így szól Annálisai IV. kötete előtt — vereor, ut quae ego existimo, aliis, qui illum legerint, probentur. Elegans illi, et castigatum est latium, non inficior: sed in narrando, ultra, quam opus sit, *prolixus est*, nisi mavis verbosum dicere, ita narrationem, nullo saepe operae pretio ducit, trahitque. *Chronologiae* studium non maximum: quo fit, ut legentem temporis, quo res gestae fuerint, crebro incertum reddat, occupetque multa, quae posterius referenda erant, et vicissim regerat, quae prius complexus fuit. Ad haec *orationum strepitu* quamvis fere paginam implet, in iisque ad communes rhetorum locos delapsus plerumque, mentem legentium ita longe ab proposito abstra-

¹⁶⁹⁾ L. a kiadásomban közlött töredék elején.

¹⁷⁰⁾ Gesch. d. Ungr. Reichs, I. 19.

hit, ut nisi illo, ubi orsus es, redeas, haud facile, quid sibi velit, queas intelligere. Mirumque est id modi diverticula virum doctum de industria captare, qui id Bonfinio alias fraudi, vitioque dederit. Nam ubi de Ioanne Varadiensi quondam episcopo, quem Wladislaus ad sedandos Bohemos Pragam miserat, iudicium expromit, his verbis Bonfinium sugillat: „Plura de Varadiensi, si quis est, qui aveat scire, a Bonfinio petat, licebit: qui de eo multa tradit, quae scripta quidem delectant, quibus legendo fessis quasi sunt diverticula quaerenda, quibus a labore relaxent animos; robustiores non desiderant, qui legendis iis, quibus prudentia comparatur, interpellatorem non quaerunt, ut maxime iucunda oratione demulceat aures.“ Sed suummet bonus iugulum petit, cui ad fastidium lectorum interpellare moris sit; praesertim, *cum ad explicandas prudentiae ac politicae leges digreditur*, quae tamen ipsae haud satis rite sibi aliquando constant, *et parum nonnunquam cum religione consentiunt*. Certe non nihil illi ex familiaritate, usuque eorum, qui ab Romana Ecclesia secessionem fecerant, adhaesisse, tamquam per rimam tralucet. Ceterum duas ego in primis res Bruto inesse reor, quas longissime ab scriptoribus abesse oportet: *partium studium*, ac tantum non implacabile *odium*. Isto in Pontifices, ac Ecclesiastici ordinis viros promiscue invehitur, saepe nulla de causa, alias vi, et ingratiis adscita ad propositum occasione, tam importune dicax, ut iis quoque, qui in eum ordinem animo non optime comparati fuerint, taedium tam crebra maleloquentia ingerat. Saepe etiam *fidem*

in Bruto desiderio, praecipue cum litteras Pontificum sua sententia reddit, ut in Annalibus observo. *Partium* autem *studio* hominem vehementer agi, praesertim, cum ad Ferdinandi I. tempora narrationem adducit, ex quavis fere pagina perspicuum sit. In hunc, quidquid pene est invidiae, detorquet: Ioannis contra Scepusii causam, adornatis saepe operosissimis defensionibus, ea diligentia et contentione agit, quasi ex rostris declamaret: mirorque Istvánfium, et Brutum, eodam tantum non tempore, iisdem de rebus scribentes, tam contraria de eodem Ioanne Scepusio opinione duci potuisse. Sed credo, cordatos nullo negotio sibi persuasuros esse: Istvánfio, in republica maximam aetatis partem diligenter, et cum summa fide versato, cuique occultas molitionum causas cognitae fuisse, valde veri est simile, plus aliquando fidei, quam Bruto tribui oportere, *quem mercenaria in scribendo fide fuisse haud pauci suspicantur*.⁴ Erős gáncsok, súlyos vádak, melyek észrevétel nélkül nem maradhatnak. Brutus bőszavú, ha a történetírótól egyedül tényeket követelünk; ha herodoti egyszerű, eposi, elbeszéli; nem az, ha iskolája jogosultságát elismerjük, mely nem csak eseményeket, hanem cselekvényeket ad elő, mely nem nyugodva meg a történetek jelenségein, azok kerekleteit is felmutatja; mely előtt a működők gondolkodása, érzése, szándékai nem kevesebb fontosak a működéseknél; mely, végre, a históriát erkölcsi és politikai tanok hordozóivá teszi¹⁷¹⁾, de úgy

¹⁷¹⁾ „Sed si Historiae fines sunt latius proferendi, ut vi-

hogy ezek ne befektetve, hanem azokból kifejtve adas-
 sanak ¹⁷²⁾. Ez iskola éppen oly nagy ősre képes vissza-
 mutatni, mint amaz; s ha az újkor alanyibb, beszé-
 desebb Thukydidesnél, ez éppen csak onnan van, mert
 az újkor nem ókor. A „beszédek zaja“ műforma,
 melyet az óclassicaik képzettségű férfiúnak, a renais-
 sance fiának, elnézhetünk, ki azt az események okai
 kifejtésére, a kor nézetei és felfogása drámailag hatá-
 sos előadására használja fel. Bonfini-től csakugyan
 különbözik. Rhetorikai gyakorlat, kétség kívül, midőn
 Bonfini Atilával beszédet tartat vezéreihez; de nem az,
 midőn Brutus péld. Dózsa Györgyöt beszélteti, s az
 ő szavaival fest oly képet, mely adatoktól, tanulmány-
 ból, tehát valóságtól kölcsönzi annak mind vonásait
 mind a színezetet. De erről Brutus olvasója magát
 Brutust hallgathatja meg ¹⁷³⁾. Keményebbek e gán-
 csoknál a vádak: a *gyűlölet* — az egyházi rend írá-
 nyában, melynek méltatását ma már nyugton az ol-
 vasóra bízhatjuk; s a *részrehajlás* — a János és Fer-
 dinánd királyok dolgában. Brutusnak *lehetett* téves

deo sapientissimis hominibus placere, cum tota exaedicatio, ut
 Cicero ait, posita in rebus *et* in verbis sit: illud pertinebit ad
 scriptoris munus, efficere non solum, ut qui legant non sint
 solliciti de illius fide narrandis rebus, *sed ut multa discant, quae*
tum in privata, tum in publica re administranda, insignia habeant
emolumenta, atque usus.“ 771. l.

¹⁷²⁾ „Sententiae occurrunt crebrae, sed quae cum rebus
 ipsis nascantur, non sint aliunde quaesitae.“ 769. l.

¹⁷³⁾ L. de Hist. laud. 769, 770. l.

meggyőződése, mint Praynak is lehetett, történetírói álláspontján; Brutus le volt kötelezve Ferdinánd fiának, mint láttuk ¹⁷⁴⁾, Brutus részvétellel kísérte Miksa cs. és király egészségi változásait ¹⁷⁵⁾, Brutus meg volt ez által kínálva évdíjjal ¹⁷⁶⁾, sőt várhatott még jótéteményeket a császári családtól: ellenben Brutus *nem* volt lekötelezve János királynak, s *nem* várhatott semmit ennek fiától, ki többé nem élt: tehát Brutust nem vezérelhette „mercenaria fides“ az ellenkirályok megbírálásában ¹⁷⁷⁾.

¹⁷⁴⁾ L. feljebb a VI. fej. a 86. lapon.

¹⁷⁵⁾ L. berl. 260, 61.—271, 275. ll.

¹⁷⁶⁾ L. feljebb a 66. jegyzést.

¹⁷⁷⁾ Pray (Ind. Rar. Libr. I. 203.) saját szavaival akarja Brutust megverni. Írja t. i. ez Crátónak, adatokat kérve a két ellenkirály harcaikról: „(Ne multa: quicquid habes, quod pro veritatis causa sit, CVI PARITER VTERQVE NOSTRVM FAVET, in medium affer:) *intelliges venalem forte me industriam magnis regibus habere, id quod fortuna extorquet ab invito; (sanctissimis regibus, ne sit discedendum ab ingenio, officii memori*“ 315, 16. l. Figyelmeztetvén, hogy Pray elhagyván a zárjelek közé foglalt elejét és végét az idézetnek, az értelmet is megcsontította. Jelenthet-e a homályos fogalmazatú hely egyebet, mint: „Elé vele, az igazsággal, melynek mindketten egyformán kedvezünk. Talán azt terjesztgetik, talán azt fogod hallani, hogy én nagy királyoknak eladom tollamat? mit a sors attól, ki arra szorult, ki azzal kénytelen, *ki szokott csikarni* Brutus itt nem magáról szól: ő ugyan, midőn a levél kelt, 1577-ben nem szorult lelkének eladására, s egy sorral feljebb adatokat kért épen az igazság érdekében): nem: de jámbor királyok irányában *nem szabad a háláról megfeledkezni.*“

XXI. Brutus munkája reánk csonkán jutott, oly csonkán, hogy tulajdonkép *csak két harmadát* bírjuk; mert nem csak a XV—XX. könyvek hiányzanak egészen, melyekben az 1552-től II. János kir. haláláig történt dolgok foglaltattak, tehát tizennyolc év, hanem a többi is majd mind hézagos, különösen a XIV-ből csak egy darab van meg. — A codexek, melyeknek egykor léteztéről tudomásom van, a következők:

A, azon teljes, és mind a XX könyvet tartalmazott codex, mely Brutusnak *Bécsben* levő könyvtárában találtatott, s melyet Ernő főhg Blotz könyvtárnoknak politikai censúra végett átadott. Blotz ítéletét róla a XVIII. fejezetben közlöttem. Ez nyom nélkül eltűnt. Hátha a cs. k. titkos levéltárba tétetett? ¹⁷⁸⁾

B, az egykori *gyulafejevári* fejedelmi levéltár példánya. Tudjuk, hogy Bethlen Farkas († 1679) a

¹⁷⁸⁾ Vogel drezdai könyvtári titkár 1861. nov. 1. figyelmessé tett egy a cs. udv. könyvtárban „Nova 60.“ jellel ellátott Brutusféle codexre, mely az „Archiv der deutschen Gesellschaft f. ältere deutsche Geschichtskunde“ III. kötetében a 394. l. említettik, „de minden leírás nélkül“; s mely mind addig előttem ismeretlen volt. Repültem Bécsbe, bizton hívén, hogy a Blotz teljes codexe leszen az, mely újabb időben kiszabadulva közel három százados fogságából, most be fogott végre iktattatni az udv. könyvtár kéziratái közé. Nagy szomorúságomra azonban ezen eddig ismeretlen, s Chmel által sem említett, codexben nem egyebet, mint a *D codex* másolatát ismertem fel, mely egyik könyvtárór által a múlt század első felében készült.

maga Historiájához használta Brutust, idézve s nem idézve, oly mértékben, hogy Pray a Bethlen irányba egyenletlenségét egy részt a Brutus expilatójától származtatja ¹⁷⁹⁾. Lehet hogy, valamint Szamosközi Pentásai a gyulafejevári káptalan levéltárából ¹⁸⁰⁾, úgy Brutus XX könyve is, e révén vészett el. De Eder József ismét ezt írja az erdélyi polyhistor társaságnak 1793 aug. 4.: „*Megvethetetlen tanubizonysággal megmutathatom, hogy mikor Pecz Bertalan Brutus eredeti írását magával elvitte, az erdélyi rendek ezen kárvallásokon holmi módon segíteni kívánván, magok részekre a munkának egy mását megtartották, amely is még az elmúlt századnak fogytán (tehát a XVII. század végén, s így Bethlen után) meg volt a gyulafejevári káptalannál. Nem esvén attól fogva semmi nevezetes pusztulása a káptalannak, talántán nyomába lehetne akadni*“ (Kemény, id. h. 63. l.). A nyomozások sikeretlensége még nem cáfolja meg Edert; lehet, hogy a Bethlen által használt s visszatett példány később sikkadt el; s ha így, úgy Jósika cancellár két létező példány közül csak egyet fogott átadni, s ha ez a *D cod.* volt, egy régibb dolgozatot, és tán már akkor csonkát: mert hogy az erdélyi rendek „akkor“ készítették volna a másolatot, nem lehet. Az nem néhány hét munkája.

¹⁷⁹⁾ Annal. V. 10. l.

¹⁸⁰⁾ L. Benkő Előszavát Bethlen Historiája V. kötetéhez a 16. lapon.

C, egy *lengyelországi* példány híre a múlt század másod felében járt, melyet Benkő szerint, még 1788 előtt, onnan, b. Prónay Sándor szerzett volna meg; de melyet a tóalmási könyvtár lajstromában hiában kerestem ¹⁸¹⁾.

D, egy más gyulafejevári példányt, még pedig töredékest, állít elő a *bécsi* cs. udvari könyvtárnak „Hist. Prof. XCII“ signatúrával ellátott codexe, mely csak az 1. 2. 3. 6. 7. 8. (nem 9.) könyveket, s ezeket is sok helyt csonkán terjeszti elő. Ez lesz talán az Istvánfi és Pecz hozománya?

E, a néhai *pozsonyi* jezsuiták könyvtárának példánya, mely, mint okkal gyaníthatjuk, a Brutus pozsonyi hagyományaiból származik. Lehet, hogy az a helytartónál, Fejérkövi István püspöknél, ki a nyo-

¹⁸¹⁾ „Huius vero Historiae Bruti, quantum quidem mihi innotuit, praecipuum et accurate descriptum illud erit exemplum apud gentem nostram hungaram, quod Magn. D. Alex. iunior Prónay, L. B. de Tót-Próna, prout est ceteras inter eruditionis amplissimae partes, Historiarum Hungaricarum collector et scrutator indefessus, rarusque simul aestimator, si bene meminerim, e *Polonia*, procuravit.“ U. o. 4. l. — Windisch *vilnai* példányról beszéll. — „Olvasom közre bocsátott tudósításokból — írja Eder az erdélyi philohistorikusok társaságának 1793. aug. 4. — hogy ifj. báró Prónay Sándor Brutus munkáját Lengyelországból szerzette meg. De talántán ez is csak oly csonka, amint a bécsi könyvtartó házban találtatik Kollár (Suppl. ad Comment. Lambecii) bizonyítása szerint“ (Kemény az id. h. 64. l.). — Gondosan átnéztem koronaőr b. Prónay Albert úr ő exja jóvoltából e végett néh. b. Prónay Sándor tóalmási jeles könyvtára lajstromát, de ebben egy kéziratot sem találtam. Hova lehetett e kincs, ha Eder híre nem vak hír volt?

mozással Ernő főhg által meg volt bízva, kivált miután a teljes példány Bécsben már júliusban kézhez került (A), maradt el, s hogy utána jutott a jezsuitákhoz. Annyi áll, hogy ezen példány az, melyet Pray 1767-ben használt („exemplum, quod mihi ad manum est“), mely a jezsuita rend eltörlése után (1773) nála maradt, s végre kéziratgyűjteményével együtt a *m. kir. egyetem* birtokába jutott ¹⁸²).

Több régi codexről tudomásunk nincs. De méltó lesz, teljesség okáért, s hogy Brutus irodalmát kimerítsük, a másolatokat is felemlíteni: 1. s a legrégibb, az imént említett *bécsi*, (Nova, 60.) mely, mint mondatott, a *D* codex másolata; 2. a *pécsi*, melyről a 182. jegyzet szól, s mely viszont az *E* codex mása; 3. a *marosvásárhelyi* Teleki-könyvtaré, mely gr. Teleki Sámuel erd. udv. cancellár költségein, a *D* és *E* codexekből állíttatott össze a tudós Kéler Godfréd gondviselése alatt ¹⁸³).

XXII. Miután a *B codex*, az általam e végre megkért derék Dr. Ötvös Ágoston újabb nyomozásai után is, az erdélyi káptalani könyv- és levéltárakban nem található; miután a *C codex* utáni nyomozásaim

¹⁸²) Hogy az egyetem, azelőtt Pray, példánya csakugyan az, mely régebben a pozsonyi jezsuita collegiumé volt, kitűnik Brutusnak most a pécsi püspöki könyvtárban levő másolatából, melynek címe így szól: „Ioannis Mich. Bruti Florentini Rerum Vng. Libri tredecim, e Codice MS. Collegii Posoniensis Soc. Iesu descripti, et cum Apographo codicis Caesarei MS. Hist. Prof. Nro XCII. collati.“ (Sarkady István úr közléséből.)

¹⁸³) 1803 előtt. L. Keményt az id. h. 66. l.

és kérdezősködésem eredmény nélkül maradtak; miután Boroszlóban és Krakóban személyesen hiába kutatóztam, Vlnába pedig hiába írtam: húsz évi várakozás után, végre a *D* és *E* csonka codexekre szorúlva, ezekből, de főleg az egyetemi *E* codexből adtam Brutust csonkán, de annyit, amennyi tudunkra fenmaradt, ide tudva Bethlen munkájában fenmaradt töredékeit is. Mind kettő általánosan *apographum*nak tartatván, mindenek előtt e kérdés volt megoldandó; majd a második: a meglevő és sok helyt egymástól eltérő két codex viszonya egymáshoz. Sokáig siker nélkül maradván Brutus ön kézírása utáni kérdezősködéseim, hogy ennek nyomán meggyőződhessem: eredetiek, hitelesek-e a meglevő codexek, vagy pusztá másolatok? végre Wachlernél¹⁸⁴⁾, a boroszlói Rehdiger-könyvtárnak egy colligátumában Brutus két eredeti levelét találtam lajstromozva. Személyes ismerősöm Dr. Weichert könyvtárnok úr szíves volt azoknak hasonmását számunkra elkészíttetni; mi által azon szerencsés helyzetbe jutottam, hogy a *D* és *E* codexek eredetiségét most már bizton állíthatom. T. i. a két boroszlói eredeti levél nem más, mint Brutus azon két levele Crátóhoz, melyet Cramer a berlini 1697-kikiadás toldalékában, az 1150—55. lapokon, innen adott. Mind a két levél 1585-ben költ, s azon kéztől van, mely a *D* codex nagy részét, s az *E* codexben az I—VI., úgy a fél VII. s a csonka XIV. könyvet írta; a második

¹⁸⁴⁾ Th. Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau. Breslau, 1828. a 78. lapon.

levél postscriptuma pedig (mely látható az id. h. 1155. l.) *Brutus saját kezétől van*, azon kéztől t. i., mely amaz első kéz minden másolatait átjavította, s itt-ott pótolta. Ez tehát azon íródeákja Brutusnak, kinek, bár szép írással bírt, lassuságáról mégis panaszkodik Dudith-hoz már 1577. írt levelében: „Scripta, nisi ipse afferam, dabo operam, ut quam primum ad te mittam: quam cito, *librarius meus viderit, quo ego utor minime strenuo*“¹⁸⁵⁾. Hogy a másik kéz Brutusé, mind a postscriptum, mind a codexben az igazítások és pótlások minemősége bizonyítja (miről a kiadásomhoz vetett hasonmásokból most már kiki meggyőződhetik). Áll tehát hogy a *D codex* Brutusé volt; s áll hogy az *E codex*-ben a fenn nevezett könyvek szinte nem csak Brutuséi voltak, hanem általa az utolsó kommaig átjavíttatván, ha nem autographok is, de eredetiek. Más-kép áll a dolog a többi könyvekre nézve, melyekben hét vagy nyolc kéz váltogatja egymást, de együve dolgozva úgy, hogy némely lapon kettő is érintkezik, a második kéz majd mindenik könyvben megjelenik, az első pedig egy helyt, a XIII. könyvben, a második kezét azonegy lapon váltja fel: miből bizonyos, hogy e másolatok is Brutus emberei által készültek, bár többnyire gondatlanul, dísztelenül, s mi feltűnő, sehol Brutus keze nyomát nem viselik, kivéve ismét az első kéz által szépen és gondosan tisztázott XIV. könyvet. Így tehát, bár Brutusé volt kétségtelenül mind kettő, s az *E codex* jó része meg is van igazítva, ennek becse

¹⁸⁵⁾ Berl. kiad. 377. l.

sem egyenlő; s kénytelen voltam a *D*-t is használni mind a szöveg megállapításában, mind némely hézagok pótlására. S még így sem nyerünk *végkép biztos és egyenlő szöveget*. Nem biztosat mindenütt, mert nem csak a Brutus keze által át nem javított könyvekben vannak számos helyt alapos kétségeim a másolás helyes volta körül, de még az általa megigazítottakban is: mert kétségtelen, hogy sokat elnézett a koros férfiú; *nem egyenlőt*, mert az *E* több helyt a *D*-ből kiegészítendő volt, holott a *D* és *E* *nem azon egy szövegrecenzió*. T. i. a gondos összevetés kétségtelenné teszi, miszerint a *D* *codex korábbi dolgozat*; az *E* pedig *későbbi*, nem csak irányilag átalakított, hanem tartalmilag is javított, hol rövidített, hol pótlott szöveget állít elő. Nevelte a szöveg-megállapítás nehézségeit az *E codex* utolsó bekötője, annyira körüljárván a példányt, hogy Brutus számtalan, a lapok szélein ejtett változtatásaiból, szókat, néhol a lap aljára vagy felső hézagjára vetett önkezű pótlásaiból sorokat is elvágott, mi által nem kevés hézag támadt, melyek közül az elsőket néha biztosan, nem ritkán conjecturális tapogatózással lehetett, de néha nem is —, a levágott sorokat pedig épen nem, pótlanom. Töredékes, azaz betű s szótag-kiegészítéseimet zárjelbe rekesztettem; a hosszabb zárjelek Brutuséi. A mondottakból kitűnik az is, miért tartottam magamat *mindenütt* a pesti codexhez, kivévn ott, hol ennek hézagait a bécsinek régibb szövegéből pótolhattam, mi mindig híven meg is jegyeztetett.

XXIII. Ennél többet tennem — t. i. az évszámokat felrakni, mit Windisch követelt; a történeti előadást „egykorú emlékekből felvilágosítani, megigazítani“, mit Pray volt teendő, „ha a másolást nem restelli“ ¹⁸⁶⁾ — ezeket, mondom, tennem sem kiadói tisztem nem kötelezett, sem erőm s érkezésem nem engedték. Ez a történelmi kritika dolga, melytől a szövegkritika feladása merőben különbözik. Többire, az a fárasztó gond s becsületes igyekvés, melylyel a magyar történelem ez egyik legbecsesb emlékét, habár mint romot csak, valahára hozzá-férhetővé tenni buzogtam, leljen engedelkeny bírálókat; valamint bátorságom mentséget a szükségben: miután annyi kíváncsiabb erő a nehéz munkától mind e napig visszariadt.

¹⁸⁶⁾ L. Index Rariorum Librorum Bibliothecae Vniuersitatis Regiae Budensis. I. k. 203. l.

III.

DECSI JÁNOS.

15?—161?.

Megjelent 1866] az Akademia által kiadott M. Tört. Emlekek] II. oszt.
XVII. kötetében, a Decsi Magyar Históriája előtt.

PECSI JÁNOS.

Midőn hazánk XVI. századbéli egyik legtudósabb, műveltebb és munkásabb, s tán legszellemesb és legtöbb oldalú írója történelmi munkájának maradványát bemutatom, a szerző némi ismertetésére előre bocsátom azon kevés adatot, melyet róla összeszedhettem ¹⁾).

¹⁾ Első, ki róla néhány sorban említést teszen, egykorú földie *Lipovai Jeremiás*, folytatója a wittenbergi egyetem magyar tanulóiról Laskai Csókás Péter (*Monedulatus*) által adott lajstromnak; I. *Weszprémi István* „*Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*“ című munkája I. kötetében a 191—193. ll. — *Molnár Albert*, szótára 2-dik kiadásának előszavában csak Decsinek Strassburgban voltát állapítja meg, és Adágiáit említi. — Ezek után tudtomra első szól róla *Schmeizel Márton*, a *Bibliotheca Hungarica* (MS.) I. Sect. VIII. Class. 7. §-ában, Syntagmáját bírálva. — *Rotarides: Historiae Hung. Literariae Lineamenta* (Altona 1745.) „inter alia“ Syntagmáján kívül említi Historiáját, melynek elvesztét fájlalja, p. 35. 43—44. — Legtöbbet tud róla *Bod Péter*, Athénásában, 1766., a 68—9. ll., ki *Hodoeporicon*-át is esmerte. — *Horányi* a *Memoria Hung.* I. köt. 1775. p. 486 sk. csak Bodot fordítja, de tudja hogy a *Hodoeporicon* versekben van, s véli hogy Historiája a zágrábi jezsuitákhoz került. — *Benkő* a *Transsilv.* I. k. 1778. p. 337—8. csak Bodot követi. — *Wallaszky*, *Conspectus Reip. Lit. in Hung.*

II. Decsi ²⁾ Czimor ³⁾ János birtokos nemes apától ⁴⁾ Decsen, Tolna vármegyének népes, és a XVI.

1785. csak Telegdihez írt levelét nyomatja le újra Bodból. — *Katona*, Hist. Crit. XXVIII. k. p. 839. csak Bodot vonja ki. — *Seivert*, Vierter Beitrag zur Gelehrten-geschichte d. siebenbürgischen Ungarn u. Sekler (Siebenb. Quartalschr. VI. 1798.) a 233—9. ll. Bod, Horányi és Schmeizel után szól, s halála évét jegyzi fel. — *Kazinczy F.* először ismerteti Sallustiusát, az Erd. Muz. III. k. 1815, a 176. l. — *Bartholomaeides L.* a Memoriae Vngarorumban, 1817, sem mond újat a wittenbergi matricula dátumán kívül. — Mindössze kevés, részben hibás, adat, kritika nélkül.

²⁾ A kor írásmódja szerint *Deczi*, mint a Synopsis Philosophiae címén; Sallustiusán már: *Detzi*, s ez határoz; deákul: *Decius*, mint az Adágiák, a Syntagma, a Telegdihez írt Epistola, s a Commentáriusok előtt. Bod Detzit, Benkő Détzit, Pray Déczit, Nagy Iván és Szilágyi Sándor Décsit és Décsyt csinálnak belőle, holott Tolnában sem Décz, sem Décs helység nincsen, deigen *Decs*, a honnan magát Decsi a kor szokásaként nevezni szerette.

³⁾ Vezetékneve Lipovainál csupa C-vel jelelve (Ioh. C. Decius Barovius); Bodnál először: Tzimor (Seivertnél: Thimor sajtóhiba). Ez volt családneve, s Bod azt tán a Hodoeporiconból vette. Decsi maga, Commentáriusaiban (a 281. lapon) Decsi Gáspárt és Jánost földieinek, de nem rokonainak, nevezi: „In iis fuere et Caspar ac Ionnes *Decii*, *populares mei*, qui Debrecino ad praelium profecti ac peditum cohortibus adiuncti, sponte pulcrum pro patria mortem obiere“, t. i. a keresztesi vérmezőn 1597 oct. 26. (Az utóbbi aligha nem a debreceni iskola igazgatására 1588-ban meghivatott *Tolnai János* lesz; az elsőbb pedig *Decsi Gáspár* tolnai pred. és költő lehetne, ha Lampe világosan 1597-ki *Máté napjára*, tehát sept. 21-re nem tenné halálát; így tán hasonnevű fia lesz.)

⁴⁾ „ego . . . quem nunc, cum meis, saevitia Turcica sedibus bonisque patriis eiectum . . .“ (a Syntagma Ajánló lev.).

században már nevezetes református ekklézsiát bíró, akkor mezővárosában ⁵⁾ született ⁶⁾, mely a felsőbaranyai superintendentiába esvén ⁷⁾, ő magát Baronyainak ⁸⁾, deákul hol Baroniusnak ⁹⁾, hol Baroviusnak ¹⁰⁾ írta. Első oktatását az akkor virágzó, és jeles könyvtárral bíró ¹¹⁾ tolnai reform. iskolában vette, a tudományáról s különösen zsidó nyelvbeni jártasságáról híres Tolnai Bálint alatt ¹²⁾, ki 1575—81 közt tanárkodván, Decsink tolnai iskolázása is szükségkép ez időbe teendő, s így születése is 1560 köré fog esni. Innen Debrecenbe, s majd Kolosvárra menvén tanulmányait folytatására, itt, mint jelesül kiképzett fiatal férfi, Losonci Bánfi Farkas fejedelmi tanács úr figyelmét vonta magára, s általa fia Ferenc mellé adva ezt külföldi egyetemekre kísérte.

III. A kiindulás Bonchidáról Brassó és Kézdi-Vásárhely felé történt; ahonnan az ojtózi szoroson

⁵⁾ *Tóth Ferenc*: A magyar és erdélyországi Protestáns Ekklézsiák Hist. 275. l.

⁶⁾ Ezért nevezi *földieinek* a Decsieket (3. jegyz.).

⁷⁾ *Lampe*: Historia Eccl. Ref. in Hung. et Trans. p. 677.

⁸⁾ Sallustiusa címlapján.

⁹⁾ Ugyanott az Ajánlás alatt.

¹⁰⁾ A wittenbergi matriculában (*Bartholomaeides*: Memoriae Vngarorum, az id. h.); Lipovai szerint (*Weszpréminél* az id. h.); a Syntagmában; a Telegdihez szóló Epist.; a Commentáriusok előtt. A Baranyaság neve is Barovia Lampenál mindenütt.

¹¹⁾ *Lampe*, p. 667.

¹²⁾ *Bod* az id. h.

át Moldvába, Kis-Orosz-, Poroszországon, Pomeránián és Brandenburgon át Wittenbergbe mentek, s itt 1587. júliusban nevelő és nevendék magokat az egyetem anyakönyvébe bejegyezték¹³⁾, az utóbbi pedig Decsi vezérlete alatt magát annyira kitüntette, hogy 1588-ban egyetemi rectorrá választatott¹⁴⁾. Legott wittenbergi tartózkodása első félévében dolgozta ki Decsink utazása leírását latin versekben, mely szerzőjének világnézetére, talán előzményeire is, felvilá-

¹³⁾ *Bartholomaeides* az id. munk. p. 85. és 84. Emez így: Franciscus Banffy Lossonczy, Comes Dobocensis.

¹⁴⁾ A matriculában: Anno 1588: „Rectore Franc. Comite Banffy Lossonczy etc.“ (*Barth.* p. 87.); és *Schmalii Adversaria ad illustrandam Historiam Eccl. Evangelico-Hung.* (*Fabónál: Monumenta Evangelicorum A. C. in Hung. Historica*, II. k. 109. l.): „Franciscus Banffy Lossonczy Comes Dobocensis, ita studiis apud exteros inclaruérat, ut iam A. 1589. Rector Academiae Vitenbergensis fuerit constitutus.“ Voltak t. i. a középkorban egyetemek, melyeken a rectorok csak a tanulók által és a tanulók közül választattak, mások, hol csak a tanárok választottak, de tanulókat is választhattak. A XVI. század kezdetétől fogva valamennyi német egyetemek szabályai kiterjesztették a választhatóságot a tanulókra is, de ezek csak ritkán működtek magok. Wittenbergben köteles volt az ily rector a tanári testületből segédet, vicerectort, választani. Az ily tanuló rector is nagy tekintetben állott, kivált ha születésénél fogva *nagyságos* volt; így lett egy Oetingen gróf 1486 az ingolstadti egyetem rectorává; Bécsben 1503 egy tessényi herceg, s 1510-ben egy Sforza hg. Milanóból; mások Lipcsében; így Bánfi Wittenbergben. Tartama is e méltóságnak csak félévre terjedt ki (*Meiners Gesch. d. Entstehung u. Entwicklung d. hohen Schulen unseres Erdtheils*, III. 89, 136, 7, 148. II.).

gosítást adhat, de melyet, fájdalom, nem láthattam. Decsi a legnagyobb buzgósággal járt el növendéke kiképzésében, s fő figyelmét a jogi és politikai tudományokra fordítván, maga magát is főleg ezekbe igyekezett beavatni ¹⁵⁾. Bod szerint más magyar ifjakat is vezetett volna be ez időtt „az imperiomi és magyar törvényekbe, és egyéb, úrfiaknak szükséges, tudományokba“, név szerint Zsombori Sándort, Zsombori László tanács úr fiát, és Budai Mártont, Kovácsóczy Farkas cancellár öcsését. Annyi áll, hogy ezek neveit a wittenbergi matriculában hiába keressük, s hogy ő maga ez időből csak egy tanítványát említ ¹⁶⁾; lehet, hogy a Bod adata a későbbi, strassburgi, mulatásra érendő. Egyébiránt Decsi tanítástól és saját jogi tanulmányaitól fenmaradó mellékes óráiban ¹⁷⁾, még Wittenbergben, Erasmus Rotterodamus közmondásos könyvét, másokéiból bővítve, magyar szöveggel látta el, s már 1588-ban közre is bocsátotta. Hogy még 1589-ben is itt mulatott, arról Decsi azon versezete világosan tanúskodik, melyet ez évben Forgách

¹⁵⁾ „Eram praepositus — írja a Syntagma Előszavában — alienis studiis, quibus ut consulerem magis etiam quam meis, operae pretium erat. Id quod tanta fide, industria ac assiduitate feci, quantam Deus Opt. Max. ac boni doctique viri, quisbuscum viximus, testari possunt.“

¹⁶⁾ „... cum eius, qui meae fidei commissus erat, profectui satisfacere, eumque politicis hisce studiis imbui maxime cuperem.“

¹⁷⁾ „... sed cum succisivis haec operis inter severiora studia saltem obiter percurrerimus. . .“ Az Adágiak Előszav.

Mihálynak akkor s ott megjelent munkácskája elibe vetett ¹⁸⁾).

IV. Ha jól sejtek, ez évben cserélte fel Decsi, nevendékével, vagy tán maga, a wittenbergi egyetemet a strassburgival, ahol, lehet, hogy Kovacsóczi öcsese is volt gondjai alá bízva. Annyi bizonyos, hogy Decsink később (1595), Hawenreuter János Lajos bölcsészettanár elnöklete alatt bölcsészeti tételeket védett, mit tenni nem fogott, ha nem ezen aristotelicus philosophus alatt hallgatta vala a bölcsészetet. Úgy látszik innen látogatták meg utazóink Francia- és Olaszországot, mely útról Decsi egykorú földie, Lipovai Jeremiás tanúskodik ¹⁹⁾; a franciaországra látszik azonfelül Decsi egyik előszava mutatni, ahol francia jogtudósokkal szemben-voltára hivatkozik ²⁰⁾).

V. Míg Decsi, a kolosvári collegiumban befejezván hazai tanulmányait, mintegy öt évet külföldön múlata, a szigeti és pécsi bégek apró harcai és rablásai folytán, nem csak maga pusztult ki atyai javaiból, hanem az övéi is kiszorultak lakhelyeikből, s Erdélyben, Bátori Zsigmond fejdelem szárnyai alatt keres-

¹⁸⁾ Oratio de Magnanimitate regia, virtute et Magnanimo scripta et recitata Wit. 1589. Typis Z. Cratonis (egyet. könyvt.).

¹⁹⁾ „Post Italicas, Gallicas et Germanicas peregrinationes“ (Weszprémnél az id. h.).

²⁰⁾ „Coepti quosdam excellentes Germaniae ac Galliae iureconsultos obnixius rogare...“ mond a Syntagma Előszavában.

tek és találtak is, menedéket ²¹⁾, mit, alig kételkedhetünk, Decsi, hatalmas pártfogója Bánfi Farkas, s tán most már Varkucs György hadi kapitány ²²⁾ és Kovacsóczi Farkas cancellár ²³⁾ közbejárásoknak is köszönhetett, kik Decsinek jóemberei voltak. Itt telepedett tehát le őmaga is 1592 végén, kénytelen egyszersmind az övéiről is gondoskodni ²⁴⁾. Minden igaz honpolgárnak kötelessége levén — így ír Syntagmaja Ajánló levelében a fejdelemhez 1593. oct. 15. — a haza dolgát tehetsége szerint előmozdítani ²⁵⁾, ez idő alatt dolgozta ki jogrendszerét, melyhez az előkészületeket késztetően már a külföldön tette volt, és Zsigmond fejdelemnek ajánlotta azt, részint hálából, amiért nem rég az övéivel jótéteményt gyakorlott ²⁶⁾, részint hogy magának a fejdelem részéről oltalmat s munkája után díjt biztosítson ²⁷⁾.

²¹⁾ „... propter memoriam collati nuper benigne in meos beneficii...” (Synt. Ajánló lev.) Szülői, testvérei értetnek-e az övéi alatt, azt ki nem deríthettem.

²²⁾ Akinek ajánlotta 1588-ban Adágiáit.

²³⁾ Akinek ajánlotta 1595-ben Philosophiáját.

²⁴⁾ „E Germania reversus . . . integrum fere annum hic transigere, familiaribusque meorum, nuper editione ac tyrannide Turcica elapsorum, rebus operam dare coactus fuam.” (A Syntagma Előszavában.) A „hic” Kolosvárra vonatkozik („Claudiopoli intra anni spatium commoratus” mond Lipovai is, Weszpréminél az id. l.).

²⁵⁾ L. kiadásomban is a XLVII. lapon.

²⁶⁾ L. a 21. jegyzést.

²⁷⁾ „Tua enim est, secundum Deum, Celsitudo atque Clementia sola, a qua et patrocinium contra eos, qui hoc opus im-

VI. Kevéssel ennek megjelenése után, vagy épen legott, Decsi tanárnak hívatott meg a székely-vagy is *marosvásárhelyi gymnasiumhoz*, hol dicséretesen működött²⁸⁾, úgy látszik, egész halálaig. Megfordult néha a fejedelmi udvarban, *Fejérvárt vagy Kolosvárt*; sőt innen tett, tán csak is a bölcsészeti babér megnyerése végett, egy második utat *Strassburgba*. T. i. Molnár Albert, híres szótára második kiadásának előszavában (1611) azzal dicsekszik, hogy Decsinél Strassburgban, sok évek előtt, mint ifju még, kegyeletesen tisztelgett²⁹⁾: Molnár pedig csak 1593. május-

probaturi sunt, supremum certissimumque, et praemium laborum, qui certe fuere maximi, forte non immeritum, sperare fas est.“ (A Synt. Ajánló lev.)

²⁸⁾ „*Postmodum* in Gymnasium Székely-Vásárhelyiense vocatus, annis non paucis magna cum laude docuit“ (e helyet nem merem a Syntagma, vagyis a „*Iuris Imperialis et Hungarici*“ tanítására is vonatkoztatni, bár a megelőző sorokkal *ac* által van összekötve: „*scripsit Syntagma . . . ac postmodum . . . cum laude docuit*“, mert ez időben a magyar jog nem taníttatott). Különben e hely 1597-ben iratván, az *annis non paucis* hinnünk engedi, hogy a *postmodum* mindjárt a Syntagma kijövele utánra értendő, s hogy azonnal 1593 után történt Decsinek Sz.-Vásárhelyre meghívása, így is csak *négy év* jövéen ki.

²⁹⁾ *Szenci Molnár Albert* döntő helye, szótára második (1611-ki) kiadásának Előszavában így hangzik: „*Inspersi prae-terea et usitatiora proverbium ungarica, cum correspondentibus adagiis latinis. Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Vngaricorum Cl. Viri Ioannis Decii Barovii P. M. quem ante multos annos Argentinae adolescens observanter colui.*“

ban jött először Strassburgba ³⁰⁾, midőn Decsi Kolosvárt Syntagmáján dolgozott; de későbbre sem tehető Decsi egyetemi disputációjára mint 1595, mert tanára Hawenreuter, ki azon alkalommal elnökölt, ez évben hagyta el bölcsészeti tanszékét ³¹⁾; s maga az ekkor védett munkája: *Synopsis Philosophiae*, ez évben jelent meg. — Különben Vásárhelyt, a tanítás mellett, buzgón folytatta Decsi irodalmi pályáját is. Szinte 1595 végezte be *Sallustius* magyar fordítását; innen intézte Telegdi Jánoshoz 1598-ban ama híres levelét a *hünscythai írásról*; végre itt készült *történeti nagy munkája*, melyet az egyetemi könyvtárban levő töredék másolat szerint 1600. ápril 14. előtt fejezett be. Halálát Seivert 1611-re teszi ³²⁾: annyi bizonyosnak látszik, hogy ez évben *többé nem élt* ³³⁾.

VII. Munkái, melyek eddig ismereteseek, a következők:

³⁰⁾ L. gr. *Kemény Józsefet*: „Molnár Albert Emlékezetében“ (Új M. Muzeum, 1859. I. 312. sk. II.).

³¹⁾ L. *Jöchert*, Allg. Gelehrten-Lexikon, II. 1404. l.

³²⁾ L. Siebenb. Quartalschrift az id. h.

³³⁾ Ha t. i. Molnárnak a 29-ik jegyzésben idézett helyén a *P. M.*, mint alig lehet másképp, *Piae Memoriae*-nek olvasuk. Kelt pedig az Előszó 1611. martius 7. Nem lévén feltehető, hogy Decsi halálának híre rögtön elhatott Molnárhoz Marburgba, hol ez Előszó költ, bizton hihetjük, hogy 1611 előtt halt meg, minden esetre tehát 1603 és 1611 közt: amaz évben iratván már le Commentáriusai. Az azutáni időből élte semmi körülményeiről sem értesülünk.

1. *Hodoeporicon Itineris Transylvanici, Moldavici, Russici etc. Vitebergae 1587. 4-r.* — Első Bod Péter említi, ki úgy látszik ismerte azt; a többi, még külföldi irodalmi történészek is, csak őutána írják le a felebbi módon megrövidített címet; Horányi azt is tudja, hogy versben van. Minden igyekvéseim azt magyar, erdélyi s külföldi könyvtárakban feltalálhatni, valamint az akademiának ez iránt közre bocsátott felszólítása, siker nélkül maradtak.

2. *Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis Proverbiiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera succisiva Ioannis Decii Baronii. Bartphae. Excudebat Iacobus Klösz. Anno 1588. 12-rétben* ³⁴⁾.

³⁴⁾ Így találom a teljes címet 1828-ki kivonataimban Burián Pál akkor budai ókönyvkereskedő könyvészeti jegyzeteiből. Nyomtatva volt-e vagy írva a Buriánnál látott példány címlapja, azt feljegyezni elmulasztottam. Egészen így adja azt, de az „*Excudebat Iacobus Klösz*“ nélkül, Szathmári Pap Mihály, egykori kolosvári ref. coll. tanár, Bod Péter M. Athenásához írt becses pótlékai közt (az Erdélyi Múzeum könyvtárában, Szabó Károly könyvtárnok úr közlése szerint). Jankowich Miklós így hozza fel a címet: „*Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque, ex Desiderio, Erasmo, Hadriano, Iunio, Alexandro, Cognato, Silberto. Bartphae per Iac. Klösz. 1583.*“ tehát csonkán, hibásan a szerző kútfőiben: Desiderius Erasmus-ból, Hadrianus Júniusból, és Cognatus Gilbertusból két-két író-t csinálva, sőt ebből Silbertet, s végre az évszámot 1583-ra fordítve. A pataki könyvtár lajstromában viszont „*Argentorati*

A címen, ajánláson és 9 levélnyi előszón kívül 424 résztint számozatlan lapon a szöveg, s ezután egy deák versezet: „In Zoilum“ áll, egy bizonyos Balog

1593“ áll, mi tán Bod következő helyén alapszik: „*Argentínában* *laktában*“ (Decsi) adott világra deák és magyar nyelven egy könyvecske, melynek titulusa: „*Libellus Adagiorum Latino-Vngaricorum. Szükséges és hasznos könyvecske.*“ Hogy Bod a könyvet nem látta, a hamis és csonka cím mutatja; hogy Decsi Strassburgban írta volna, e sejtésre Bodot Molnár Albert alább 37) alatt idézendő helye csábíthatta; s viszont Bod a pataki könyvtár lejtromozóját téveszthette el. — A munka ismeretes példái: 1. ez a pataki; 2. a kolosvári ref. collegium könyvtáraé (melyet szerencsém volt nekem is az előljáróság szívésségéből használni); 3. Lugossy József akadémiai tagé. Mind ezek cím, ajánlás és vég versezet nélkül vannak, mely utóbbi csak is a patakiban maradt fenn; a Praefatio a kolosváriban csonka, a patakiban és Lugossyében teljes (eminnen közlöttem azt Decsi M. Historiája előtt szíves birtokosa önkezü másolatából). Lappanganak továbbá: 1. a Szathmári Pap Mihály példánya, melynek címe és ajánlata volt (tán a cím hátlapján), bár ezt rövidítve adja; 2. a Jankowich által látott v. bírt péld., mert ő az ajánlást teljesben adja Szathmárinál („*Supremo Belli Duci et Patrono suo*“); 3. a Buriáné, mely, ha a Jankowich által látott példánnyal egy volna, J. a címet kétségtelenül teljesen és hibátlanul adta volna. — Több tekintetből érdekesnek tartom az Erdélyi János pataki tanár által velem szívesen közlött vég versezet ide iktatását, mely eddig teljesen ismeretlen volt.

In Zoilum, seu in Obtrectatorem Linguae Hungaricae.

Ecquid et Hungaridum pergis male carpere linguam,

Quod rudis illa nimis, barbara sit quod, ais?

Scilicet ignoti fuerit tibi nulla cupido,

Iudicium ignarus non bene ferre potes.

Jánostól. — Ajánlva van Magnifico Domino, Domino Georgio Varkucz, Supremo Belli Duci et Patrono suo. — Alapúl Decsi az Erasmus Chiliásait vevén, azokat Junius, Alexander, Cousin, s a XVI. század egyéb kisebb paroemistái után egészítette ki, mi a philologia e részében is a teljesen tájékozott tudóst mutatja ³⁵⁾.

Nam licet a Scythica ducat primordia gente,
 Maioresque mei sint, ut Atilla, licet:
 Culta tamen vox est, facilis, propiorque relatu
 Hebraeo, Graio, Romulidumque sono.
 Hinc mihi sunt testes, bene qui ratione, simulque
 Linguarum multa cognitione valent.
 Testis et ille *Faber*, nostrum decus, ille *Pelasgum*
 Qui merito nomen regis habebat, erit:
 Tu quoque testis ades, *Deci* cultissime, *Hebraeum*
 Gratia cui vere nomen habere dedit.
 Tu quoque testis ades, linguis decorate *Iacobe*,
 Qui praelo toties haec elementa premis.
 Edis et hunc nobis, quem condidit ipse, libellum
Decius, Aonii gloria magna chori.
 Vivite felices, mea gens dei, vivat uterque:
 Autor et excusor, vel sator atque dator.

IOAN. BALOGVS.

Faber, vagyis az egykor Patakon tanított s „pelasg“ néven *Basilinus* Fabriciusnak nevezett Szikszai Kovács Balázs, „nostrum decus“-nak mondatván, úgy látszik, Balog János is pataki növendék lehetett. Itt Kovács mint szótáríró, Klósz *Jakab* pedig mint több nyelvben jártas kiadó-nyomdász ünnepeltetik. A verszet utolsó három distichona végkép kirekeszteni egy némelyek által gyanított strassburgi kiadásnak lehetőségét, ha Decsi életviszonyai nem cáfolnák is azt meg eléggé.

³⁵⁾ *Erasmus* Rotterodamus legteljesb gyűjteménye (Basil. 1574) csak 4151 közmondást tartalmaz. D. többi kútfői: *Junius*

Különben ő nem volt első, ki a magyar közmondásokra fordított figyelmet. Heltai Gáspár, Meséiben, — és, ha csakugyan jól sejtem őt a magyar „Salamon és Markalf“ írójának, ebben is — előszetettet mutatott már azok megfigyelése és használásában; magának Decsinek vallomása szerint pedig (I. kiadásom LIII. l.) bizonyos „*Siklyósi Miklós*, s még más már elhunyt komoly férfiak“ foglalkoztak volt előtte is példabeszédek gyűjtésével, kiknek munkái, ú. m., ha megvolnának, ez az ő gyűjteménye vagy feleslegessé, vagy jelesbbé vált volna. Így tehát ő csakugyan előd használása nélkül dolgozott; s azért nem csodálhatni, hogy nem mindig ad vissza közmondást közmondással, hanem gyakran csak fordít, vagy csinál analogont, vagy magyaráz ³⁶). Mégis ő igazi meg-

Adorján († 1575): „*Adagiorum ab Erasmo omissorum Centuriae octo cum dimidia*“; Ioannes Alexander, ki nem más, mint a mi irodalomtörténetünkben, különösen a „*Corvina*“ cikkben is emlegetett *Brassicanus* († 1539): „*Proverbiorum Symmicta*“; viszont Cognatus Gilbertus a híres *Cousin Gilbert*, Erasmus tanítványa († 1567): *Παροιμιῶν συλλογία*, quas Erasmus in suas *Chiliades* non retulit.

³⁶) Például:

Herculei labores: Iszonyú nagy munkák.

Glauci ars: Hamar mű.

Exigit a statuis farinas: Elveszi ő bizony ahol mit vehet.

Adactum iusiurandum: Készerítésből való esküvés.

Album panem pinsere: Nagy dolgot ígérni maga felől.

Sua cuique stultitia nocet: Kinek-kinek az ő maga boldonsága árt stb.

indítója közmondási és példabeszédi irodalmunknak: t. i. az ő könyvéből vette át Molnár Albert a közmondásokat szótárába³⁷⁾, innen lettek azok a magyar szótárak álló cikkeivé, s irányzák kétségtelenül mások figyelmét is e tárgyra úgy, hogy Decsi lett e munkája által közmondás-irodalmunk valódi atyjává, s jutott utána minden századnak viszont a maga közmondásgyűjtője.

3. *Syntagma Institutionum Iuris Imperialis ac Vngarici*, quatuor perspicuis Quaestionum ac Respon-
sionum Libris comprehensum, opera ac studio Ioan-
nis Decii Barovii. Anno Salutis 1593. Impressum
Claudiopoli Transylvaniae, typis Heltanis. 4-rétben, 12

De többször csakugyan találó közmondásokkal, vagy leg-
alább phrásisokkal, adja:

Generosus es ex crumena: Pénz emberség, ruha tisztesség.

Gleba arvum anget: Tóba visz vizet.

Generosior Codro: Elmehetsz nőműségedvel.

Scruta laudat scrutarius: Cégér nélkül is elkél az jó bor.

Scabrosior leberide: Sem izi sem büzi.

Quid ad Mercurium?: Semmit nem hoz az az konyhára.

Cave tibi a cane muto et aqua silente: Lassú víz partot mos. Mord eb hamarébb megmar stb.

³⁷⁾ „*Inspersi praeterea* (t. i. *Szótára második kiadásába*, 1611) *et usitatiora Proverbia Vngarica cum correspondentibus Adagiis Latinis. Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Vngaricorum Cl. Viri Ioannis Decii Baronii P. M. quem ante multos annos Argentinae adolescens colui.*“

számozatlan, 61 számozott levél, 667 l. s 20 lapozatlan lapnyi index, öszvesen tehát 833 l. — Külföldön megismerkedvén a római joggal, s azzal a magyart összehasonlítván, felismerte ennek hibáit, hiányait és módszertelenségét³⁸⁾, mi viszont a hazai törvények reformjának eszméjét költötte fel benne. De ő tegyen-e kísérletet, ő a magán ember, a nem is gyakorlati jogász? Másfelül gáncsolandó-e, ki a haza intézményei javítására magán úton is törekszik? Mégis, bár ő nem törvényhozó, s nem köz tekintélylyel hirdeti tanait, hanem csak mint bölcsész azoknak, kik mindkét jog alapjait érteni kívánják: legyen — ezt óhajtja — ki az ő művén javítva, *a hazai törvényeket, a Rendek köz megegyezése hozzá-járúltával, minden tekintetben tökéletesekké tegye!*³⁹⁾ E végre kísérlette meg a két jogot

³⁸⁾ „Cognoveram enim leges nostras non solum ordine confuso collectas ac stylo squallido conscriptas esse, sed etiam plurimis naevis atque defectibus scatere“ — írja az *Előszóban* (l. kiadásomban az LVII. l.).

³⁹⁾ „At dicat quis reformationem Decreti Vngarici, tot seculorum consensu confirmati, frustra tentari ab homine privato, et eo quidem, qui nunquam in foro iudiciorum versatus sit. . . Verum enimvero, si quis eo sua studia dirigat, ut meliora prioribus seu consilia, seu instituta, iustis rationibus, volenti patriae, privato studio, persuadere conetur: eum ego non reprehensione, sed laudibus ac praemio dignum esse iudicaverim.“ — „Haec enim non ego ut Legislátor, publica autoritate promulgavi, sed ut Philosophus et Sapientiae studiis addictus, privato studio in meos ac eorum, qui fundamenta iuris utriusque ex ipsis fontibus, animi causa, cognoscere cupiunt, usus collegi.“ — „Existat igitur aliquis e posteris, qui, quod ego in recensendo iure Vngarico ob

úgy kötni össze, hogy a magyarnak hibáit a rómainak méltányossága szerint szelidítse, hézagait kitöltse, módszerbe hozza, és barbár alakját választékossá tegye⁴⁰⁾. Verbőczy, a kánoni és római jog ismerete által kiképzett jogtudós, midőn a haza szokásos törvényeit codificálta, tudományát kétségtelenül felhasználta munkájában, de ő mint köz tekintély alatt álló valódi törvényhozó működött: **Decsi első volt hazánkban, ki mint tudós, a tudomány állaspontjáról merte szóba hozni a magyar jog reformját s annak szükségét, s egy-szersmind ahhoz hozzájárulni, nagy munkájával, igyekezett is.** S ebben ő úgy járt el, hogy a Verbőczyi törvényerejű szabályait a római jogrendszer során adta, de folyvást a Négyeskönyvre, helyenként a kir. végzemenyekre is figyelmezve, mindenütt pedig a római jog értelmezéseit, sőt ennek sanctióit is mint alapot előre bocsátva, s a magyar jog által elő nem látott eseteket a római szerint intézve el. Nem tagadhatni hogy, bár a római jognak s egy codificáló törvényreformnak Decsi beútat nem szerezhette, mégis az összehasonlító és kiegészítő tárgyalás által a magyar jogeszmék

ingenii tenuitatem . . . non potui . . . *leges patrias, accedente publica Ordinum autoritate omnibus numeris absolutas reddat.*“ Ott, LVI, LIX. ll.

⁴⁰⁾ „Ita ius Vngaricum Imperiali coniungere conatus sum, ut illius naevos huius aequitate temperarem, defectus ubertate supplerem, confusionem methodo corrigerem, squallorem ac barbariem elegantia mitigarem ac expolirem.“ Ott, LVIII. l.

körét tetemesen bővítette, s azoknak új, tudományos, alapot vetett⁴¹⁾.

4. *Synopsis Philosophiae*, in privatum memoriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in Acade-

⁴¹⁾ *Schmeizel* „Bibliotheca Hungarica“ című kézirati munkájában, Sect. I. Class. VIII. a 7. §-ban más ítéletet hallat e jeles munkáról: „In quantum Iura Hungarica in Tripartito, cum Iure Civili et Canonico Romano convenient; aut ex iis tanquam fontibus profluxerint; denique qualis et quanta peregrinis illis Iuribus adhucdum in Hungaria sit auctoritas, disputatum et aliquando inter doctos fuisse constat. Primus, qui in hoc argumento vires suas periclitare voluit, Io. Decius fuit, Hungarus a tractu Hungariae, in quo locus natalis eius contigit, Barovius dictus, cui debemus: Syntagma Institutionum et Iuris Imperialis et Hungarici. Claudiopoli. 1593. 4. Praefatione praemissa occasionem suscepti laboris plenius enarrat, ac inde Methodo Tabellari Institutionum Titulos proponit, et per quaestiones resoluit; et quae in Iure Hungariae conformia Iuri Romano esse putat, edocet. Circa finem sex Centurias variarum Iuris Regularum et Sententiarum ex Scriptura S., Iure Romano, Canonico, uti ex Aristotele, Cicerone, aliisque scriptoribus, depromptas adiecit. Quo labore id egit Auctor, alias omnino doctus, ut ex nimia in Ius Romanum propensione, multa obtorto quasi collo, huic suo libro ingesserit; nec pauciores doctrinas haereticas, in se bonas satis, immiscuerit, ad praxin vero et usum forensem in Hungaria valituras ut magnum nihil.“ — Látni, hogy Schmeizel nem tudományos szempontból ítéli meg Decsit, nem is mint a *doctrínának a törvényhozásra* befolyást kívívni akaró, korát megelőző, nagy kísérletet méltatja, hanem pusztán csak gyakorlati oldalról tekintí — s így mint valami nagy semmit ítéli el — Decsivel együtt magamagát.

mia Argentinensi, praeside Ioanne Ludovico Havenreutero, Med. et Phil. Doctore atque Professore, respondente et authore Ioanne Deczio Vngaro. Witebergae, per praelum Welacianum Anno M. D. XCV. kis 8. A—H ívek, 125 számozatlan lap. Ajánlva Illustri et Magnifico Domino D. Wolphango (sic) Kovacziocio, Regni Transylvaniae Cancellario atque Senatori sapientissimo . . in perpetuae observantiae monumentum stb. — Az öszves bölcsészetet, az újperipatetikusok iskolája által kitűzött körben s annak szellemében, két fő rész — az elméleti és gyakorlati — szerint, t. i. amabban a Mathematikát, Physikát, és Metaphysikát, ebben az Ethikát, Politikát és Oekonomikát, öszvesen 570 tételben, tárgyalja. Logikai élesség módszerben és kifejezésben jellemzik ezen aphoristicus módon, tömötten, dolgozott rendszert, melyből kiadásom *LXII. l.* mutatvány áll ⁴²⁾.

5. Az *Caius Crispus Salustius* nac ket *Historiaia*. Elseo. *Lucius Catilinanac* az Romai birodalom ellen valo ország arulasarul. Masodic. Az Numidiai Iugurta kiralynac, az Romaiak ellen viselt hadarul: Had viselőknec, es minden renbeli embereknec hasznokra, deakbol magyarra fordittatot. Baronyai Detsi Janos altal. Cum gratia et privilegio Illustrissimi Principis Transylvaniae etc. Ad decennium. Nyomtattatot Szebenben, Fabricius Ianos altal. 1. 5. 9. 6. kis 8-r.

⁴²⁾ Egyetlen előttem ismeretes példánya a nemzeti muzeum könyvtárában.

6 számozatlan és 51, meg 97 számozott levél, tehát 308 l. — Ajánlva „Serenissimo Principi ac Domino, Domino Sigismundo Dei gratia Transylvaniae, Moldaviae, Transalpinæ Valachiae, et S. Rom. Imp. Principi, Partium Regni Vngariae Domino, et Siculorum Comiti etc. Hanc Salustianam coniurationis Catilinae, et Iugurtini belli Historiam nativa a se lingua donatam. In publicum testimonium gratulationis defusis fugatisque ex Transalpina copiis barbaricis, et saluo ac incolumi eiusdem Principis Maiestatis redivitu a Germanico Imperatore. Ioannes Decius Baronius literarij xenij loco cum subiectissima animi promptissimi significatione D. D. D.“⁴³⁾ — Az 1595. sept. 29. kelt előszó szerint az indította szerzőnket „az bölcshistoriáiró Salustius“ fordításának kiadására, hogy „ne csak azoknak használna, kiknek fő-

⁴³⁾ E jeles munka, első kísérlete egy római classicus magyar műfordításának, váltig ismeretlen volt irodalmunkban egész 1815-ig, midőn Kazinczy Ferenc első említette azt fel (az Erd. Múzeum III. k. 176. l.) azon példány nyomán, melyet Primóci Szentmiklóssy Alajostól ajándékul vett. E példány, elül teljes, Jugurtha 80-d. levelével szakad meg, s így végül 17 levele hiányzik. Kazinczy azt 1828-ban Jankowichnak ajánlkozta, ki már ekkor egy más, teljes és ép példányt bírt, mely jelenleg a m. akadémia könyvtárának egyik legnagyobb ritkaságát képezi (melynek számára az 60 ezüst frton szereztetett meg). Egy harmadikat, elül hat s hátul egy levél hián, Kulcsár István bírt (jelenleg az én könyvtáramban); végre egy negyedik a Horvát István könyvtárával jelenleg a nemz. múzeumé. Ez utóbbi három példány mind Burián Páltól került, még 1828 előtt.

képpen es kiválképpen hasznokra es tanulságokra magyaráztam vala meg“ (bizonyosan tanítványait érti), „hanem minden egyeb renden való embereknek is“, hogy a historia olvasására édesítse, melyből a hadban és tanácsban forgók s a nemesség vaj mennyit tanulhatnak; hogy a tudós embereknek, de főkép a felső renden valóknak példát mutasson fel mint kelljen magát efféle „tisztességes mulatságban foglalni“, — s mennyire illenék hozzájuk „való dolgoknak historiáját megírniok, avagy I. Caesar, Livius, Tacitus, Curtius es egyeb efféle böles historikusoknak írásokat magyar nyelvre fordítaniok“; végre hogy alkalma legyen a fejedelem török győzedelmein érzett örömét e munkájával is kimutatni⁴⁴⁾. Decsi tehát Sallustot tartalma, nem classicai formája kedvéért adta, s figyelmet érdemel mikép itt is, mint jogtudományi nagy munkájánál, főleg politikai célokra törekedett. Mégis, korában ritka classicai képzettségénél fogva, a tartalmi hűségre törekvés mellett szerzője sajátos és választékos, tömött formáival is megküzdött, s ez igyekvéssel egy új mozzanatot vitt be a nyelvbe, mely által prózája a XVI. század legszebbjeivel vetélkedik.

6. *Ioannes Decius Barovius Ioanni Telegdio S. P. D. Ex Foro Sicularum, die V. Martii MDXCVIII.* Áll Telegdi János elég híres, bár csekély, ily című munkája előtt: „*Rudimenta priscae Hunnorum linguae,*

⁴⁴⁾ L. Decsi Előszavát kiadásomban a LXIII. sk. lapokon, mely, bár Kazinczy azt üresnek mondá *az id. h.*, sokat hágy a kor állapotaira, s némit Decsire nézve is, kiolvasnunk.

brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa. Lugduni Batav. 1598.“ s azóta a levél többször lenyomtatva ⁴⁵⁾. — Decsi legismertebb darabja, bár nem egyéb buzdító levélnél, de melyet egy nevezetes irodalomtörténeti adaton kívül az életrajzi érdek tesz becsessé.

VIII. Ezek után, vagy talán már 1593 óta, Decsi egész gonddal a történelem felé fordult. A Syn-
tagma Előszavában ugyanis hazai történelmünknek a mieink által elhanyagoltatását panaszolván: Íme —

⁴⁵⁾ E curiosum inkább, mint irodalmi becsű, Rudimenták nyomtatott példányát egy magyar irodalomtörténész sem látta, de egykori léteztén alig enged kételkednünk a Bél Mátyás hason tárgyú munkáskájának (*Literatura Hunno-Scythica*, Lips. 1718) lipcei bírálója, ki arra így hivatkozik: „Operae pretium forte fecisset Cl. Auctor, si Tractatum Lugduni Batavorum 1598 in 8. editum, *quem non vidisse videtur*, in consilium adhibuisset“ (l. Wallaszky *Consp. Reip. Liter. in Hung. Pos. et Lips. 1785. p. 2.* s a második kiadásban u. o.). Így csak a szemmel-látó szólhat, ki, mint elfogulatlan külföldi, azon kívül hitelt is érdemel. Bírja hibásan írott mását a giesseni egyetem könyvtára, melyből Schwarz Godofréd iratta le; ebből viszont egy „Lad. M. Szanchii Vngarus“ írta le, mely példány Cornides birtokába került, s jelenleg Lugossy Józsefé. Kézzel írt másolat van a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban is (*Bibliothecae Sam. Com. Teleki Pars Tertia*, p. 256.); nálam a két utóbbinak hű másai. — *Decsi Epistoláját* újabban kiadták Bod a M. Athénás Előszavában (1766-ban) és Wallaszky (id. munk. I. része 5. §-ában 1785 és 1808); mindazáltal, a kezemnél levő másolatokból méltónak tartottam azt Decsimbe szinte beiktatni (l. kiadásomban LXVII. sk II.)

így elmélkedik — ha az egy *Márk*^{45 b)}, különben mivelletlen író, régi dolgainkat fel nem jegyzi, saját honi földünkön merőben idegenek volnánk, mert Turóci őtőle vette öszves anyagát, de oly barbár és költői stíllel élve, hogy inkább elhomályosítja a történetet, semhogy a haza dicsőségét emelni akarni láttatnék. Az ő nyomait taposták Ranzani és Bonfin, két külföldi ember, kik történetünk igazságát oly agglanti mesékkel s oda nem tartozó dolgokkal homályosíták el, hogy fájlalnunk kell, mikép eddig a mieink közt nem találkozott senki, aki e dologra fordítá gondjait, kivált miután Zsámboki annyi részrehajlással rontotta meg, mit ez idegen írók egyszerűen és igazán adtak elé. Annál nagyobb dicséretet érdemelnek azok, kik Bonfint adalékaikkal kiegészíteni törekedtek. — Ily, különben nagyrészt igazságtalan, ítélet mellett, mily felfogással volt Decsi egy *kritikai* magyar történelemről, melyhez már egy idő óta készült, s melyhez már-már fogandó volt, mutatták azon helyt álló saját szavai: „Vt mea quidem fert opinio, ad perfectionem antiquitatis nostrae hoc desideratur, ut collatis omnibus omnium in hoc genere scriptorum monumentis ac fragmentis, *universa rerum Vngaricarum historia vere, breviter, ac pure, inde usque a primordio ad hanc nostram memoriam, in unum quoddam corpus ac breve compendium redigatur*, et quidem redigatur a nostratibus, ne semper accersita peregrinorum industria, nostram

^{45 b)} Azóta általam már kiadva (Marci Chronica, Pest 1867).

orbi accuset infantiam ac negligentiam plus quam certe barbaram.“ *S íme ezt tűzte volt ki feladásául: Hoc si aut mihi unquam facere licuerit, quod tamdiu cogito, et non exiguis laboribus molior, aut alius quispiam me vel impedito occuparit, vel mortuo effecerit, is certe non solum studiis eorum, qui Sapientiae doctrinis delectantur, sed etiam universae patriae rem summe necessariam atque gloriosam praestiterit.*“ És — folytatja — ha Isten életet, erőt s módot ad, s főemberek részéről pártolást, *e munkát véghez is fogja vinni* ⁴⁶⁾. Elődei feletti nézetei szerint Decsiben a classica literatura emberével találkozunk, ki az úgynevezett Bécsi Képes Krónika, általa neve szerint is esmert, szerzőjének, úgy az ezt átíró, kiegészítő és folytató Turóczi-nak középkori naivsága iránt érzékkel nem bírva, azoknak a népköltészet és szájhagyomány alapján álló jellemzetes előadásait, mint barbárságokat, megveti. Így a részben ily kútfőket használó Ranzani és Bonfin is kikapják a magokét: de másfelül azt is kivehetjük, tőle mit várhatánk, t. i. **birálatilag és művésziileg dolgozott öszves történetét nemzetünknek.**

IX. Hogy Decsi munkába is vette Történelmét, hogy írt, hogy történeti művet hagyott maga után, annak első sejdítését Rotaridesnél találom, ahol (1745) írja: „*Applicuerat praeterea animum ad scribendam Vniversam Hungariae Historiam; sed num morte praeventus eam non continuerit, an MS. iniquo cuidam possessori reliquerit, qui illud forsán decoxerit vel*

⁴⁶⁾ L. kiadásomban a LXI. l.

defoderit, ut ita foetus eruditissimus lucem videre non potuerit, divinare non possum“⁴⁷⁾. Bod Péter, húsz évvel utóbb, már többet tud: „Leírta, ú. m. M. Athénában, Magyarországnak is Históriaját, a sok költeményektől megtisztítva jól; mely História 1603-b. megvolt az Istvánfi Miklós vicepalatinus bibliothékájában; de hová lett azután, bizonytalan. Igen nagy kár haugyan elveszett, mivel igen jelesen volt megírva: *aki olvasta, olyan tanubizonyyságot tett róla, hogy annál jobb históriát a magyar dolgokra nem olvasott.*“ Tehát Decsi munkája csakugyan létesült, sőt még Bod korában is megvolt; olyantól értesülvén róla Bod, aki azt olvasta. Horányi 1775-ben már csak Bodot írja le (Memor. I. 487.), azon sejtést vetve hozzá „hunc ipsum (librum) apud Patres Soc. Iesu Zagradienses olim detentum, quibus moriturus laudatus Propalatinus magnam partem librariae supellectilis qua vir eruditissimus, et per omnem vitam Musis addictus utebatur, dono dedit“⁴⁸⁾. Pray nem ismerte. Katona, ki Decsi

⁴⁷⁾ Historiae Hungaricae Literariae Lineamenta. Altenov. 1745. p. 43.

⁴⁸⁾ Adelung (Jöcher Allg. Gelehrtenlexikona folytatásában Leipz. 1787. II. 639. szelet) Horányit hangoztatja vissza; így Seivert is (Siebenb. Quartalschr. VI. 1798), ki a syntagmai Előszó idézett helyét kiírván, hozzá veti: „Bei solchen Grundsätzen und Urtheilen des Verf. wer sollte sich nicht den Besitz seiner Ungrischen Geschichte wünschen? wer ihren Untergang nicht bedauern?“ Benkő szinte így: „Historiam Hungariae elucubravit commendatissimam, Istvánfióque visam: at exemplum, quod manu exaratum erat, aut latet, aut periit“ Transsilv. II. 1778. 338. l.

némely más munkáját említi Bod után, Históriáját nem is érinti. Először a nagy érdemű *Kovachich* Márton Györgynek mosolygott a szerencse, ki nem ugyan Zágrábban, hol az akadémia könyvtárát, melybe a jezsuitáké nagyrészt bekebleztetett, magyar történelmi kútfők tekintetében gondosan átvizsgálta, deigen Dóka Mihály Pozsony vármegyei szolgabírónál egy töredékét (Decadis X. LL. I—VI. és VII. cap. I—V.) csakugyan fölfedezte, és kisebb Scriptorai közt 1798-ban ki is adta, hozzá tevén: „*Opusculum de se integrum videri potest, quo peculiaris Belli Sinanici historia describitur. Optandum est, ut opus ipsum, seu praecedentes Decades novem diligentius quaerantur, et detectae in lucem producantur, quae se eadem indubie narrationis simplicitate ac perspicuitate, qua istud multis aliis praestat, lectoribus vehementer commendarent*“⁴⁹⁾. Kovachich után nekem kedvezett a jó sors, nem ugyan az első kilenc decást, de a X-nek hátra levő VII—X. könyveit s a XI-nek I. és II. könyvét Praynak, a m. kir. egyetemi könyvtárban őrzött kéziratgyűjteménye XVII. kötetében felfedezni, melyben az minden cím nélkül egyéb tárgyak közzé kötve, még az Indexben is teljesen ignorálva (átugorva), s Pray által sem determinálva, sem nem is használva, rejtezett. Töredék az, sajátkép vége oly kéziratnak, mely vagy a X. és XI. decást, vagy tán mind a tíz decást foglalta volt magában, egy meglehetősen tudatlan másolótól, tán a

⁴⁹⁾ Scriptt. Rerum Hung. Minores II. Praef. p. XXVI és XXXI.

XVIII. század kezdetéből, teli hibákkal, mint a Kovachich által használt szinte csak másolati kézirat is, de melynek ez nem része, mert a Kovachiché a X. Dec. VII. könyvének V. fejezetében szakad meg, a Prayféle pedig a VII. könyv II-d. fejezetével kezdődik; minél fogva a II. III. IV. V. fejezet mind a két másolatban megvan, még pedig némi eltérésekkel, melyek közül néhányat kiadásom 139—146. lapjain ki is mutattam, hogy a Kovachich s a Prayféle kéziratok *össze nem tartoztát* megállapítsam.

X. E tizedik decás 1592-vel kezdődvén s 1596-ig menvén, korántsem teljes egész magában, amennyiben Bátori Zsigmond fejedelem uralkodását csak *folytatja*, másfelül azt be *nem* fejezi; de mivel a XI. decás végén ez áll: „τελος 14. die Aprilis Anno D. 1603.“ (mely kelét nem e másolat idejét adja, melynek t. i. graphikája nem ez idő jellemét viseli) hihető, hogy egy előbbi másolat befejezésének idejét jelenti, melyet a gépi másoló szinte leírt. Mert nem hihető, hogy Decsi épen csak a lugosi győzedelemig szándékozott volna menni, s nem inkább Zsigmond fejedelemsége végével ki is kerekíteni annyi gonddal készített munkáját. Van tehát ok azt gyanítani, hogy a szerző *bele halt munkájába*, névszerint hogy, midőn az első másoló bevégezte a leírást, t. i. 1603. ápril 14., már nem élt, s így a Seivert állítása, mely szerint Decsi 1611-ben halt volna meg, s mely hihetőleg a Molnár Albert 1611-ki praefatiója „piae memoriae“-jén alapszik, helyesben így volna kifejezendő: „1611-ben már rég nem élt.“

XI. Tehát a X. decást immár teljesen, de a XI-
ket most is csak odáig bírjuk, hol a halál — vagy tán
más ok? — a szerző kezéből kiejtette a tollat. Hát az
első kilenc? Elkészült-e? Hajlandó volnék hinni, hogy
Decsi, miután a célba vett *összes magyar történelem*
tervét és beosztását elkészítette volt, először is a X.
decást írta meg, mely Zsigmond uralkodása legfénye-
sebb időszakát, t. i. az 1593-tól 96-ig eltelt három
évet, volt befoglalandó, s ezt tán azért, hogy a fejde-
lem pártfogását az öszves munkára nézve magának
annál inkább biztosítsa; s míg az *egész mű kiadására*
segedelmet nyerend, a fejdelem e decást megvizs-
gálván, a tőle kért megjegyzések segédelmével
ezt kijavíthassa, átdolgozhassa ⁵⁰⁾. Különben is
rendkívüli gyorsaság kelle hozzá, hogy Decsi a tíz
decást tíz év alatt (1593—1603), utazások ⁵¹⁾, taní-

⁵⁰⁾ „ . . quoniam proposui Serenitatis Tuae famam at-
que principalem dignitatem hoc scripto contra sinistram ho-
minum censuram tueri, Tua imprimis Serenitas *quicquid adden-
dum vel detrahendum, vel etiam immutandum in eo, imo suppri-
mendumne an promulgandum sit, secum ipsa iudicaret.* Nam ego
hoc quicquid est laboris, Tuae Serenitatis, tamquam Principis
eruditissimi et sapientissimi iudicio *trutinandum, limandum,
examinandum, corrigendum subiicio.*“ Ajánló levél, kiadásomban a
9. lapon.

⁵¹⁾ Mert 1595-re esik gyulafejevári útja, melyre maga
is hivatkozik Historiája 172-ik lapján, említvén hogy a fejdelem
menyasszonyát Fejervárra kísérő cs. követekkel sok fontos és
történelmi dolgokról értekezett: „*quibuscum nos quoque ipsi*
Albae de multis rebus gravibus, historicisque collocuti fuimus;
s úgy látszik a fejdelem kíséretében volt, midőn ez Enyedre sie-

tás⁵²⁾ és irodalmi munkák közepett is (Synopsis Phil.; Sallust) el bírja készíteni; s feltűnő nem kevesebb, hogy e X. decásnak két, még pedig már másod kézbeli másolata fennmaradván, az előbbi, különösen a XVI. század történetét, tehát szinte újabb s nagy érdekű dolgokat tartalmazott decások nyom nélkül elvesztek. Másfelől mintha a következő hely: „aliquem Annalium Hungaricorum pari modo (mint a X. decást) *digestorum* gustum hominibus praeberem, quos aliquando Deo auspice *integros promulgare* . . conabor“ (8. 9. l.) kész munkáról szólna, melyet igyekezni fog *kiadni*, ha a fejedelem, megnyerve t. i. e X. decás által, bőkezűségével azt lehetővé teendi. És csakugyan Bod Péter is Decsi munkáját, *ennek egy olvasója tanúsága szerint* „Magyarország Históriájának“, és nem csupán Bátorinének mondja, és „sok költeménytől megtisztítottnak“, mi inkább a régi időre látszik vonatkozhatni. Mindkét feltevés mellett tehát fontos ok szól: biztosan mindazonáltal a kérdést csak az előbbi decások avagy csak töredékes példányának előkerülte döntené el.

XII. Kiadásom nem csak az általam felfedezett részt (139—328. ll.), hanem a Kovachich által kiadottat is (1—138. ll.) hozza, hogy együtt és teljesen

tett a főhercegné elibe, kinek engedelmeből, neki szerencseki-vánó versezetét személyesen benyújtotta: „Princeps . . . paucis secum e numero familiarium assumptis . . . quo ipso tempore et nos carmen votivum . . . illustri cum eius gratia . . . coram obtulimus“ 175. l.

⁵²⁾ „non exiguis propagandarum ad seros nepotes liberalium artium laboribus occupatus“ 4. l.

birjuk, mi eddig Decsi Történetéből előkerült, vagy létesült. Fájdalom, mindkettőnk kéziratai felette hibásak; s így a szövegkritika jogát elég gyakran kellett a textus kijavítása körül igénybe vennem; tevém pedig azt épen a kritika szabályai szerint, csak a kétségbe vehetetlen, világos hibákat igazítván ki⁵³⁾; s ha mégis helyenként mind a Kovachich után, mind az egyetemi códexből adott szöveg világosan megromlottnak mutatkozik, az oedipusi feladatot kénytelen voltam szerencsésb és tudósabb olvasókra hagyni. Annyi áll, hogy Decsinek oly tudatlan másolók jutottak, miszerint még a rövidítéseket sem tudták helyesen feloldani, mire sok hibás szóleírás a szó közepén és végén mutat⁵⁴⁾; másfelül a historiai személy- és helyneveket nem ismerve, ezeket is gyakran rosszúl írták le⁵⁵⁾; némely helyt nem tudván az eredetit olvasni, hézagokat hagytak⁵⁶⁾; más helyt figyelmetlenség-

⁵³⁾ Melyek közül kiadásom XXX—XXXII. lapjain egy tekintélyes sereg van felmutatva.

⁵⁴⁾ Ilyek gyakran: *per, praeter, tum, tunc, ne, ita, ac, et, eum, quae* stb, ezek helyett: *pro, propter, cum, nae, cito, ad, etiam, cum, que*, s néha viszont; ilyek a rövidített végzések hibás megoldásai: *os, as, um, orum, ia, urum*, stb.; particulák kihasználásai s viszont betoldásai.

⁵⁵⁾ Péld. in campos *Kellienenses* (*Kelemienses*, Kelemföld helyett), *Somoskesium* (*Somoskeovium*), *Zechiensi arce* (*Zechinensi*: Szécsény), *Lenocinae* (*Leucoviaie*), *Panczyliae* (*Gyrgioviae*) stb. — Személynevekben: *Ansuldinorum* (*Anhaldinorum*), *Stephani Barborei* (*Bathorei*), *Tharsszius*, *Thersszius* (*Tersko*, *Terczky*), *Turnonius* (*Thurrianus*, *Thurnius*) stb.

⁵⁶⁾ Melyek kiadásomban ki vannak pontozva.

ből kihagytak szokat⁵⁷⁾, s általában a pontozás is javítást igényelt, hogy a mondatok érthetőkké váljanak.

XIII. Pedig Decsi a legnagyobb gondot érdekelte volna, mert munkája magas történetírói hivatást tanusít. Hogy a történeti kritika törvényeit ismerte, felebb (IX. fejezet) láttuk. Hogy saját kora eseményei körül jól volt értesülve, bizonyítja munkája, ha azt egykorúival vetjük össze, s különösen Istvánfival, ki hogy bírta volna Decsi munkáját, mint Bod, nem tudom honnan, állítja, kétlem, mert akkor sok részletet átvett volna tőle, melyet nem ismer. És Decsi nem bitang hírből szedte anyagait, hanem oly férfiakkal társalkodott, kik a magas politika körében forogtak, s kiktől a történetek részletei és okairól helyesen értesülhetett. Avagy nem vallja-e maga is (172. l.), hogy Pethe Márton váradi püspökkel és Dersffi Ferenczel, Napragi Demeter egri prépost s utóbb erdélyi püspökkel, kit főfő tudományú és okosságú férfiúnak mond, és Tököli Sebestyénnel, Homonnai László és Czobor Miklóssal, Pethe Lászlóval és sok egyebekkel, „fontos és történelmi érdekű dolgokról értekezett“; s ha mégis megfelelkezve tett vallomásáról, Ajánló-levelében szabadkozik a fejedelem előtt, miszerint „vix ac ne vix quidem potuerim, citra defectus, ipsam rerum, prout gestae sunt, seriem ab hominibus quibusdam politicis, qui mihi hac in re usui fuissent, rite cognoscere“, nem inkább, igénytelensége

⁵⁷⁾ Melyeket, amennyiben azok gyaníthatók voltak, zárjel közé vetettem.

mellett, a felelősség magára vétele szól-e ki e sorai-
ból? — Szilágyi Sándor, ki már e kiadásunkat hasz-
nált legújabb történelmi munkájához, így ítélte felőle:
„Munkájának fenmaradt része mutatja, hogy minő
kinestől fosztatánk meg ennek elveszése által, melyet
még Istváni bírt (?), s melynek ma már csak X. De-
cása s a XI-nek két első könyve van meg. Ez az
1592—98 közti dolgokat tárgyalja, *mindent mellőzve,*
mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére a hazafi párt kegyet-
len üldözése miatt árnyat vethetne. Mert Decsi ragasz-
kodott a hőshöz, kiről más tekintetben ítéletet mon-
dani tartózkodott, míg a tények felsorolásával kívánja
az olvasót részére hódítani.“⁵⁵⁾ Szilágyinak igaza van.
Decsinek nem volt bátorsága a kép véres részleteit
kifesteni. Küzdött történetírói lelkismeretével, nem
írt meg mindent amit tudott, és csak egész általános-
ságban s halványan szinezve mutatja fel a tetteket:
de nem is szépíti, nem védi azokat. S azért félénken
is nyújtja át könyvét a zsarnoknak: „*Maiorem in mo-*
dum extimescenda mihi fuit indignatio tuae Serenita-
tis, ne, si forte quippiam imprudens historiae inseruis-
sem, quod tuam Principalem Maiestatem merito po-
tuisset offendere, praesentissimum capitis discrimen, et,
dum gratiam atque clementiam Serenitatis tuae capto,
periculum mihi crearem“ mond a fejedelemhez (Aj. Lev.
4. 5. l.) kérlelőleg, kétség kívül, mintha Hutten Ulrik-
kel mondaná egyszersmind: Uram, nem lehetett más-

⁵⁵⁾ Erdélyország Története, tekintettel mívelődésére, 2 k.
Pest, 1866. II. k. 69. l.

kép! Azaz, van mit egészen el nem hallgathat, de érintvén, nem védelmezhet egyszersmind. Igen, Decsi nem mond mindent, de valótlan, tudva, semmit. Hiszen Báthori Zsigmond, a nagy műveltségű férfiú, a tudomány s irodalom pártolója s neki is pártfogója volt, jótevője már elébb rokonainak, s neki fentartója; az volt, kinek oltalma és nagylelkűségétől várhatta irodalmi pályája szerencsés folytatását; sőt, úgy látszik, az is, ki élete egy válságos percében Decsi tollával élt: mert érzésemnek nagyon kellene csalódnia, ha azon fényes beszéd, melylyel 1598. apr. 10. Erdély rendeitől búcsút vett, nem Decsi tollából folyt volna: a bizodalom pedig a jó emberre nézve erős kötelék, ha a bízó nem érdemli is meg a hűséget. Decsi bezárta kebelét a zsarnok véres tettei előtt, de nem tekinté tilosnak hálával viseltetni azon fejdelem iránt, ki első bátorodott fel azon merész és nagy gondolatra, hogy Erdélyt a török felsőség alól felszabadítsa. Lehet-e írónkat vétkelni, hogy e gondolat szerencsés hőse előtte a nagyság jellemével bírván, elfordúlva vétkeiktől, azon terveit és tetteit dicsőíté, melyek a hazára, ha egyesek ártatlan áldozatul estek is, boldogabb időket voltak derítendőek. — Ennyiben részrehajló íróval van dolgunk: abban amit fentartott emlékkönyveiben, ő a legjobban értesült kűtfő, objectiv történetíró, egyszersmind művészi alkotó, s a mieink közt e század egyik legválasztékosabb latin prózaszerzője.

IV.

ESTERHÁZY MIKLÓS.

1582—1645.

Megjelent 1852 Esterházy Miklósnak a „Nemzeti Könyvtár“ egyik köteteül
kiadott „Munkái“ előtt.

ESTERHÁZY MIKLÓS.

A nagy fényű Esterházy család az Illésházyakéval együtt a Salamon nemzetség közös sarjadéka, melynek a Csallóköz birtokosai közt már a tizenkettedik században előfordul okleveles nyoma ¹⁾. 1238-ban osztoztak Salamon nemzetségbeli Salamon úr fiai, *Péter* és *Illés*, atyai birtokaikban, s akkor ez az Illésházy, amaz a Szerházy ágnak lett őse. Az utóbbi ház derék maradékai *Ferenc*, *Pozsony* alispánja, s a *Keresztesnél* 1596-ban elesett *Márton*. 1584 körül vevék fel az *Esterházy* nevet, mely nemzetségnek a státus, a harcok, az egyház s a tudomány mezein szerzett érdemeivel, mai napig ragyogó helyet foglal el a nemzet történeteiben ²⁾. Ennek, valamint egyik első, úgy

¹⁾ *Fejér* Cod. Dipl. Tom. II. p. 228.

²⁾ Így adja elő *Mednyánszky* Taschenb. f. d. vaterl. Gesch. 1821. 288—9. és 1830. 11—13. ll. — Én ugyan már *Zsigmond* alatt találok egy *Valentinus* *Literatust de Esterháza*; sőt ez a király engedményezett *Esterházy Andrásnak*, fivéreinek és fiainak nemesi címért 1436. (*Fejér* Cod. Dipl. X. 8. a 662. l.); azonban,

kétség kívül legnagyobb fia *Miklós*, kinek írásait ez úttal a haza elébe terjesztem, Esterházy Ferencnek és Illésházy Zsófia, a nagy nádor Illésházy István nővérének fiok, Galántán, Pozsony vármegyében született, 1582. ápril 8-dikán. Jeles nevelését nagylelkű szülőinek, oktatását a nagyszombati tanodának köszönte. Egyik legjelesb növendéke az említett iskolának, lemondva a borról s a fiatalság egyéb gyönyöreiről, egész lélekkel neki feküdt a tudományos művelődésnek, öröme egykor és büszkesége szülőinek, ha akaratjuk ellen azok vallása elhagytaival, romai hitre nem tér³⁾, élte tizenkilencedik évében⁴⁾. El lépés nem a jezsuiták csábjainak, mint sokan gondolnák, hanem, mint alább e sorokból, s még inkább saját munkájából látható, mélybe ható tanulásból származott meggyőződésnek eredménye volt; s e meggyőződés oly mély és erős, hogy szülői haragja, házuktóli eltiltása, sőt kitagadtatása által is abban meg nem ingatték. Atyátlan tehát, de el nem csüggedve, anya-

mint függenek ezen Esterházyak a Szerházyakkal össze, meg nem határozhatom. Nem szükség megjegyeznem, hogy az Estoras név, s a bal hírű „Trophaeum“ Estorasféle oklevelei egyetlen koholmányok.

³⁾ *Kolinovics*: *Vitarum illustrium Vngariae Belliducum Liber I.* p. 46. s köv. MS. (az egyetemi könyvtárban).

⁴⁾ *L. Timon Sámuelt*: *Annales Regni Hung.* ab A. 1598. usque ad A. 1662. perducti, MS. (az egyetemi könyvtárban) és *Kazy Franc. Hist. R. Hung. Libr. VI.* p. 100. *Jongelin* szerint (Cat. Palat. I. Schwandtner: *Scriptt. Rer. Hung. T. II.* p. 853.) tizenhatodik évében, mert az MDCXVIII. év világos hogy hibásan áll MDXCVIII. helyett.

bátyjához, Illésházy Istvánhoz, bár szinte protestáns-hoz, folyamodott, a nagy szívnek más nagy szívhez vonzódo bizodalmaival. S e jeles státusember, tiszta keblű hazafi s a szerencsétlenséget nyugton tűrni tudó férfiú oldala mellett járdalá azon nagy iskolát, mely maga képes az embert egy viszontagságos élet terhei elviselésére megedzeni.

II. Tudniillik Illésházy, kit bajnok tettei, magas műveltsége, szónoki tehetsége és szilárd hazafiúi jel-leme az országnak nem csak fő nagyjai, de, amitöbb, fő jelességei közé emelének; kiről a kassai Bocatius azt írhatá Bocskainak: „nemzetünk e bölcs és hon-szerető férfiú ajkain mintegy csügg, és szavainak oly gyermeki engedelmességgel hódol, mint a Solonéinak hajdan az athenaeiek”: ez az Illésházy az udvaroncok irigységét el nem kerülheté. Ehez járult Rudolf sötét, türelmetlen, gyanakodó, zsarnok kedülete, ki a füg-getlen lelkű, honfi társai bizodalmaiban erős, s e felett egyszersmind dúsgazdag és protestáns emberben legott kész volt titkos ellenséget látni, kitől bármely módon meg kell menekülnie. S a szintoly igazságtalan, mint gaz ármány megszövetett. Illésházy személyes szabadsága megmentése végett öcscsével együtt titkon Lengyelországba futott, honnan, míg birtokai, sőt hitvesei is elkoboztattak, hiában szorgalmazta a törvényes vizsgálatot. Azalatt a támadásig csigázott Magyarországbán kitört, mitől az udvar rég tartott, a nélkül hogy a sebeket orvosolni siet, a mozgalom: az erdélyi fejedelem annak élére állott, s a korona Rudolf fején megingott. Bocskai elfoglalván a felső

részeket, követséget küld Illésházyhoz, őt visszahívja a hazába, jószágait visszaadja, és az elfoglalt Trencsény várába behelyezi. Rudolf az örvény szélén legyőzi Mátyás öcsce iránti gyűlöletét, s a bécsi békeértekezleten leginkább Illésházy által sürgetett harmadik pontot is elfogadván, gubernátornak nevezi őt Magyarországon. Ez a becsületes fejedelem a kibékítést tűzé ki programjául. Fő támasza Illésházy. Ez a nagy ember úgy birta és használta fel a kor két hatalmasának, Mátyás főherceg és Bocskai István fejedelemnek bizodalját, hogy végre is az ő hazafisága, mérséklete, finom és egyszersmind becsületes státusbölcsésége által létesült kettős béke árnyában a polgári, vallási és török háborgások alatt soká vérzett haza végre megpihenhetett⁵⁾.

III. Ily férfiú mellett járta Esterházy Miklós az országos élet iskoláját. Illésházy szerette őt, neki maga körül hatáskört engedett, őt tisztelettel töltötte el maga iránt s hálával kötelezte le; de hitbeli meggyőződését meg nem ingathatta. Minden édesgetés, kérelem és sürgetés fogamatlan marada Esterházynál; sőt midőn magtalan bátyja Trencsény birtokával kínálá meg a szüléitől kitagadott ifjút, ez másodszor is elutasítja a hite árán mosolygó szerencsét, s nehéz, de elhatározott szívvel elhagyván a hatalmas nádor udvarát⁶⁾,

⁵⁾ A bécsi (jún. 23.) és zsitvatoroki békekötés (novemberben) mindkettő 1606. kötött meg.

⁶⁾ *Jongelin* szerint (Schwandtnernél, II. p. 853.) még a nádor életében; a kisebb hitelű *Kolinovics*, p. 47. szerint annak halála után, mely 1609. máj. 5. történt. De a két rész szíves

más rokonához folyamodék, Kassa kapitányához, a szinte protestáns Mágocsi Ferenchez (mert Magyarország fő nemzetségei akkor legnagyobb részt az új hitnek hívei voltak). Nem egészen két évig viselte Mágocsi hadában a fegyvert, férfias jellemével kedvence urának, mint alvezér tükre a vitézlő népnek, s tisztelve mindenektől kik ismerték ⁷⁾: midőn a vezér váratlan halála (1610) Esterházy életének új fordulatot adott.

IV. Felderült az új év első napja (1611). Mágocsi özvegye, Szerdahelyi Dersfi Orsolya, ősi szokás szerint udvara minden tagjainak ajándékokkal kedveskedett. Az egy Esterházy ki lőn felejtve. Ez, megsértve e mellőzés által, elbocsáttatását kéri. Mágocsiné okát kérdezvén az elhidegülésnek, midőn Esterházy azt állandóan titkolná, végre tudni állítja, s az újévi ajándokot emlegeti. Esterházy nem tagadja tovább. A fiatal özvegy kézen fogja, kincstárába vezeti, s „Válasszon kegyelmed tetszése szerint!” mond; s midőn az valami csekély értékű emlékeztetőt vesz, kérdi: vajjon nem talál-e itt annál becsesbet, vagy olyat, mi maga minden egyébbel felérne? s a hűledzőnek önmagát s gyűrűjét, mint állandó szerelem zálogát, hímetlen nyíltsággal felajánlja. Esterházy a születése, kora, szépsége s nemes gondolkodása szerint hozzá méltó nővel kezet fog, s rokonból és udvarnok-

viszonya azért fel nem bomlott. Illésházy özvegye Pálffy Katalin képeben Esterházy Miklós adta át az orsz.rendeknek (1613: 33. tc.) a nádori levéltárt.

⁷⁾ *Kolin*. p. 47. *Jongelin*, id. h. *Schmitth* Palatini p. 177.

ból a hatalmas asszony hatalmas férje lőn, annál boldogabb, hogy ez oktatásai és kéréseire hajolva, ura hitét is felvette ⁸⁾. És ez kezdete azon pályának, melyet kevesen futottak meg ragyogóbban, és kevesen hasznosabban nem csak magoknak, de a hazának is. Amire a derék, de vagyontalan ifju férfi pusztá érdem által bajjal megyen vala, azt a Dersfi és Mágocsi kincsek és urodalmak ura könnyen érheté el oly korban, midőn jellem és ész csak gazdagságra támaszkodva válhatott hatalommá ⁹⁾.

V. De Esterháznál méltán, ú. m. kinél erény és vagyon a legszebb frígyre lépett. Új birtokai levelestárait átvizsgálván, meggyőződött, mikép Regéc vára, melynek birtokában Mágocsit és Homonnai Bálintot Bocskai István sürgetésére a bécsi béke meghagyta ¹⁰⁾, törvényesen ugyan hitvesét, de a jogszenységénél fogva lovászát, Alaghy Ferencet, illeti, testvérét vagy fiát azon Ferencnek, kivel Bocskai hatalmas védlettei könnyen végezhettek. S az igazságot

⁸⁾ *Kolin*. 47. l.

⁹⁾ Nem hallgatom el a *Querela Hungariae* híres nyilatkozvány ezen sorait: „Nicolao Esterház, qui Domini sui olim Spect. ac Magn. Francisci Mágocsi *lectum prodidit*, ac, post *qualemunque tandem eiusdem mortem*, relictam in uxorem duxit, ac ad pontificiam religionem pertraxit, pro quo suo scelere ac patrocínio sibi in patronum clerum comparavit, et contra evangelium furere coepit.“ Cáfolatra e rágalom nem szorúl.

¹⁰⁾ L. ennek XII: 10. pontját: Franciscum Mágocsi et Valentinum Homonnai Maiestas sua ab impetitione iuris castri Regéc liberøs pronunciare dignetur: Siquidem et alioquin cum Francisco Alaghy, haerede masculino, iam illi concordarunt.

mindenek felett tisztelő férfi a legnemesebb tettet a legszebb módon vitte véghez. Fényes ebédre látván Regécen a vidék urait, a semmit nem sejtő és szemérmesen vonakodó Alaghyt hozzá méltó ruhába öltözteti, őt vendégei sorában első helyre ülteti, midőn a poszpász hordaték, honi szokás szerint víg poharak közt úgy élteti, mint a vár és urodalom igaz birtokosát; s elővonván kebeléből a jogait edző irományokat, ily szókkal iktatja be birtokába: „Vegye kegyelmed Regécet mint igaz sajátját.“ A vendégkoszorú nem kevésbbé lepetett meg, mint a szegény ifju; de Mátyás a vitéz harcosban az igazság emberét is felösmervén, hadi kapitánynyá, tanácsosává, majd Gábor, Dániel és Pál testvéreivel együtt báróvá, s így az ország nagyjai közé emelte, s a magtalan Alaghynak nem sokára bekövetkezett halála után őt Regécbe is viszaiktatta; a haza pedig csodálva ez önmegtagadó nagylelkűséget, a legszebb bérrel jutalmazta, melyet honfi nyerhet honfitársaitól: bizodalmával ¹¹⁾). Hasonlókép tett Esterházy Torna várával, melyet, szinte szabadon és önkényt, igaz örököseinek adott vissza ¹²⁾).

VI. A legközelebbi országgyűlés 1613. tartatott meg. A török rendkívüli készülletei új zivatart jósoltak kelet felől, mely mindenkép elfordítandó volt: a béke új biztosítékaival, ha lehet, teljes készületű harc-

¹¹⁾ L. *Timont* az id. h. p. 178. *Kazyt*, Tom. II. 101. l. *Kolinovicsot*, az id. kézirati munk. 47. l.

¹²⁾ L. *Kazyt* az id. h., kit ezentúl *Timon* helyett idézek, mert munkája, mely nem egyéb mint ennek plágiuma, nyomtatva lévén, köz kézen forog.

cal, ha kell. Az ügy nem csak Magyarországé, de Ausztriáé, sőt a német birodalomé, melyeknek hazánk előbástya volt. Az örökös tartományok rendei Linzbe voltak összejövendők. A pozsonyi országgyűlés oda követséget rendelt küldetni, a királyra bízva a kinevezést ¹³⁾. Miután azonban a linci gyűlés csak 1614-ben létesült, Mátyás a nádor által újra Pozsonyba hívatta a magyar rendeket, hogy ott csak ez ügyről tanácskozzván, magok válaszszanak követeket, s lássák el utasítással ¹⁴⁾. Az országosan választott nyolc bizodalmi férfiú közt volt Esterházy Miklós is ¹⁵⁾, és Napragi Demeter kalocsai érsek meg Lépes Bálint nyitrai püspök mellett egyszersmind a legjelentékenyebb. A követség, a császár ohajtásához képest, írásban nyújtotta át beszédét ¹⁶⁾, a magán értekezletekben Esterházy a magyar hanyatló állapotokat s a török béke szükségét nyomos ékesszólással festvén, a szomszéd népek férfiai szeretetét és tiszteletét nagy mértékben kivívta ¹⁷⁾. Mily bizodalmát nyerte ki ez úttal az ifjú státusférfi Mátyásnak úgy, mint legbefolyásosabb tanácsosainak, kevéssel utóbb bizonyodott be, midőn ő,

¹³⁾ L. *Decretum* III. Matth. R. 1613: 43.

¹⁴⁾ L. Thurzó György nádor levelét *Kovachichnál*: Suppl. ad Vest. Comit. T. III. p. 365.

¹⁵⁾ L. II. Ferd. levelét *Esterh. Munk. Okm. Told.* 347. szel.

¹⁶⁾ L. azt kivonatban *Révai Péternél*, ki szinte tagja volt a követségnek. De *Monarchia Hung. Centur.* VII. Schw. II. p. 801—5., és *Kazynál*, módja szerint szónokilag kidolgozva id. m. I. 111—114. Az utasítás a cs. k. levéltárban.

¹⁷⁾ ... desiderium sui, ac nominis famam apud exteris reliquit. *Palat.* p. 178.

az egyszerű, és pedig új, főnemes, Forgách Ferenc főérsek halálával a megürült esztergami szék betöltése kérdésében, az akkor még hatalmas Khlesl Menyhért bíbornok útján, Pető László kamraelnökkel és Homonnai György országbíróval egyetértve, a számos, többnyire hitvitató, munkák, különösen Kalauza, és térítései által elhíresedett, tisztelt és rettegett Pázmány Péter kineveztetésébe elhatározólag befolyt, mely neki, mint a romai egyház buzgó hívének, épen ez egyház érdekében oly igen szíven feküdt; őt magát pedig a király 1617. oct. 6. beregi, 1618-ban zólyomi főispánná, tanácsosává, majd magyar kir. főudvarmesterre nevezvén, az ország zászlóssai közé emelte¹⁸⁾. Mint ilyen ez évben II. Ferdinánd koronázásánál ő vitte Magyarország zászlaját, s az új király által sz. István kardjával aransarkantyús vitézzé üttetett¹⁹⁾.

VII. A következő (1619.) évben Esterházy újra két nevezetes követséget viselt. Elseje a nagykárolyi. T. i. az 1615-ben Nagy-Szombatban Mátyás és Bethlen közt kötött béke ugyanott 1617-ben megújítatván, de az igazságszolgáltatás s némely elvégezetlenül maradt magán ügyek elintézésére még 1615-b. Károlyba ker. sz. János napjára rendelt összejövetel nem létesülvén, ennek megtartása 1617. september 21-kére tűzetett ki, hol aztán a nagyszombati béke felett mindkét részről kiadandó oklevelek is ki voltak cserélén-

¹⁸⁾ L. II. Ferdinánd idézett levelét az *Okm. Toldalékban*.

¹⁹⁾ L. *Ortelius Continuatus* 60. 62. l. — *Khevenhiller Annales Ferdinandeí* Tom. IX. p. 18. 22.

dők²⁰⁾. De e károlyi összejövetel újra, és egész 1619 elejéig elhaladt. Kik voltak, s mikor jöttek össze a két fél követei, nem tudom; de annyi bizonyos, hogy a király fő biztosa Esterházy volt, s hogy martiusban már állt az összejövetel, mert ez alatt vesztette el Esterházy hitvesét, kinek halála a zólyomi várban, martius 15. történt. Ehez képest a károlyi gyűlés kétség kívül még Mátyás alatt nyitattott meg, ki martius 10. halt el, végzései mindazáltal már II. Ferdinánd által erősítették meg. Mennyiben intéztettek el minden teendői, nem tudjuk, de hogy a nagyszombati pontok másodszor is megújítottak, megerősítették, s a két fél kicserélt oklevelei által végkép elfogadtattak, szinte bizonyos²¹⁾. S már itt Esterházy eldöntőleg működött,

²⁰⁾ L. Confirmatio Transactionis A. 1615. Dat. Tyrnav. d. 2. Sept. 1617. *Praynál*, Gabrielis Bethlenii Principatus Transylv. I. p. 37, 38.

²¹⁾ Ennyit és csak is ennyit említhettem a nagykárolyi egyezkedésről, melynek tárgyaról, sőt idejéről is, részint csak összevetések után szólhatunk, míg annak irományai világot nem látnak. *Jongelin* az id. h. 1619. évre így említi: „In tractatu Carolino cum Gabriele Bethlenio, per Ferdinandum II. delegatus erat (Esterházy) pacis conciliandae commissarius;” világos tévedéssel, mint alább észre vehetni, mert ezen egyezkedés még Mátyás halála előtt kezdődött. *Schmitth*, a Palatini R. Hung. harmadik kiadásában p. 178. így: „Quibus ornamentis iam illustrior (Esterházy) binas legationes suscepit: unam ad Bohemiae Proceres, alteram ad *Bethlenium* Karolinum, qua hominem turbis innutritum ad saniora, *perdita opera*, revocare nitebatur”: szinte tévedéssel, mert a károlyi egyezkedés megelőzte a cseh követséget, s annyiban nem volt sikertelen, mert a béke megkötött. *Kolinovics*, id. kézirati munkája 48. lapján, már hatá-

Bethlent oly szent fogadására bírván a király iránt tettel is tanusítandó barátságnak, hogy hihetőleg

rozottan martiusra teszi, azt beszéllvén, hogy míg Esterházy Nagykárolyban működék, *idibus martiis*, hitvesét elvesztette. *Bél Mátyás* (Notit. Hung. II. 51.) nem említi ez egyezkedést hely szerint, de csak ez értethetik, hol, a nagyszombati békéről szólván, ezt adja hozzá: „*Ferdinandus certe foedus illud sancte habendum existimavit, iterumque ratum habuit. Ita verba eius habent: „Quae omnia, ut eo sanctius servarentur, quo arctius firmabantur, rursum anno 1619. consignatis diplomatibus, eadem ipsa renovata, confirmata, atque ratificata fuere. Et Bethlen quidem verbo suo Principis bona fide, Transilvani autem fide christiana mediante, promiserunt, tam per se ipsos sancte et inviolabiliter observandos praedictos (articulos) stb.“* Erre vonatkoznak Homonnai György országbíró 1620. mart. 14. költ levelének Jászay által (Figyelmező, 1839. 340. szel.) közlött szavai: „*In Caroliensi Tractatione anno praeterito interveniente, diplomate, fide sua confirmato, quid non promisit!*“; és II. Ferdinándéi 1626. aug. 10. költ oklevelében, mely által Esterházyt fraknoi örökös gróffá emeli: „*Verum etiam in diversis et pluribus, tam in publicis tractatibus Commissarii Regii officio perfungendo cum praedicti Principis Transilvaniae similiter delegatis Commissariis, nominatim autem in anno millesimo sexcentesimo decimo nono, in oppido Károly . . .*“ (I. Okm. Told. 348. szel.). E békekötés egyik külön pontját említi *Hosszútóthy György*, ki 1627-ben követségben járván Bethlennél, Esterházy-nak, mint nádornak, tett tudósításában „az elfoglalt jószágok“ pontjában oda veti Bethlenről: „*paratum sese restituere, ac anno 1619.*“ (*Kovachich*, Scriptt. Min. I. 279. l.) Ezekhez képest tévedett *Horváth Mihály* is, midőn (Tört. III. 189. l.) a károlyi egyezkedést, melynek helyét meg nem nevezi, valamint Bethlen azon ajánlatát is aprílisre teszi, melyet így beszéll el *u. ott*: „Szőnyegre hozott ez alkalommal Bethlen egy szövetséget is Ferdinánddal lázongó alattvalói ellen, melynél fogva bizonyos feltételek alatt tízezernyi“ (Dóci szerint 3000; l. ennek levelét *Praynál*, Principatus I. p. 44.) „haddal ajánlkozott táborba szál-

Bethlen júliusban tett ajánlatainak Ferdinánd részéről hallgatva mellőzése volt azon hosszas s a királyra nézve annyira alázó háborúk oka, melyekbe őt a megsértett fejedelem bonyolította. Tagja volt Esterházy azon országos követségnek is, melyet a magyarok a májusra összehítt pozsonyi gyűlésből Prágába küldtek, miután Ferdinánd is elfogadta a magyar rendek közbenjárását közte s a feltámadt cseh rendek közt ²²⁾. A magyar követség békés biztatásokat vitt királyra nevében, mikre azonban, valamint Ferdinándnak időközben történt császárrá választatására, a csehek nem sokára Fridrik pfalzi gróf királylyá választásával feleltek.

VIII. Amily hajthatatlan volt Esterházy vallási meggyőződésében, oly állandó a király iránti hűségében. T. i. életének változhatatlan célpontja Magyarorszag felszabadulása a török igtól s a magyar vér és nemzetiség megmaradása: minden egyéb érdeknek, bármely fontos, minden szenvedéseknek, bármely fájók — s ő azokat szintoly mélyen érezte mint minden más — szilárd meggyőződése szerint el kelle némulniok, míg a pogány ellenség kiűzve nincs. Legyen aztán csak a nemzet — s ez vallásos hite — ismét ura

lani Ferdinánd segedelmére, de a feltételekben meg nem egyezhetvén, az ügy ezúttal félbeszakadt.“ Emez ajánlat csak júliusban tétetett.

²²⁾ L. a királyilag megerősített végzést *Kovachich*nál, Suppl. ad Vest. Com. III. p. 382. — Esterházy követársai Telegdi János nyitrai püspök, b. Batthyányi Ferenc és Apponyi Pál voltak. A magyar rendek levelét l. *Kazyn*ál I. 164.

hazájának; lesz akarat, mód és erő elég a többiről tenni. Ezért ő a sérelmek vitatását idő- és erőpusztítónak, a fegyveres ellenzéket és meghasonlást a nemzet életfája legemésztőbb betegségének tartotta. Ausztriát tekintette ő a legbiztosítóbb szövetségesnek, ki közelsége s összeköttetéseinél fogva segélyt, örökös fejdelemségénél fogva állandóságot legtöbbet ígért; e mellett Mátyáshoz tisztelet és hála, Ferdinándhoz e törhetetlen lélek iránti méltánylás kötötte, mely felvilágosultabb és emberibb tanácsadókat érdemlett, mint spanyol és nem spanyol jezsuitái voltak. De végre e ház képviselte a romai egyház érdekét is, mely épen úgy össze volt nőve Esterházy szíve s eszének minden gondolata s érzésével, mint az ellenfélé a protestantismus ügyével, melyet az erdélyi fejedelmek oltalmaztak. És így, midőn Bethlen Gábor 1619 ősszel Magyarországra beütött, s a felföldet inkább személyesége mint fegyvere által villám sebességgel elfoglalván, s Pozsonyt a királyi várral és koronával együtt hatalmába kerítvén, diadalmas zászlóit Bécs alá vitte, sőt a dunántuli megyéket is egész a Muráig meghódította, a nádor pedig, engedve sürgetéseinek, Pozsonyba országgyűlést hirdetett: Esterházy, meg nem ingatva e lángelmű fejdelem kérései által, meg nem rettenve hatalma és szerencséjétől, kevés társsal, rendíthetetlenül a király mellett állott²³). Bethlennek Pozsonyból nov.

²³) „Az urakban Esterházy Miklósnál, az ifju Zrínyi Györgynél és Nádasdy Tamásnál több nem marada a császár hívségében“; írja az egykorú *Pethő Gergely*, 1619. évre. *Kazy* pedig I. 172.: „Pridie idus Nov. primum consilium habitum est,

20-dikán a meg nem jelenthez intézett meghívó levele ²⁴⁾ mutatja, mily súlyt helyeztett a fejdelem ezen jellem, hazafiság s államügyek körüli jártassága után tiszteletben álló férfiú jelenlétébe. Sem kérés, sem fenyegetés, sem testvérbátyja Esterházy Gábor mestersegei őt eljövételre nem bírhatták ²⁵⁾. Innen e népes országgyűlés azon végzése, mely őt Dóci András és Lónyai Andrással egyetemben a jövő beszercei gyűlés elébe idézteti a nádor által ²⁶⁾. Midőn erre sem jelenék meg, a beszercei országgyűlés (1620. május 31. — aug. 29.) egy külön törvénycikket alkotott, melyben engedetlenségét felhossa ugyan, de a dunántuli vármegyék közbenjárására, úgy családja tekintetéből, s azon reményben „*hogyan ezentúl jó polgára lesz a hazá-*

in quo unus fere desiderabatur Nicolaus Esterházyus, rebus maximis aptus, magnam factioni, si partibus accederet, vim allaturus.“

²⁴⁾ L. azt *Kazynál*, I. 237.

²⁵⁾ L. *Kazyt*, I. 172, 173. — Ellenben *Kolínovics*, id. kézirati munkájában így ír: „Vnde (Praga) redux, frustra per Sigismundum Forgácsium Palatinum, misso in id etiam Gabriele Esterházyo fratre, Bethlenii ad partes invitatus, nihilominus, postquam Posonii tandem, sub comitiis per Bethlenium ad III. Id. Nov. indictis, praesideque Palatino celebratis, ne quid Romanae religioni adversum sanciretur per heterodoxos, maximo conatu effecisset, pacis in locum praesentes inducias obtinet, quibus evolutis“ Egyébiránt a *Trophaeum domus Estoras* Gábort 1618-ban halatja meg, kétség kívül idő előtt.

²⁶⁾ Az egész decretum, melyet Bethlen, mint akkor már „Magyarország és Erdély fejedelme“ erősített meg, *Katonánál* látható, XXX. köt. 267. s köv. ll. Esterházyt a XXVIII. törvénycikk illeti, a 290. lapon.

nak“ sz. Mihályig időt enged neki a megtérésre: mit ha nem teljesítene, előre már számüzöttnek nyilvánítja²⁷⁾. Ezen újabb fenyegetőzés sem rendíthette meg Esterházyt, kinek cselekedeteit sem önzés, sem félelem, sem tévnézetek nem intézék; s így tűrnie kellett az ellenkirály boszúját, ki, legott a határnap eltöltével, Dunán túl működő seregének egy osztályával Huszár István vezérlete alatt Esterházyt lakompaki várában körülvétette s hevesen ostromoltatta, hogy pártjára

27) Egészben a már királylyá választott Bethlen által megerősített cikkely így hangzik: „Art. XXVII. Quamvis etiam magnificus Nicolaus Esterházy de Galantha, vigore articuli 28. diaetae proxime praeteritae, in hac praesenti diaeta personaliter comparere, ac rationem sui facti reddere debuisset; quia tamen ratione comparitionis ejusmodi, primum quidem per litteras suas, deinde per internuncios, quibusdam rationibus apud regnicolas sese excusare conatus fuisset; quibus non tantum non est datus locus, sed sententia quoque contra eundem pronuncianda fuisset; nihilominus tamen, habito respectu intercessionis nunciorum comitatum Ultradanubianorum, nomine principum suorum factae, considerataque ejusdem familia, sperantes etiam, eum deinceps bonum patriae civem futurum, eidem terminum usque ad festum B. Michaelis arch. proxime adfuturum, praefigunt eo fine, ut usque illud tempus majestatem suam in persona sua propria adeat, in ejusdemque et regni gratiam redeat; unioni subscribat, per hocque se fidelem patriae suae civem declaret. Vbi vero idem Nicolaus Esterházy intra praescriptum tempus, nulla publica habita tranquillitatis ratione, suam majestatem non adiret, in gratiamque ejusdem et regni non rediret, unioni non subscriberet; vigore praesentis statuti ex nunc prout ex tunc, et ex tunc prout ex nunc proscriptus et condemnatus haberetur.“ *Katona*, XXX. p. 532.

térítse ha lehet, hatalmába, ha nem ²⁸⁾. De a császári tábornok, Dampier, ámbár Bethlen már Ausztriában járt, ez egy ember veszedelmét egy seregével egyenlőnek tartván, Német-Ujhely alól szokatlan sebességgel segedelmére terem, Bethlennek meglepetésről nem álmodó seregét hátba fogja, a lovasságot futamásra kényszeríti, a gyalogságban nyolc száznál többet Tarádi Mátyással együtt levág, s Esterházyt felmenti ²⁹⁾.

IX. És nem sokára bekövetkezett a híres fejtér-hegyi ütközet, mely a cseh alkotmányt örökre eltemette (nov. 8. 1620.). A csapás Bethlent fő szövetségestől fosztotta meg, Ferdinándot legkeserűbb ellenségeitől szabadította fel, a magyar háború pedig változó szerencsével folyt: így az ellenkirály, hajolva a székesvárosában (Nagyszombatban) őt felkereső francia követség tanácsára, *Haimburgba* békeköveteket küldött (1621. mart. 24.) ³⁰⁾. Ferdinánd részéről Lépes Bálint és Esterházy Miklós volt jelen ez értekezleten három német úrral. Ezen összejövétel is több ilyen sorsában osztozott: míg Haimburgban a „választott király“ címe fölött vitatkoztak, azalatt Bethlen

²⁸⁾ Ferdinánd 1626-ki oklevelében, és *Jongelin*, p. 854. határozatlanul szeptemberre teszik ez ostromot, *Kazy* I. 182. oct. 1-jére, s utána *Kolinovics* 49. l.

²⁹⁾ L. *Kazy* az id. h.

³⁰⁾ A Ferdinánd gyakran említett levelében (*Okm. Told.*, 348. szel.) a haimburgi egyezkedés 1622-re, a nikolsburgi pedig 1624-re tétetvén, fel kell tennünk, hogy az oklevél kiadója az eredetinek számait hibásan olvasván s betűkkel írván ki, ő okozta a zavart.

Nagyszombatban tatár és török követeket és segélyigéreteket fogadott; s maga a francia követ is titkon szitogatta a tüzet Ausztria ellen. A tanácskozás alatt és után folyt a háború Tiszán innen és túl, de többen a fejedelem részén levő urak közül, köztök Forgách Zsigmond nádor is, a királyhoz tértek, miben nem lehet főleg Esterházy okos és meleg rábeszélései gyümölcseire nem ismernünk. A haimburgi összejövetel eloszoltával, Esterházy gróf Collalto cs. tábornokkal a Dunán túl együtt működván, Rohoncot, Köszeget és Körmendet megvették, s míg Esterházy, társának hadi intézeteit úgy mérsékelte, hogy a dunántuli megyéket, a honfivér kíméltével, okok és kérések által visszavezeté Ferdinánd hűségére ³¹⁾; másfelül a német lassúság és Batthyányi Ferenc szerencsés előmenetelei, kivált midőn hada törökökkel és végbeliekkel megsza-
porodott, Collaltót visszanyomták (július 1621.) ³²⁾. Dunán innen is nagyban folyt a háború, változó szerencsével ugyan, de egészben Bethlen előnyére. Az egyháziak tehát, kik a háború által javadalmaiktól elzáratva, legnehezebben viselték azt, s azok élén Pázmány, a békét kezdék javasolni, mire az alkudozások Morvában *Nikolsburgban* (oct. 10. 1621.) csakugyan megkezdődtek. Ferdinánd részéről három némettel maga Pázmány és ismét Esterházy volt jelen. A béke az év utolsó napján csakugyan létre jött, s érezhető rajta, hogy Pázmány vallási tüztét Esterházy

³¹⁾ L. *Kolixovics*, az id. h. 49. l.

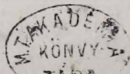
³²⁾ L. *Pethő Gergely* Krón. 1620. évre.

hazafisága mérséklé, engedni hajlandó az egyház kérdéseiben, hol a haza lecsendesedése és megmaradása volt szóban. A megkötött béke az udvarnál nagy örömet gerjesztett, első hírét Esterházy maga hozta meg épen az új év napja estvéjén (1622); s ugyanő hozta meg martiusban a dunai megyék hódolatát. A hűségre tértek közt Batthyányi Ferenc is volt, ki elpártolása okául a zsarnokló idegen hadak garázdálkodásait hozta fel ³³⁾. A király halálúl Esterházyt kamarássá, s a Homonnai György által megürült országbíróságra emelte, egyszersmind új terhet tevén vállára, midőn Érsekújvár s a bányavárosi végek főkapitányává nevezé; az 1622. májusban Sopronba gyűlt katolikus rendek pedig nádorválasztáskor benne központosították voksaikat: de még most a protestáns Thurzó Szaniszló nyerte el a többséget ³⁴⁾.

X. Újabb helyzete nem sokára alkalmat szolgáltatott Esterházynak egy jeles hadi tett kivitelére. Bethlen, a nikolsburgi béke szoros meg nem tartásán s a királyiak részéről többenmű bántásokon megindúlva, a császár iránt ellenséges birodalmi fejedelmek ajánlott szövetségére hajlani kezdett. Esterházy Miklós, ki Bethlen minden dolgát éber figyelemmel kísérte, ezt megtudván, a király tudtával küldött embere által le igyekezett ugyan őt csillapítani, de foga-

³³⁾ L. *Khevenhiller Annal.* Ferd. IX. 1670—1. II.

³⁴⁾ A négy jelölt vokasai így állottak: Thurzó Szaniszló 80, Esterházy 75, Erdődi 3, Batthyányi 1. *Khevenhiller*, IX. 1675. szel.

natlanúl: a fejdelem bámulatos gyorsasággal újra kiment Erdélyből (auguszt. 1623.), rövid időn Nagyszombatban állt seregével, sőt a császár fővezérét Caraffa Jeromost Gödingben szorongatta. Ferdinánd a nádort Thurzó Szaniszlót s az országbíró Esterházy Miklóst bízta meg, hogy új békeig fegyverszünetet kössenek Bethlennel, de ne személyesen, hanem követek által ³⁵⁾: melyre Bethlen a közeledő tél és rendetlenkedő török és tatár segéd csapatai tekintetéből november derekán csakugyan rá állott: míg az utóbbiak, útván a Bethlen téli szállásait, zsákmánynyal rakva, s számos keresztyén foglyot magokkal hajtva, távoztak. Midőn ezek így a Nyitrán átkelének, Esterházy Miklós végbeliekből, úgy komáromi és érsekújvári huszárokból álló seregével megtámadta őket, s ismételt ütközetben vagy háromszázat bennök levágván, mintegy ezret a Nyitrába fulasztván, és zsákmánynyal terhelt számos tevét, lovat és drágaságokat elragadván tőlök, tökéletesen szétverte, s 1346 keresztyén rabot megszabadított. A győzelem jeléül elsőben hat török lobogót küldött Bécsbe ³⁶⁾, maga pedig (ja-

³⁵⁾ L. *Horváth Mih.* III. p. 205.

³⁶⁾ L. *Khevenhüllert* X. 154. *Kolinovicsot* 49. l. Az előbbi *harmadiknak* mondja Esterháznak ezen, a törökön ejtett csapását; de hallgatva az előbbiekről. E korbeli történetünk ily hézagait majd a török források megnyitása fogja pótolni. — Egyébiránt a *Vaterl. Blätter* 1816-ki 85-dik száma szerint Miklós e győzelemért nyerte volna adományúl Kismartont II. Ferdinándtól, mit azonban a *kismartoni felirat*, melynek adatai kétségtelenül kir. adománylevelen alapszanak, megcáfol, így szólván:

nuár 20. 1624.) Bécsben fényes bevonulást tartott. Diadal-lovaglatát török foglyok, kik közt két basafi s a zultánnak egy rokona, öt teve, négy öszvér, három pompás paripa, s különnemű elfoglalt zsákmányon kívül harmincöt lobogó emelték, melyek egyikén e felirat ragyogott: „Mahometnek és Krisztus istennek“³⁷⁾. Egyébiránt e bécsi rándulat igazi célja egészen más volt. T. i. Esterházy, ki virasztó gonddal kísérvén Bethlen titkos lépéseit a portánál úgy, mint a protestáns hatalmaknál, rég ismerte e szintoly nagyravágyó és nyugtalan, mint lángelmű fejedelem ravaszságát és őszintétlenségét, s itt látván idejét hogy, mielőtt Bethlen újabb szövetséget köthetne Ferdinánd ellen, egész erővel megtámadtatva szakadatlan háború által fogyasztassék, minek a külső viszonyok is épen most látszának kedvezni: jött, hogy ellenezze Ferdinándnál a nem csak sikeretlen, de ártalmas békét, mely által Bethlen időt nyerne, s azt újabb készületekre fordítaná. De a magyar tanácsosok, a töröktől féltőkben, ellenkezőt javaslanak; s február 7-dikén a nádor is számos magyar urakkal s a bányavárosok követeivel, úgy Bethlen követsége ötven személylyel Bécsbe érkezvén, az értekezletek csakugyan megindultak. Ferdinánd most, az Érsekújvárra visszatért Esterházy

KISMARTON me a Mathia Corv. R. pro corona Hungariae Archiducatus Austriae titulo pignoris datam, *rara fidelitas* Comitis Palatini Nicolai Esterházy familiae acquisivit Anno MDCXXII.

³⁷⁾ L. Ketelert, *Istváni folytatóját*, (Colon. 1724. p. 532.) és *Khevenh.* X. 596., kik a feliratot deakúl adják: Machometo et Christo Deo.

által levelekben újra is megintetve, ne békélne meg, miután Bethlen folyvást izgatja a budai basát, a török hadak a végházakban szakadatlanul szaporíttatnak, Havaselfölde és Erdély tatárokkal rakvák, kik készen állanak tavasszal Lengyel- és Magyarországra betörni; s a birodalmi fejedelmek véleményét is meg kívánván tudni, késett a békére hajlani, sőt míg az ausztriai rendeket gyűlésre hívá, hadi készületekhez is látott. Így a béke nem létesült, a fegyverszünet mindazáltal martius 25. meghosszabbított május 1-ig, a statusquo megtartásával. De Bethlen nagyban folytatván a hadak gyűjtését, a király Montenegrót tábornokul csakugyan leküldé: mire a magyarok sürgöny által német hadak küldésétől az országot megkíméltetni kérvén, és szükség esetére saját javokat és véreket felajánlván: Ferdinánd végre a békére hajlott, s azt a nikolsburginak alapján május 8. Bécsben meg is kötötte ³⁸⁾. A következő, mint látni fogjuk, Esterházyt igazolta. Egyébiránt ez évben, sőt épen a bécsi egyezkedés idején (apríl 16.), váltott Esterházy Szucsánban Turóc megye városában, gyűrűt gróf Nyáry Krisztinával, Thurzó Imre, György nádor fia, ifju özvegyével; maga az összekelés pedig ugyanott július

³⁸⁾ A békepontokat l. *Istvánfi folytatójánál* p. 532. és *Khevenh.* X. p. 599. s köv. — *Praynál*, Bethlenii Principatus, II. p. 3. egy apographból közöltetnek, helykelet nélkül apr. 4-kére téve, de helytelenül, mit Bethlennek Pázmányhoz írt, s ugyanott, 18. l. közlött, az értekezlet folyamatára mutató levele is tanúsít, mely Kassán apr. 21. költ.

21-dikén ment véghez ³⁹⁾. E boldog frigy derítette fel a haza gondjaival folyvást elfoglalt, az ellenzék által félre ismert, irigyeitől rágalmazott, sőt gyakran üldözött státusember és hazafi életét; s e frigyből látott maga körül reményteljes magzatokat nevelkedni, kik az általa alapított új nemzetségi ágra egykor új diszt voltak vonandók.

XI. Míg ezek itthon történének, Ferdinánd követei a portánál kötést sürgettek, mely ellen Bethlen a protestáns hatalmakkal Konstantinápolyban, ő maga pedig Ferdinánd körében hathatósan dolgozott, a két császár közt idegenséget táplált, s késedelmeket okozott. Senki sem látta ez új cselszövényt is élesben által Esterházynál, s octóber 10. irt levele, a fenforgó viszonyokba s az emberek szíveibe volt mély belátásának újabb tanúsága által Ferdinándot teljesen felvilágosította: de a nyílt s határozott elszánásra nem képes királyt mégis csak palástoló léptekre bírhatta, bár jóslatai nyomban teljesedésbe mentek. T. i. míg Bethlen Ferdinándhoz ajándékokat s nyájas leveleket küld, seregét szaporította, s azt táborba szállatván, a felső megyéket újra rémítgette ⁴⁰⁾: ez által mind a török udvarnak kedveskedő, mind a bécsit függésben tartó. És így csak a következő (1625.) év májusában, s akkor is Bethlen részvételével, létesülhetett a *gyarmati békekötés*, melyen Ferdinánd részéről három

³⁹⁾ L. *Závodszky* naplóját Bél Mátyás Adparátusában, I. 378. l.

⁴⁰⁾ L. *Jászaytól* a gyarmati béke történetét, Tudománytár, új folyam II. 51—54. l.

német úron kívül ismét Esterházy, s vele még Fran-
gepáni Miklós és Cziráky Mózsés voltak jelen. E béke
által, ha minden sérelmek orvoslása nem is, de a zsit-
vatoroki és bécsi szerződések újabb megerősítése
mégis eléretett. Ha a haza akkori állapotját, a köve-
tek egyéniségét, mennyiben t. i. ismerjük, és Bethlen
célzatait az eredménnyel egybe vetjük, nem lehet ab-
ban Esterházy mérséklete és kitűrése gyümölcsét fel
nem ismernünk.

XII. Második Ferdinánd ez időben életének
negyvenhetedik évét töltötte be. A köz béke, a király
halála esetében az interregnum megelőzése úgy, mint
házának érdeke, a magyar koronának ennél maradá-
sát kívánták. A kitűzött utód (III.) Ferdinánd Ernő
volt, ki tanulmányait ez évben bevégezvén, Czobor
bárával együtt a jogból, különösen a romaiból s a tör-
téneti tudományokból szemelt tételeket, az udvarnál
tartott vitában, védelmezett ⁴¹⁾. Ferdinánd nem bízott
tökéletesen ügyéhez, s így az őszre (1625) hirdetett
soproni országgyűlés elébe adott kir. előadások közt
e pont nem fordult elő. A rendek mindenk előtt a
Thurzó Szaniszló halála által megürült nádori méltó-
ság betöltését hozták szőnyegre. „Az udvar, így be-
széli Khevenhiller, oda törekedett, hogy a rendek Má-
tyás császár országos végzésétől elállva, hagynának
fel a nádorválasztással, s helytartót kívánt nevezni
minden ebből vonható következtetés nélkül; indokul
szolgált, hogy a helytartó csekély fizetést húz, míg a

⁴¹⁾ L. *Khevenh.* X. 694. Zorbotnak írja.

nádor huszonkét ezer magyar tallért, ezt hetven krajcárjával számítva. De ezen ok csak ürügyül használtatott a nádorválasztás meggátlására; s valóban, így folytatja Khevenhiller, a magyar királyhoz azért nem is illik egy nádor, mert felettébb való hatalommal bír, s ha nem jó szándékú, sok kárt tehet: amiért az előbbi királyok is a lehetőségig gátolták a választást.⁴²⁾ Azonban az országgyűlés, egyhangulag a II. Mátyás törvényére⁴³⁾ támaszkodva, küldöttség által négy jelöltet kért a királytól. Ferdinánd az országot egyes értelemben látván, „szívesen tartja meg — úgy nyilatkozott — a törvényt,” s oct. 24. a katolikus rendek közül Esterházy Miklóst és Pálfi Jánost, a protestánsok közül Nádasdy Pált és Ostrosiczot jegyezte fel önkezűleg, s gyűrűs pecsétjével lezárva, ausztriai cancellárja által a gyűlésbe küldte, mely a városház terebében tartatott. Nádasdyt huszonöt, Esterházyt százhuszonöt szavazat kívánta, a más két jelöltet egy-egy; s így, kit a katolikusok már 1618-ban egyhangulag kívántak, most a protestánsok által is, a Bethlen hívein kívül, a haza első méltóságára meghivatott. A választás legott tizenegy órakor a téren összegyűlt népnek a terem ablakaiból kihirdettetett, s a nép által osztatlan örömjajjal fogadtatott. A rendek öszvesége a királyhoz vezette az új nádort, ki is nála a lovagte-

⁴²⁾ L. *Khevenh.* X. 698.

⁴³⁾ L. *Pacif. Vienn.* 1606. Art. 3. — Matth. II. 1613: 7. — 1618: 4. Sőt II. Ferd. koronázási oklevelében a Septima Conditio is megerősítette a nádorválasztási jogot.

remben deák nyelven tette le esküjét ⁴⁴⁾. E választást, noha Ferdinánd a kir. előadások tárgyalását sürgette, a sérelmek meghányása követte; s Esterházy, miután a rendekkel ügyessége ⁴⁵⁾ és nyugalma által a közel százra menő panaszpontokat tizenhétre szállíttatta le, másfelül a királyt kéréseivel mind ezeknek kedvező elintézésére bírta. Meg lévén ekép nyugtatva a kedélyek, a királyválasztásnak kedvező perc is megérkezettnek látszott ⁴⁶⁾. Az indítvány a főrendek gyülekezetében került szőnyegre, és Pázmány meg Esterházy lelkes pártolására a rendek is hajolván: a császár titkos ta-

⁴⁴⁾ A *törvény szavai* (1625: 2.) e választásról ezek: „... §. 1. In quam quidem Suae M. benignam Declarationem fideles Status et Ordines alacrius concurrentes, habito mutuo Illustrium sane Personarum, per suam Majestatem ad tantam eminentiam idonearum delectu, primum et ante omnes alios, occurrit Illustrissimus Dominus Comes Nicolaus Esterházy de Galantha, alias Judex Curiae, cui ob luculenta, et plus quam evidentissima erga Suam Majestatem, Patriam dulcissimam et Nobilissimam hancce Nationem Hungaricam, merita, partumque per se, nomini et familiae suae splendorem, jam pridem debitam Palatinalis auctoritatis et eminentiae praerogativam, communibus votis atque suffragiis solenniter detulerunt. §. 2. Nihil hoc loci ambigentes; quin Sua Sacratissima Majestas, talem, tantum, totque nominibus de hoc Inclyto Regno optime meritum suum servitorem, eo loci sit habitura, quem conditio septima tempore felicis Coronationis per Suam Majestatem ultro acceptata, jam pridem declarat.“

⁴⁵⁾ „Durch seine Dexteritaet“ mond *Khevenh.* X. 700.

⁴⁶⁾ Ily, a hazai írókétől eltérő *rendben* adja elő e fontos eseményeket a teljes hitelű *Khevenhiller* az 1625-ki dolgok közt, az id. h.

nácskozmányt tartott, melyben a pápai ⁴⁷⁾ és spanyol követ is, Magyarország részéről a nádor, a főérsek s a cancellár vettek részt. Egy rész, főleg Pázmány és Esterházy, a választandó király legotti koronáztatását is sürgette; mások, s velők maga II. Ferdinánd, el kívánták azt halasztatni, nehogy a kis király kénytelen legyen atyjaként a vallást illető cikkelyekre megeskünni: melyek kedvezőbb alkalom bevártával netán szelidíthetők volnának. Azonban az országos rendek a nádor által értesítettén, mikép a király a választásban megnyugszik, de a koronázás elhalasztandó lenne: a választásba azon feltétel alatt kívántak csak bocsátkozni, ha a kisherceg az ország minden vallásbeli és polgári jogaira, melyeket máskor az új király koronázott fővel szokott megerősíteni, mint választott király esküszik. E helyzetben az atya-király, nehogy a nemzet szívét magától elidegenítse, megegyezett a koronázásban is ⁴⁸⁾. Erre a királyfi, a feltételek esküvel megfogadása után, csakugyan egyhangulag elválasztatván, az összes rendek az udvarhoz mentek, hol Pázmány a választást előadván, a herceg deák beszédben azt megköszönte, s az új nádor által magyar beszédben ⁴⁹⁾ királynak üdvözöltetett. A koronázási oklevél más nap kiadatván ⁵⁰⁾, s az országos védkincs a rendek által Pozsonyból Sopronba nagy pompával,

⁴⁷⁾ L. *Caraffa Károlyt*, ki ezekről Germania Sacrájában hitelesen tudósít.

⁴⁸⁾ L. *Istvánfi folytatóját* a XL. könyv végén.

⁴⁹⁾ L. *Istvánfi folyt.* a XLI. könyv elején.

⁵⁰⁾ L. törvénybe igtatva III. Ferd. első végzeményében 1637.

többi közt Esterházy tigris- és párdubőrös ötven lovasának kísérete mellett, lehozatván, a gazdag magyar díszruhába öltözött kiskirály dec. 8. megkoronáztatott. Itt ősi szokás szerint a nádor az oltár bal részén megállván, s a koronát feltartván, a nemzet nyelvén hangosan így szólította meg a népet: „Oh dicső ország! oh magyarok, kik-kik vagytok! akarjátok-e a jelenvaló Ferdinánd Erneszt austriai főherceg urat sz. István szent koronájával felmagasztaltatni?“ s a gyülekezetnek „Akarjuk! Éljen a király!“ kiáltásaira a főérseknek nyújtotta át, ki azt a király fejére tette ⁵¹⁾. Az udvar a papságot, pártoló részvételéért, némi szabadalommal, Esterházyt Fraknó várával és urodalmával jutalmazta, s őt és utódait 1626. aug. 10. kelt okleveleiben, Fraknó örökös és szabad grófjaivá emelte ⁵²⁾.

XIII. A mily szerencsés volt az 1625. év Esterházyra nézve, státusférfitüi munkálatai sikerében és sa-

⁵¹⁾ Az öreg *Timon* a maga kézirati Annálisaiban 83. l. s utána *Kazy* I. 223., a koronázási ebédről szólván, Esterházynek Pázmánynyal az ülőhely elsősege iránt volt összeütközéséről emlékeznek, mit *Katona* XXXI. 133—135., a szemtanu s vendégtárs *Caraffa* hallgatásával cáfol. Annyi bizonyos, hogy egykorú író arról nem tud semmit, s a *Katona* által felhozott asztalrend, mely a dolog természetével és *Khevenhüller* elbeszéléssel X. 703. is egyezik, amaz előadást tévedésnek bélyegzi: de váltig megcáfolja *Kazy* előadását magának *Pázmány Péter*nek hallgatása, ki az 1629-ki nagyszombati zsinat actáiban (nálam a Szelepcsényi 1667-ki kiadása 151—3. l.) az 1622-ki esetet elbeszéli, s az arra vonatkozó kir. végzést is közölve, ama kérdésnek 1625-beni megújulását egy hanggal sem említi meg.

⁵²⁾ Az oklevelet l. az Okmányos Toldalékban I. sz. alatt.

ját háza fényének megalapításában: szintannyi fájdalommal látogatta meg a reá következőt, mert hatalmának idegenek által korlátoztatása egyszersmind a haza ügyének csökkenésével járt. Bethlen némi aprólékos sérelmek, ezek közt a nádornak tulajdonított sértő nyilatkozatok ürügye alatt, harcüzenet nélkül, szeptemberben harmadszor kiment Magyarországra, míg másfelül a budai és egri basákat is felültette, és Szilézián keresztül a Wallenstein által üldözött dán Mansfeldet s weimári Ernő herceget vont magához. A szövetkezett ellenségre a császár Wallensteint küldte fővezérül, ki a galgóci téren megállapodván, ott Esterházy húsz ezer magyarral csatlakozott hozzá. Az ekép egyesült sereg Pethő Gergely szerint „oly erős had vala, hogy miótátul fogva az austriai fejedelmek bírják Magyarországot, soha Magyarországon ilyen szép és erős hadok török ellen nem volt, úgy, hogy ömagával is a török császárral szabadon megütközhetek volna, mert csak lovas fegyveresse is magyar nélkül huszonhat ezer volt, gyalogja pedig negyven ezer“⁵³⁾. Mit vala teendő e sereggel az erélyes és hazafi nádor, ha ő viseli a vezérpálcát! Wallenstein, miután a nádor testvére Esterházy Pál által védett és a budai vezértől szorongatott Nógrád alá sietett, s a török, Bethlen sürgetésére éppen elvonult vala, Érsekújvárt hagyván a hadi bútort, utána indult. Azalatt Esterházy, hogy Bethlen állapotját kitudja, színleg Kéry Jánost küldé hozzá békekövetül Palánkra; kit

⁵³⁾ Pethő, ez évre.

a mozgásokról értesült fejedelem haragos és büszke válaszszal becsáta el; de midőn az utána érkező királyi derékhad vele szemben táborba szállván fő útközetre készüle, a dán-német segédhadakkal még nem egyesült Bethlen e nagyszerű erő láttára elbúsult, és követeket küldött a kir. táborba, azt jelentve „hogy nem jött volna mostan a császár ellen úgy mint ellenség, hanem látván Magyarországnak a török miatt való veszedelmét, azért jött, hogy ő Ferdinánd cs. között és a török császár között békességet szerezzen, és hogy arra öneki a török császártul teljes hatalma vagyon: azért kéri őket, hogy bátor csak harmad napig avagy ha tovább nem akarják, ottan csak másod napig legyenek mind a két felől békességgel, és ő minden bizonynyal a két császár között békességet szerez“ ⁵⁴). A nádor, cselt gyanítván, kérte, intette Wallensteint, ne hinne az ellenségnek, hanem ütközzék meg; de az elámított fővezér azt felelé: „ha nyilván tudná, hogy azon nap Konstantinápolyt megvehetné is a töröktől, de ő nem akarja az ütközetet és viadalt.“ „Minemű szó lett legyen ez — kiált fel búvában az ezeket beszéllő becsületes öreg Pethő, egyébiránt a király híve — azt mire érthetni, ám tegyenek az eszes emberek ítéletet felőle: tudom azt, hogy ha magyar úrtul hallottak volna ilyen szót, meg tudnák a németek azt magyarázni és ítélni!“ ⁵⁵). Míg a követek

⁵⁴) Pethő, ugyanott.

⁵⁵) L. az id. h., de a bécsi (mind első, mind második) kiadásokban; a kassai s a pozsonyi kihagyják. — *Kemény János*, önéletrajzában, eltérőleg, újra Kéryt küldeti a nádorral Bethlen táborába.

két nap ide oda járának, másod nap éjjelén az álnok fejedelem eltűnt, reggelig Szécsényre érkezett, ott erős helyzetet vett, s harmadnapra Mansfelddel s a weimári hggel egyesült; Wallenstein pedig, és vele a nádor, csak három napra levén seregök eleséggel felkészülve, amaz meglepetve, ez fájdalommal jóslatának teljesülését látva, visszaszállottak, a nádor hadai a végházakba, a német armáda Galgóc felé téli szállásaiba; és — hogy ismét Pethőt szállaltassuk — „mind az egész erős télíg ott hevere népével; édes hazánkat, Magyarországot, harminc mélyföldnyire mind fölprédálá, és azt szörnyen elpusztítá, hallhatatlan nagy istentelenségeket cselekedvén benne az istentelen ember, melyeket a szemérem miatt meg sem írhatni. De nem szenvedé el a bosszúálló igaz isten azt nekik, mert iszonyú nagy döghalált bocsáta reájok, ki miatt huszonöt ezer emberénél több hala meg. Végre onnan vissza Sléziába és Morvába vivé hadát telelni.“ Ez volt vége a büszkén megkezdett hadjáratnak. Harc, dicsőség és siker nélküli mozgások, a haza egy részének elpusztulása azok által, kik védelmére küldettek, s a császár legszebb serege nagy részének nyomorú elveszése! Caraffa mentegetése s a magyarok vétkelesé szintoly igazságtalan, mint alap nélküli. De Wallenstein maga mellett nem tűrt dicsőséget; tiszta lelket még kevesbbé.

XIV. Megújultak a békekötési értekezletek. Ferdinánd képét, Frangepáni Miklós és Cziráky Mózsos társaival a nádor viselte. Őt, valamint Pázmányt, a Bethlennek hódoló megyék is, a folytonos pusztu-

lásokba bele fáradva, hihetőleg a török vezérekkel támadt bonyodalmak által elkedvetlenedett Bethlentől is kéz alatt utasítva, a kemendi táborból oct. 18., s a barsiból oct. 25. költ leveleikben sürgetve kérték, hogy a derékbéke megköttesse, mely aztán, főleg Esterházy s az érsek hathatós közbenjárásokra, Pozsonyban december havában meg is lett, ez úttal Bethlenre nézve nem a legkedvezőbben ⁵⁶⁾. A Ferdinánd által megújíttatni óhajtott török békére a zultán is hajlott Ázsiában hanyatló állapotjai miatt: munkába vétéstet tehát ez is a nádor s a budai vezírbasának, mint a két császár telhatalmasainak, követei által; de a török biztosok gáncsoskodásai miatt immár harmad hónapra foganatlanul elhúzódván az értekezletek, a különben oly önmérséklő nádor veszteni kezdé türelmét, s mind hadak gyűjtéséhez látni, mind oly fenyegető szavakat ejteni, melyek a vezírt és Bethlent egyformán nyugtalanították. A vezír ennek következtén a tatár khánhoz fordult, magának szükség esetére annak segedelmét biztosítandó, amiért Bethlen a basa-vezírt megfeddé, de egyszersmind Pázmányt sürgetve kéré, miszerint a béke hova-hamarábbi megkötését eszközölné ⁵⁷⁾. Időközben a magyar békebizottmány elnöke, Sennyey István cancellár, támogatva Esterházy hadi készületeitől, még egyszer s most sikeresen

⁵⁶⁾ L. *Jászayt* a szőnyi béke történetében, Tudománytár, új foly. IV. köt. 190. l.

⁵⁷⁾ L. Bethlen Gábor e levelét *Jászaynál* az id. h. 249–53. l.

felhívta a török békekövetség elnökét, az egri basát, vetne véget késedelmeinek, s így a kötés, a zsitvatoroki, bécsi, komáromi és gyarmati békék alapján 1627-ki sept. 12. csakugyan megkészült, s a Szöny és Komárom közti mezőn az általa érdekelt három nemzet tekintetéből deák, *magyar* és török nyelven szerkesztve, mikép azt a buzgó magyar státusférfiak Zsitvatorok óta szokásba vették, a biztosok által más nap alá is íratott ⁵⁸⁾. Esterházy, ismerve az ozmanok ázsiai bajait ⁵⁹⁾, szigorú volt, s a béke tartamára, melyet a törökök huszonöt évre kívántak megkötni, nem hajlott, jól tudván, hogy ily pont nem a frígyeken, midőn szerencsések, könnyen túltevő törököt, hanem az azokhoz ragaszkodó magyar királyt szorítaná meg. A zultán ezt még azon évben, Ferdinánd, nem sietve, csak esztendő múlva erősítette meg. Az egész értekezleten, valamint a kötésen s azt követő körülményeken megérzik, mennyire imponált az ezúttal teljes hatalmú nádor erélye, kitől békebiztosai végkép függöttek ⁶⁰⁾, az

⁵⁸⁾ L. azt e három nyelven kiadva *Gévay* által, Bécs, 1837. — E három nyelven készült a zsitvatoroki 1606., a második bécsi 1615., a harmadik bécsi 1616., a komáromi 1618., s a gyarmati 1625-ben.

⁵⁹⁾ Nevezetes felvilágosításokat vett ő erre nézve magától Bethlentől *Hosszutóthy György* által, kit hozzá e húzakodó alkvasok alatt küldött követül; l. ennek tudósítását *Kovachichnál* *Scriptores Min. I. 277. s köv. ll.*

⁶⁰⁾ A békebiztosok Sennyei István váci püspök és cancellár, báró Questenberg Gellérd, Esterházy Dániel, a nádor öcsese, és Kohári Péter voltak.

ellenfélnek. A keresztyénségnek is nyugalmat ígérő frigy fő szerzőjét IV. Fülöp spanyol király 1628-ban az aranygyapjas rend vitézévé nevezte, s e felőli oklevelét ezen évi július 20-dikán adta ki, mely által Esterházy a fejedelmi tekintetű férfiak sorába lépett ⁶¹).

XV. A hír nem szűnt meg mindenünnen Bethlen újabb ármányait vagy hadi készületeit rebesgetni: mik, valóság vagy rémek, az álnok fejedelmet ismerő magyar státusférfiaknál kész hitelre találtak. A nádor végkép bele fáradva hosszas türelmébe és csak Bethlen vég bukásában látva egy hosszabb béke biztosítékát, a szőnyi béke megerősítő levelével Konstantinápolyba menő cs. követ, b. Kuefstein mellé, az akkori országos szokáshoz képest, magyar követet is adott Szombathelyi Márton személyében, azon titkos utasítással, fedezze fel a nagyvezír előtt Bethlennek a porta irányában is álnok politikáját, s indítványozza nála a nyugodni nem bíró embernek a fejedelemségből kirekesztését ⁶²): de mind a fejedelem megelőző lépései, mind a követ hűtlensége miatt sikeretle-

⁶¹) L. ez oklevelet a *Trophaeum* III. részében, melyben a király őt *cognatusnak* nevezi. E rangján alapszik a „Celsissimus“ cím, melyet ez óta többször találunk a nádorra ruházva, s a „Princeps“, mely a *Trophaeum*-ban áll. A romai sz. birodalmi herceg méltóságát fia, Pál nádor, nyerte I. Leopoldtól, 1687.

⁶²) Az utasítást l. *Prayn*ál, *Bethlenii Principatus Transilv.* II. 174. stb. II.

nül ⁶³⁾. Sőt Bethlen, Kéry János tudósítása szerint, kit Esterházy 1629. tavasszal küldött a fejedelemhez követül, újra készült Magyarországba betörni, miben mégis e hatalmas szellemet még azon évi novemberben bekövetkezett elhúnya gátolta. Ha Kérynek hihetünk, aminthogy nincs is okunk nem hinni: Bethlen vég betegsége idején sok erdélyiek — hihetőleg a katolikus urak — rá únva a hatalmaskodó fejedelemre, Esterházyt ohajták fejedelmökül ⁶⁴⁾, de semmi nyoma, hogy ez részéről ily igyekezetnek bármikép is kedvezni kívánt volna ⁶⁵⁾.

⁶³⁾ L. Kemény János önéletrajzát *Rumynál*, Monum. Hung. II. 129. l. V. ö. Kéry János jelentését a nádorhoz *Praynál*, Principatus II. 191. l.

⁶⁴⁾ „Certe ita sunt — ezek Kéry János szavai 1629. máj. 27-kéről, *Praynál*, Princip. II. 197. l. — huius principis omnes Ordines pertaesi, ut ego sermone non facile explicaverim, et ita oderunt eum, ut vellent sese ab eo quantocyus liberari. Hominum Transsilvanorum maximorum iuxta et inferioris Ordinum animi in Ill. D. Vestram sunt conversi ita, ut velint hunc Principatum ab Ill. D. Vestra suscipi, imo ex praecipuis aliquot contulerunt quoque mecum de eo pluribus, quibus respondi ego, Ill. D. Vestram ne cogitasse quidem unquam de illo Principatu, nec suscepturum etiam, si citra unius hominis perniciem posset adipisci. Sed illi, si non propter se, requirunt, saltem pro communi bono faciat Sua Ill. Dominatio.“

⁶⁵⁾ Nem is ilyesmire céloz Kemény János, midőn II. 119. l. Esterházyról írja „hogy Bethlen Gábornak igen nagy aemulussa vala“; sőt a nádor Kornis Zsigmondot vagy Szilvásit ajánlotta volt a portának erdélyi fejedelmül; valaminthogy az sem áll, hogy „e fejedelemnek, keresztyénségnek javára nézendő dolgokban communicált s iratott levelét ezen palatinus a portára küldötte vala“ (ugyanott): mert a Szombathelyinek adott titkos

XVI. Esterháznak Bethlen halálával nyugalmasban folyni kezdő életét rövid időn Pázmány Péterrel volt összeütközése zavarta meg. E főpap és nagy ember, állása, a királyhozi viszonya s érdemei érzete által táplált méltó büszkeségében többször megsértette azon tekintetet, mely az ország első nagyját kétség kívül megillette: Esterházy azt a haza bokros bajai közt, melyekben a király két leghívebb tanácsosának egyetértése oly szükséges vala, önmegtagadással elnézte. A béke helyreálltával azonban a főérsek nyomosabban a romai egyház bajai felé fordítván gondjait, Nagyszombatban megyei zsinatot tartott, melynek önszerkesztett Irományai harmadik függelékében az esztergami érsek jogait tárgyalta ⁶⁶). A nádor abban saját hatósága több rendbeli sérelmét látván, ennek következtében egy emlékiratot nyújtott be a királynak, melyben okadatolva terjeszté elő panaszai hosszú sorát ⁶⁷), figyelmeztetve a királyt, mikép senki sem javítja hibáját, mielőtt ezt megismerte, kérve őt, közölné e pontokat az érsekkel ⁶⁸) s intené

utasításban a nádor világosan mondja: „*Si decorum esset, hac de re* (t. i. Bethlen kétszínűségéről a porta iránt is) *ipsius scripta quam plurima possemus producere, quae exstant.*“ (Praynál II. 175.)

⁶⁶) L. Acta et Decreta Synodi dioeceseanae Strigoniensis . . . celebratae Tyrnaviae, 1629. die IV. oct. et sequentibus.

⁶⁷) E pontokat Timon kézírata után p. 96. s köv. közli Kazy: I. 256. s köv. II.

⁶⁸) Timon világosan mondja: „Oravit Esterházyus Caesarem, *ut obiecta illi Pázmányo aperiat*“, mely szókat a Timont csak stilizáló Kazy részrehajlásból elnyomni jónak vélt.

meg, hogy határai közt tartózkodjék, azon kiváltságokat, mikkel a nádort királyok és törvények felruházták, illetetlenül hagyja, a közös terhekben pedig osztozzék. Végül, úgy mond, bár reá nem tartoznék az esztergami érseknek hosszas szokás által megalapított jogait összeírni, de miután ezekről nyomtatásban volt már szó: nehogy a maga és utódai jogkörét hanyag elnézés s idétlen hallgatás által csökkenteni engedje, az esztergami szék úgy világos mint homályos díszzeit (decora, másutt: ornamenta) a császárnak kifejteni kénytelen ⁶⁹). Ferdinánd elcsillapította a két nagy ember baját, de meg nem orvosolhatta. Pázmány nem felejtette a sebet, s várta az órát, melyben azt fájdalommal fizesse vissza ⁷⁰).

XVII. S meghozta ezt az erdélyi dolgok újabb fordulata. Az ingatag és gyarló Brandenburgi Katalin s a szelíd és becsületes Bethlen István rövid fejedele-

⁶⁹) Esterházy emlékirata „*Ecclesiastica Privilegia Archiepiscopi Strigoniensis*” cím alatt látható Kazynál a 258—61. ll.

⁷⁰) A jezsuita *Timon*, kit az utóbbi történetírók is követnek, így ír kézirati Annálisai 97. lapján: „Adnitente Caesare amicitiam brevi redintegrarunt, ac inter se dilexerunt; idque eo facilius praestitum, quod Esterházyus fuerit summa humanitate et modestia: Pázmánus autem quotidie ad perfectiora contendere addecebat, quae scilicet sola pulchra et pretiosa sunt, caetera vero vana.” De ezek üres phrásisok. A következők egyebet bizonyított. — *Podhradczky* pedig, Pázmány Életében, 38—9. ll., különös módon összezavarva a Thurzó pamlagpörét (l. felebb XII. fejezetünket) e komolyabb vitával, minden alap nélkül tagadja ezt, leginkább *Engel* ellen; még az évhíba (1632) sem ezé, hanem a Pázmány életírójáé.

lemség után a sötétlelkű, önző I. Rákóczi György választatott meg. E bonyodalmak elején mindjárt, nehogy a jövődő zavarok Magyarországot készületlenül találják, Ferdinánd rögtön hadjáratot határozott, s azzal a nádort teljes hatalom mellett bízta meg. Ez, bár kelleetlenül ⁷¹⁾, legott az ígért seregek elsői ⁷²⁾ élére állott; de a belháborút, ha lehet, megelőzendő, levélben inté Rákócit, mint a király alattvalóját, ne szorgalmazza Bethlen István ellen a fejedelemséget. Azonban Rákóczi által éles válaszban elutasítatván ⁷³⁾, Nyitrából kiindult ⁷⁴⁾, és Szepesnek tartva, ott 1631. jan. 7. érkezett meg, és Tököli Sebestyén által pompásan megvendégeltetett ⁷⁵⁾. Fő hadi-szállását Kassán ütötte fel ⁷⁶⁾, hová a felső megyéket, melyeket az új fejede-

⁷¹⁾ Mi a cancellárhoz írt leveleiből tűnik ki, Munkái II. osztályában.

⁷²⁾ *Khevenhiller* XI. 1250. l. írja ugyan: „derohalben hat der ungarische Palatinus etliches Kriegsvolk geworben;“ de maga *Esterházy* világosan mondja: „rossz gaz had is volt ez, azkiket generalis uramék gyűjtöttek volt.“ Munk. 192. szel.

⁷³⁾ *Kolin*. id. m. 51. l. és *Fleury magyar folytatója Katonánál* XXXI. 455. 6.

⁷⁴⁾ „Nem hagyom megtollasodni repülésig, hanem míglen csak pihes, addig előzőm meg:“ e szavakat adja a nádor ajkaira a Rákóczihoz szító *Kemény János*, önéletrajzában *Rumynál* III. 17., ki *Esterházy* leveléről hallgat, s ebben *Fessler* által is VIII. 609. követtetik.

⁷⁵⁾ *Leibítzer* krónikája *Katonánál* XXXI. 486. l.

⁷⁶⁾ S nem Erdély szélein, mint *Istvánfi folytatója*, nálam *Colon*. 1724. 537. l. és *Fleury folytatója* LIX. 365. l. (*Katonánál* az id. h.) állítják.

lem levelével megtalált, köz gyűlésre hívta meg ⁷⁷⁾, hogy gondolkodásukat kitapogassa, és kedvező esetben fölkelésre bírja. A gyűlés népes volt felföldi urakban, de bár hívek, Rákóci ellen mégis felkelni nem hajlandók. E mellett a kormány ígéretei sem akartak teljesezni. A nádor Kassán jan. 23. a cancellárhoz, Sennyei Istvánhoz, intézett levelében panaszolja, mikép sem nehéz lovasság, sem pénz, de még levél sem jó; a császári had pedig, melyet mellé adtak, jobbára hirtelen toborzott idegen nép, mely több hónap óta fizetés nélkül lévén, folyvást szökik a más pártra; úgy hogy egyedüli támasza saját, jó és hív hada Kovács Péter parancsa alatt, pénztára csak ön erszénye és mit saját hitelére teremthet. Rákóci azalatt már-már Váradon, mezei hada a hajduvárosokban, a hajduság hűsége kétes, török segély kérve, fenyegetőzés tatárral. Mind ezek dicstelen késésre kárhoztatták a nádort, ki észre kezdé venni, hogy e küldetése ama hatalmas férfiú munkája, kivel eddig a királyra befolyását osztotta, s ki most, büszkesége bántalmait megtorlandó, a haza ügyének veszedelmezésével bár, szükségtelen harcot javalt a királynak, a segély nélkül hagyandó Esterházy nevét majd elhomályosítót, s a király bizodalját iránta csökkentőt. Azonban, amit ily mostoha körülmények közt lehetett, a nádor megtette. Mert míg egyfelül nem szűnt meg a gubernátorhoz (id. Bethlen Istvánhoz) intézett bátor hangú levelekben

⁷⁷⁾ L. Esterházy *Munkái* közt a Sennyeihez írott levelei elsejét. Ami e fejezetben új, mind e forrásból merítettett.

Rákócira hatni; másfelül nem győzvén a segedelmet várni, s megúnván az ellenség alkalmatlankodásait, némely portyázó csapatokat Szatmár felé küldött, melyek Rákóci hadait nyugtalaníták, s egy véres csatában ⁷⁸⁾ bennök csakugyan vagy három százat, köztök két hadnagyot, le is vágta, két mást elfogtak több zászlóval együtt, őket Bodroghozból és Tokaj vidékéből kibolygatták, s folytonos izgatással fárasztották; sőt, ha az áradások nem gátolják, derék támadást is intéz ellenök. Rákóci e kezdet csakugyan engedésre bírta, minek következtében követeket küldött Kassára, kik a nádort fejedelmök békés hajlamáról tennék bizonyossá, hadi mozgalmi szükségét a királyi alvezérekre (Batthyányi Ádám? és Bornemisza) tolnák, s kijelentenék, mikép Rákóci minden kívánsága az, hogy Erdélyben és jószágain békével maradjon, a császár őt ne bántassa, és közbocsánatot hirdessen. De a nádor, bár folyvást hiában várta a segílyt, az értekeződés első feltételeként az erdélyi hadak kivitelét követelte a király birodalmából, és csak többszöri szembenlét után közlött némely előleges kikötéseket s adta nekik által a béke alappontjait ⁷⁹⁾. A követek, hivatkozva Pázmány biztatásaira ⁸⁰⁾, szél-

⁷⁸⁾ Azon levél, melyre a Sennyeihez írottak másodikában Esterházy hivatkozik, nem jöven kezünkhöz, e csata helyét meg nem határozhatni.

⁷⁹⁾ E pontok az általunk II. sz. a. közlött levélhez voltak csatolva, de kezünkhöz, fájdalom, nem jutottak.

⁸⁰⁾ „S noha ezek bezeg örömesben tractáltanak volna oda föl, s nyilván is beszélnek másoknak, hogy ez nem ő felsége aka-

tiben panaszolkodtak a nádor szigorúsága ellen, mely nem egyeznék a király akaratjával; de ez, ura érdekét tartva szem előtt, a külső erő hiányait erkölcsi erélylyel pótolta, tűrve a fájdalmat, melyet reá Pázmány mért, ki Rákócival leveleket és izeneteket váltott s ennek a szilárd nádor elleni panaszait a királynak bemondogatta ⁸¹⁾. Febr. 27. költ levelében sürgeti újra a hadakat és pénzt, teljes önbizalommal levén, hogy, ha erőt kap, maradandó békét eszközöl ⁸²⁾:

ratja, hogy ilyen rigide tractálunk velek, *mivel azt nekik megírta cardinál uram*“. Levelek Sennyei Istvánhoz, 196. szel.

⁸¹⁾ „De én aval keveset gondolnék, mert, ha életem szerencséltetésével is, tartozom uramnak szolgálnom, inkább föl köll vennem egy ilyen gyűlöséget: noha nem tagadhatom bizony, hogy *nagy szívem fájdalmával ne volna ez az cardinál uram processusa*, kitől csak azt sem érdemlettem hogy megírta volna, mivel ment Rákóci embere ő kegyelméhez; sőt, panaszát ellenem bevévén, úgy látom, azon panaszt ő felsége előtt is segítette. De elnyögöm ezt is, *menjen az többi után*. Engem, bizonyságúl hívom az istent, hogy sem bosszu, sem tisztességgivánás vagy magam haszna keresése nem hordoz, hanem uramhoz való igazságom és hazámhoz való kötelességem, *holott csaknem meghalok az sok buba, dologba*, mivel csak egyetlen egy emberem nincs, azki ebben segétene.“ És ismét: „Noha nyilván tudom, hogy *mind ezekre, azmöllyeket im fölküldtem* (l. 79. jegyzésünket) nem fogom vihetni őket, *mivel nincs meg az az erő, azki kívántatnék*; mindazáltal azt mívelem, azmit mívelhetek, s *ha ki nek ezután nagyobb pálcát adnak kezében, járjon az ezen az nyomon*.“ U. ott.

⁸²⁾ „Ha van azért még is valami mód benne, ily jó igyekezetet ne hagyjunk félben: emberségemre! *ha csak három ezer németet küldenek is, mind ezeket végbe viszem, s úgy stabilizálom*

mi ha nem történhetnék, a felelősséget az udvarnál levő ellenségeire hárítja. Azonban hatályos panaszai dacára is vég nélkül maradozott katona, élelem és pénz, amiért hadainak a szegénységen kellett élődnie; sőt késett a felküldött békealapra a király elhatározása is: ellenben, noha a nádor teljes hatalommal volt felruházva, háborúra úgy mint egyezkedésre, Pázmány utilevet eszközölvén Rákócinak, követei számára Bécsbe, ott kezdének értekezni, s így a nádor, egyezkedését Kassán nehezítve, késleltetve, kijátszva látta, mert az erdélyi követek minduntalan Bécsbe menetellel álltak elő. Végre Esterházy felindulván hatalma ily újabb hímezetlen sérelmén, kemény szavakban nyilatkozik a cancellár előtt ⁸³⁾, hathatósban szorgalmazá a király nyilatkozatát, s az ügy rögtöni félbenhagyásával fenyegetőzött, ha az szabadságába kerülne is ⁸⁴⁾. Időközben, hogy az erdélyi követeket

ez földet, hogy jó gondviseléssel az ő felsége maradékja is nyugalomban fog miattok maradni. De ha mit ilyent akarnának, ezzel nem kellene késni U. ott.

⁸³⁾ Martius 16. költ levelében; l. ezt III. szám alatt a Munkák 198—9. ll.

⁸⁴⁾ „Miért köllött hát *vagy ide küldeni engem, vagy pleni-potentiát adni, ha ott fön akart velék tractálni? Az isten soha ne adia volna, hogy azt az kevély rosszat ösmerhettem volna, holott mind ő gonoszsága ez; de mivel udvarnál is consentiáltanak ennek, böcstelenséggemmel tovább én itt ez dolgot nem continuálhatom, hanem, minekelőtte ők oda föl bucsúznának, nyilván eleit veszem, s kitemre mondom, hogy örömesben rajja leszék én kegyelmes uramnak, hogysem ilyenformán való szolgája.*“

szorítsa, Szatmárt és Kállót új őrséggel rakta meg, s előhadait Tokajnál a Tiszán átküldvén, Rakomaznál sáncba szállatta; míg másfelül követeléseit szelidítvén és fegyverszünetet kötven a követekkel, ezek közül Mikó Ferencet és Lónyai Zsigmondot a kész végzés-sel Váradra bocsátotta. Azalatt Rákóci alvezérei, ifj. Bethlen István és Zólyomi Dávid, a császár Németországban megnyomatása miatt itt vélvén lenni a kedvező időpontot, elkapatva tette vágyó ifjui tűzöktől, s a fejedelmválasztás előtt tett ígéreteit be nem váltó Rákócitól nem várva többé semmit, s azért, parancsára nem hajtva, a támadást megkezdék. Először is Kállót fogták ostrom alá, s egyheti megszállás után a várost felgyújtván s bevén, a királyiakat a várba szorították ⁸⁵⁾. Erre martius 15-kén egész erővel és dühhel a rakomazi sáncokra ütöttek, melyekben Esterházy Pál és Bornemisza János vezérkedtek. Négyöt órai harc után a királyiak közt szakadás támadván, melyet az ellenség túlnyomó sokasága idézett elő, sőt egy része át is pártolván, a vezérek nem tarthatták többé magokat, s a más részszel hajókon és komponkon átvonultak a Tiszán, hol sokan sírjokat is talál-

⁸⁵⁾ Kállóban Esterházy későbbi tudósítása szerint (apr. 21-kéről) a királyiak közül csak hat v. hét fő esett el; az erdélyi sereg vesztesége nagy lehetett, mert „mikor Eörsi uram (Váradról) kijött volna, *onnét*, nyolc szekérrel talált elől testeket és sebeseket, azkiket Váradra vittek, ugyan jó rendbeli embereket“. Munk. 202. szel.

ták ⁸⁶⁾. Másfelé mindazáltal Kovács Péternek jobban szolgált a szerencse. Ez martius 8-dikán, épen a kál-lai ostrom idején, a Szatmár felé levő erdélyi hajdúkra rontván, azokat Szinnyér-Váraljánál fölverte, s bennök mintegy ötszázat levágott: mihez képest a két fél vesztesége jóformán kiegyenlítettett ⁸⁷⁾. De az ekép kitört ellenségeskedések után is sem katona, sem élelem, sem pénz nem érkezvén, Esterházy hadi mozgalmakkal többé nem támogathatta alkuvásait:

⁸⁶⁾ Így Esterházy Sennyeihez martius 16. írott levelében, l. Munk. 200—1. szel. Utóbb bővebb tudósítást nyervén, ápril 21. írja: „Mi fegyver miatt mind sem vesztettünk harminc embert el, kik közül emberséges ember“ (értsd: a javából, v. tiszt) „csak egy sem hullott el; hitre azkik megadták volt magokat, voltak, igaz, hatszázan, de abban is alig vagyon már két száz oda: az többi megjött, s azok is mind élnek és békével vannak.“ — Kemény János csak ennyit említ ezen egész hadjáratról, önéletében, *Rumynál* III. 17.: Esterházy „előljáró hadai Tokajnál általköltözvén, és Rakomaznál sáncba szállván, holott a vicegenerális Bornemisza János, Bottyáni Adámmal és több nevezetes úri főrendek, vitézlő emberekkel és szép hadakkal, ifj. gróf Bethlen István és Zólyomi Dáviddal lévő hadak által felverettetének, vitézlő módon. A palatinus Kassán, Rákóci Váradon lévén. Mely harcon én jelen nem leheték.“ — *Leibitzer* krónikája szerint, *Katonánál* XXXI. 486. l. „milites castra metati sunt ad fluvium Tibiscum, in quo maxima pars perit. Reliqui vero, ex conflictu aufugientes (aligha nem a visszatértek, kiket oda fenn Esterházy említ), in Scepusium venerunt, et hic commorati sunt usque ad festum Philippi et Jacobi (május 1-éig): tandem palatinus, re infecta, discessit.“ Hogy nem re infecta, hanem végre is óhajtott sikerrel, látszik elbeszéléseinkből.

⁸⁷⁾ Esterházy a Sennyeihez írt IV. levélben, id. h.

még pedig annál kevesbbé, mert míg a nagy svéd király előmenetelei Németországban izgatólag hatottak a felföldi protestánsokra ⁸⁸⁾, másfelül a török is, Rákóci szorgalmazására ⁸⁹⁾, Érsekújvár környékét tíz ezer fővel pusztította ⁹⁰⁾. Megkötötte tehát Esterházy a békét végkép ápril 3. — legalább úgy látszik, hogy a cancellár követe Sándor István már *ez után* érkezett meg, a nádornak elhatározott nyilatkozásai s a kétes harcok által végre is kikényszerített azon utasítással: ne távoznék Kassáról, hanem fejezze be az egyességet. Esterházy már most kénytelen volt Rákóci fejedelemségében megnyugodni, de ez is viszont, a hajthatatlan nádor sürgetésére, bár kelletlenül, a király Erdély fölötti felségét elismerni, néhány várában királyi őrseget tűrni ⁹¹⁾, s hitére fogadni „hogy *soha* ő felsége, az ausztriai ház s az alatta levő tartományok ellen semmiféle szín vagy ürügy alatt fegyvert nem fog, semminemű ellenségeskedést nem gyakorol; törököt, tatárt, Magyar- és más keresztyén országok ellen nem izgat, sem fel nem hív; akár saját, akár idegen hadat Ferdinánd tartományaiba be nem viszen, sem be nem bocsát; kártékony terveket ő felsége ellen nem forral, sőt másoknak a békét felháborító tanácsait és szorgalmazásait, valamint ezek szerzőit, a

⁸⁸⁾ *Esterházy* Sennyeihez, 200. és 203. szel. Különösen a prot. lelkészek buzdították ifj. Bethlent és Zólyomit, s a népet.

⁸⁹⁾ *Timon folytatója* szerint Katonánál XXXI. 485. l.

⁹⁰⁾ *Ortelius Contin.* 121. l. Az ez időbeli török szorongatásokról szomorú hírt ad *Khevenh.* XI. 1948. l.

⁹¹⁾ *Engel.* IV. 472. l.

köz jó iránti őszinte indulatja jeléül ő felségének fölfedezi.“ Így hangzik második pontja a tizenkilenc cikkkel *kassai békének* ⁹²⁾, melyről Esterházy méltó önérzettel írhatta Sennyeinek: „Úgy tetszik, *nagy fegyverrel is* csak ezt köllött volna végben vinni“ ⁹³⁾. Ritkán létesült egy ily diplomatai mestermű, annyi ármaný, akadály, sőt szerencsétlenség dacára, ily szerencsésen, és pedig *egy* magára hagyott ember kifogyhatatlan munkássága, ingatlan szilárdsága, és sereggel fölerő erélye által; s ha az a reménylt gyümölcsöket még sem biztosította, nem az alkotó okozta, hanem a bekövetkezett viszonyok s a bosszu következménye volt az: mint elbeszéléssünk folyamából ki fog tűnni. Annyi áll, hogy a kassai béke Esterházy státusférfiúi tölgykoszorújába egyikét a legszebb érdemleveleknek fűzte ⁹⁴⁾.

⁹²⁾ L. Diploma Tractatus Cassoviensis anno 1631. erectum, *Néveri Jantsowitth György* gyűjteményében, *Pray* kézíratai XXVI. kötete 126—7. lapjain (az egyetemi könyvtárban). — Hibáz *Engel* IV. 475. l., s utána *Horváth Mihály* III. 225. l., midőn e kötést csak „fegyvernyugvásnak“ mondják. Békének bélyegzi azt tartalmán kívül maga *Ferdinánd*, ki Sennyei Istvánhoz 1633. május 16. költ levelében (*Katonánál* XXXI. 564. l.) *pacificatio cassoviensis*nek nevezi.

⁹³⁾ Munk. 205. sz.

⁹⁴⁾ Több történetírók, mint *Timon*, *Kolinovics*, *Szirmay*, s egyenesen az utóbbi után *Fessler* is VIII. 615., ezen 1631-ki hadjáratból kettőt csinálnak, midőn Esterházyt 1632-ben Erdély felé vezetik, s az eperjesi békét *egy nem létezett erdélyi hadjárat*tal hozzák összeköttetésbe. — Én e hadjárat s a békealkvások fo-

XVIII. A császárnak Németországban hanyatló ügyét látván felső Magyarország protestáns urai, Rá-

lyamát így állítottam össze részrehajlás nélkül, hiteles forrásokból, s ezek közt magának Esterháznak leveleiből, melyek, hán a két részről esettek számára nézve nem egészen szabatosak is — ösmerjük e részben az egykorú hivatalos jelentések hűségét! — minden egyéb tekintetben magokon viselik a belső igazság jellemét. Azonban nem hagyhatom mégis az ellenfél egy nevesebb íróját *Szalárdi Jánost* említetlenül, mint aki, bár harminc évvel utóbb írt, mint a rakomazi ütközet legrészleteseb elbeszélője mégis figyelmet érdemel. Szerinte, bár számokat nem hoz fel, s bár ő a dolog más oldalról való túlozása gyanujától nem egészen ment, a királyiak veszedelme mégis tetemesb volt, mint ahogy Esterházy az ütközet utáni napon tudta, s utóbb is, az udvar megnyugtatóására bevallotta. Ennyiben egyezik vele, nagyjában, Leibitzer is, mint a 86. jegyzetben láttuk. Egyébiránt Szalárdi szerint, miután a nádor Kassára indította táborát, Rákóci mind a portát mind a budai vezírpasát tudósította ugyan e hadjáratról (ezt, mint láttuk, sikerrel is), de egyszersmind — saját szavaival élek — a „palatinust is, és az urak között való jóakaróit hol postaköveti, s hol levelei által megtaláltatja vala, (hogy) a békeségnek és diplomák szerént való békéllésnek mindkét részről meg kellene tartatniok; ha mi igazításra való dolgok fenn volnának, placidis mediis, istenes eszközök, békeséges tracta által complanáltatniok, eligazodniok. Melyre palatinus színessen (szívessen?) késznek jelentvén magát, kívánván, hogy fejedelem bizonyos commissáriusit Kassára bocsátaná. Mely meglévén, az idő vontatódik, telik, a tél mende-gel; azonban az hadak onnan feljül gyűlten gyűlnek vala, és egy nagy armádát még a Tisza jegén Tokajnál Rakomazhoz által-szállítván, és azt a falun kívül napkelet felől, délről a Tisza morotvájátul fogva éjszakra által a folyó Tiszára nagy erős sánchan vivén, annak bástyáit lövő szerszámokkal megerősítvén, az hadakat egyszer is másszor is megszorítottják nagyon, s oda

kócit kijövetelre buzdígtatták; maga a svéd király is szövetségébe akarta vonni: ő azonban, gyanakodó lelke és zsarnoksága által az erdélyi főurak közül sokakat megsértvén, a hívást még most el nem merte fogadni. De más ok csakugyan meghozta a feszültséget a fejdelem és Ferdinánd között. T. i. még a svéd király emberének Rákócához érkezte előtt ez követe

gyűjtik vala.“ Alább: „Az idő már kinyilatkozván, a Tisza jege is elmenvén, nagy áradása vala, úgy hogy a hidasok Tokajtul egész Rakomazig járnának. Az ifjabb nagyurak is, Batthyányi Ádám, Zrínyi (hihetőleg a tizenöt éves Miklós, a költő, ki már akkor főlovászmester volt), és többek, Bornemisza Jánossal, kassai vicegenerálissal, Alagi Menyhárt főgenerálissal (erről febr. 27. Esterházy, levelében, azt mondja: „csak egyetlenegy emberem nincs, azki ebben (azaz a békealkvásokban) segéte, mivel *Judex Curiae uram csak alig van*“); az több öregebb urakkal, *palatinussal maradván a sáncban*, általjöttek vala feles néppel.“ A nádor, mint leveleiből s Keménynél láttuk, nem mozdult ki Kassáról; Alagi sem, különben Esterházy Pál és Bornemisza nem vihetik vala a parancsnokságot. Alább ismét, magával ellenkezve: „Palatinus, midőn szinte már Kassáról *induló félbe* volna, érkezék híre postán, *meg ne indulna*, mert már oda hiában menne; kinek mennyi búsulása törődése lett legyen az armádának odarontásán, a nagy káros veszedelmen és gyalázaton, akarki megítélheti. Visszavárván azért a sáncból visszaszaladott fő rendeket és kevés népet, szégyenletiben *a tractát Tokajban rendelvén*, s arra, az abba forgott személyeket hátra hagyván, maga az urakkal felméne nagy szomorúsággal.“ *III. könyv 1. rész.* Ismét: „Az fejedelemnek portától való confirmáltatása, fejedelemségébe való megerősítettése és az szokás szerint bot, zászló, athname-küldés által meg lévén, s *a tokaji tracta által* romai császárral való békessége is megerősödvén . . .“ *III. könyv 2. rész.*

által kérte Ferdinándot, hogy Prépostváry Zsigmondot, ki többekkel éltere törekedvén, de elárultatván, az érdemlett büntetés elől Magyarországra osont, a kassai békéhez képest „mely különben is többféleképp megsértetett a királyiak részéről“, büntetné meg ⁹⁵⁾. Ferdinánd ennek következtében Prépostváry ellen törvénylátás végett időt, helyet és bírakat rendelt vala, miben mindazáltal Rákóci meg nem nyugodván, s az ily rendkívüli bírószekeket az ország törvénye elleninek állítván, gyűlést kívánt, mely alatt Prépostváry elíteltetnék, miben viszont Esterházy, az 1622-ki 19. és 20. s az 1625-ki 22. (12?) törvénycikkekre támaszkodva, ellenkezett ⁹⁶⁾. Rákócinak e miatti felindulása s holmi hadi készülékek hírei nyugtalaníták Ferdinándot, ki attól tartott, nehogy, míg ő Németországban Gusztáv-Adolf ellen harcol, itthon a béke megzavartassék; s azért 1632. szeptemberben meghagyta Esterházynak — kit különben is Rákóci panasza, s mi alig kétséges, a nádornak az udvarnál gyakran megforduló vágytársa sugarlása folytán a bomladozó egyetértés kútfejének látszott tekinteni — hogy ezt minél előbb ismét helyre

⁹⁵⁾ *Ortelius Contin.* 122. l.

⁹⁶⁾ L. *Esterházynak* 1632. sept. 19. Kéry János követjéhez írt utasítását *Hevenesi kéziratgyűjteménye* LXVIII. kötete 18-d. lapján. „De ím sem az terminus, sem hely, sem bírák nem tetszének ő kegyelmének; s azhol azelőtt haladékok ingyen csak hallani sem akart ő kegyelme, most azt maga keresi, gyűlést kívánván, s az alatt való meglátását az Prépostváry uram törvényének, azt jelentvén ő kegyelme, mintha az jus extraordinarium nem volna országunk törvénye“

állítsa. A nádor erre Kéry Jánost, a gyarmati vár főkapitányát s bizodalmas emberét, kit már 1629-ben használt követül Bethlenhez, sürgetőleg Gyulafejérvárra küldte, s őt bő utasítással látván el⁹⁷⁾, általa a fejdelem nehézségeit és gyanúit eloszlatni törekedett. Kérte ezt hogy, ha voltak magányosok, miről ő nem tud, kik okot adtak a fejdelem sérelmére, a fennálló végzések szerint bizottmányi úton, ne fegyverrel kívánjon elégtételt, mely csak az ország és köz jó romlására vezet. Ferdinánd ellenségeiben ne bízzék: im most is megveretett a svéd király Nürnbergnél⁹⁸⁾; a magyarországi készülteken ne akadjon fel, melyek csak az övéi által idéztettek elé, hanem lépne vissza, ha van benne mód, a külső szövetségtől, s küldjön biztosokat: ő, Esterházy, a béke ügyét elé fogja mozditani⁹⁹⁾. Különben pedig meghagyta követének, értesítse az erdélyi urakat, de egyszersmind a kassai parancsnokot is; s ha a fejdelem kiindulási szándékát látná, mind előtte, mind egyebek előtt is tegyen protestációt. Kéry János válaszát nem bírjuk; de eljárása, úgy látszik, sikeres volt, mert az erdélyi hadjárat ezúttal csakugyan elmaradt; s miután a hős svéd

⁹⁷⁾ Melyre ez imént a 96. jegyzésben hivatkoztunk.

⁹⁸⁾ Wallenstein által, épen augst. 24-dikén.

⁹⁹⁾ „Csak ő kegyelme acceptálja és instituálja az commissiót, és küldje bizonyos főuri követit mennél hamarébb fel: megtapasztalja ő kegyelme, hogy az közjóért és hazánk s nemzetünk csendességéért szolgálni fogok ő kegyelmének is, noha tudom hozzám való idegenségét s szántalan haszontalan gyanúságit.“ *U. ott.*

király nov. 1. Lützellnél elesett, Rákóci is hajlóbb lett a béke megújítására, mely 1633. januárban Eperjesen csakugyan munkába vétetett, de miután a németországi háború változó folyamát szemmel tartó Rákóci által sokáig húzatván, Ferdinánd végre biztosai visszahívásával fenyegetőzött, csak sept. végén, de mégis megkötöttet, s általa a nikolsburgi és pozsonyi kötések helyreállítottak ¹⁰⁰). E békealkvásokat, közvetlenül legalább, nem a nádor intézte.

XIX. Alig erősítettett meg e béke, midőn ifj. Székely Mózsos miatta Rákócit a portánál gyanúsítván, onnan parancsot és hadakat kapott annak Erdélyből kiszorítására s a fejedelemségnek elfoglalására. De midőn Székely mindjárt a határon megveretvén, nagy nehezen Konstantinápolyba menekülhete, a zultánt mind ő, mind a svédek Ferdinánd ellen is felindították, s bár a béke ügyében oda érkező császári követ Puchaim gr. a zultánt csillapítani törekedett, ennek gyanuját teljesen mégis el nem oszlathatta. Ennek következtén a török csakugyan feles seregeket mozdított ki a magyar végek felé ¹⁰¹), sőt az országban is szállongtak hírek, miszerint a Rákoson török tábor gyűl, s abba több körüllevő basák váratnak seregestül. Királyi zsoldos sereg nem létezett. Esterházy, nehogy a közelgető veszedelem készületlen találja az országot, s a rögtönzött hadak célszerűtlen és garázdálkodásaik által kártékony voltát saját tapasztalásából ismervén, a nemesség általános fölkelését rendelte el, mire ma-

¹⁰⁰) L. e békéről *Prayt*, Hist. Reg. III. 329. s köv. II.

¹⁰¹) *Pray* Hist. Reg. Hung. III. 331—2.

gát mind az ország oltalmának érdeke által kötelezve, mind a törvény által ¹⁰²⁾ jogosítva érzette. De Pázmány, és ismét Pázmány, oda tudta vinni a dolgot, hogy a nádori rendelet a vármegyékben vagy fel se olvastaték, vagy siker nélkül elhangzék. Szerencse, hogy a porta maga, melynek ezalatt Ázsiában meggyűlvén a baja, Perzsia ellen kellett egész erővel fordúlnia, békességes szomszédságot sürgetett Bécsben: s így a nádor örökös szándékainak eképi meg-
hiúsítása ez úttal a hazára veszélyt nem hozott; de Esterházyt a főérseknek minden esetre hivatlan és hatalmaskodó avatkozása annál mélyebben sebzte, mert a nyitrai káptalan előtt (1634. augusztusban) le-
tett tiltakozására, melyben, ha a hazát veszély érné, azokat tevő felelőssé, kik hatósága csorbításával e rendszabályt sikeretleníték, Pázmány szintazon káptalan előtt (sept. 17.) tett ellentiltakozásában nem csak hirtelenkedéssel és hatalomköre áthágásával, hanem a felség megsértésével is vádolta a nádort, sőt a köz jó fátylába takart magán érdekről is gyanúsította ¹⁰³⁾.

¹⁰²⁾ 1485: 10. „Quod Regiam Maiestatem sive in exercitu, sive aliter *extra regnum agere si contingat*, palatinus ex officio debet in regno semper esse locumtenens, et . . . omnia facere et exercere, quae rex ipse posset et *deberet*, potest.“

¹⁰³⁾ Pázmány t. i. Esterházy protestációjának e szavait: „*nihilominus ob consilia nonnulorum, qui et facultate et auctoritate praediti sunt, et quibus protectio et defensio patriae merito incumberet, tantum abest ut salutari huic admonitioni requisitionique eiusdem D. Comitum Palatini pro bono publico obtemperassent . . . quin potius*“ stb. a királyra akará értetni, midőn a *merito* helyett így adja szavait: „*quibus maxime incumbit pa-*

Ferdinánd sokkal jobban ismerte a nádor hűségét és tisztalelkűségét, hogysen ily vádakra hajtana; de a buzgó katolikus király a nem kevesebb buzgó egyházfőhöz sokkal jobban vonzódott, mint hogy két magyar fő tanácsosa közt inkább bíró mint engesztelőként lépne fel. Szomorú idő! midőn vagy a királyt sérteni, ha sérelem, vagy az ország első polgára tekintélyét aláásni, ha ártatlan, büntetlenül lehet. Mint feltek volna meg lelkismeretők, mint a történet törvényszéke előtt azok, kik a haza legörkődőbb, legfá-

triae defensio“, s ezeket így magyarázza: „Cum igitur nemini incumbat magis quam Regiae Maiestati, in protocollis extare voluit Dominus Palatinus Regem nostrum, imo patrem vigilantissimum patriae, torpore ac negligentia pressum, salutem patriae, hoc est officii obligationisque suae rationes negligere!“ S alább: „Nam quo pluribus oculis vigilat Regia Maiestas, certius ac melius iudicare potest, an sint causae necessariae et utiles, ob quas arma expediri debeant, quam alii, qui forte suas habere possent praetensiones, boni publici velo obtectas.“ A két nevezetes, eddig kiadatlan, irat a *Néveri-gyűjtemény*ben olvasható, *Pray kézirat*ai XXVI. kötetében, e címek alatt: „Protestatio Comitum Palatini Nicolai Esterházy super insurrectione contra Turcam per eundem indicta, ac per Cardinalem Pázmány impedita;“ és: „Reprotestatio Cardinalis Pázmány ad praemissa in contrarium.“ Emez költ: dominica proxima post festum exaltationis S. Crucis A. D. 1634., s amazt „proxime praeterito mense Augusti“ költnek mondja. Mikép állhat tehát amaz alatt: „Datum Nitriae, feria 4. proxima post festum gloriosae conceptionis Deiparae Virginis A. 1634.“ (így *Kaprinainál is*, XXVII. fol. 30. l.): mi december 12-re s így későbbre esik, annál kevésbé értem, mert Pázmány Esterházy tiltakozására s annak tartalmára hivatkozik, ez csak tettekre.

radhatatlanabb fiát boszúból állásában megingatni, buzgó gondoskodásait lelketlen tompaságból meghíúsítani nem vonakodtak: ha a hitetlen ellenség, *váratlanul* nem gátoltatva, mint azelőtt és azután a béke kellő közepében annyiszor, rögtönzött csapást mér *a tán soha nem készületlenebb hazára?* S ki nem érti meg a nádor közvetett szándékát ezen, akkor már rendkívüli, rendszabály megragadásában, t. i. felkölteni a nemesség régi hadi szellemét, mely, mióta I. Mátyás ez erőt elhanyagolta, benne kihűnytnak látszott? s a haza védelmét, s egykor annak fölmentését is a nemesség fölfegyverzésére alapítani, miután fájdalmasan tapasztalta annyiszor, mikép az időről időre, s többnyire csak a kész veszély percében összeszedett, nagy részt idegen zsoldosok — kik sem vitézek, sem buzgók, sem hívek, gyakran idegen vezérek alatt, és ritkán pontosan fizetve, nagyobb csapás voltak a magyar földnépen, mint az ellenségen — soha e haza igáját össze nem törendik. Más sikert várt a saját vezérei alatt, saját költségén saját tűzhelyét védő nemességnek legszebb kötelességére felhívásától, ha ez intézvény halottaiból feltámasztatva, ismét azzá képeztetik, mi egykor volt. Azonban a bizalmatlanság e gyógyszeről inkább rettegett, mint a betegségtől: és Pázmány nem pirúlt magát e bizalmatlanság kész eszközévé tenni. Fájdalom, hogy az érsek sugarlásai a bajnok eleitől elhanyatlott nemességben oly szíves engedelemre akadtak; s hogy ő az ez év végén tartott soproni országgyűlésen oly könnyen hívhatta elé ama 88-dik cikket, mely, míg a régibb felkelési törvényeket meg-

újította, csak arra volt irányozva, hogy a nádor tet-tét helytelenelje ¹⁰⁴). Mégis Pray szerint „ez országgyűlésen a versenygőket a hon közös szeretete ismét összefűzte“. Mi a történetírók ily szóvirágai értékét csak a jelen elbeszélés folyama alatt is meg tanultuk becsleni.

XX. S ez így folyt, míg Pázmány élt. 1635 vége felé Bethlen István veszedelmes támadást intézett Rákóczi ellen, s a törököt is megnyerte részére, ki Rákóczinak Pázmánynyal folyó barátságos levélváltásáról tudósítva volt. Sem a lengyel király, sem Ferdinánd nem nyújtotta neki a kért oltalmat, sőt ez a Rákóczi zsoldjába állástól el is tiltotta úgy a magyar, mint a német hadi népet. E szoros állapotjában a fejedelem Esterházyhoz folyamodott pártolásért, de ez régtől fogva Bethlen Istvánt ohajtván a fejedelmi székre visszahelyhetve látni, azt tanácsolta neki, engedne a kénytelenségnek, mondana le a fejedelemségről, fordítsa el ez által az őt és házáat fenyegető veszélyt, s ne nyújtson a keresztyénség ellenségének újra okot a házába berohanni. Pázmány itt is ellenkezőt javasolván a fejedelemnek s őt ellentállásra buzdítván: ez a kedvesebb tanácson indúlt, és bajából csakugyan szerencsésen kibontakozott. Kevéssel e háború után meghalt II. Ferdinánd (febr. 1637.), utána néhány héttel

¹⁰⁴) „Hoc per expressum declarato, ne, absque expresso S. Sacr. Mai. mandato, ad ullius requisitionem, insurgere teneantur generaliter“ a törvénynek, semmi más körülmény által nem indokolt, szavai.

Pázmány, ki fölemeltetését jó részben Esterháznak köszönte; a trónra pedig III. Ferdinánd lépett, kinek elválasztásában szinte Esterházy oly lényeges munkarészt vett.

XXI. Azon kötelék, mely Esterházyt az udvarhoz kötötte, II. Ferdinánd halálával, kihez őt személyes szeretet is csatolta, tágulásnak indult. Érkekenyebben kezdte venni azon nehézségeket, melyek a haza első tisztviselőjét a törvények értelme ellen körében megszorítván, végre az 1637-nek végén összegyűlt országos rendeket is felszólalásra bírták ¹⁰⁵⁾. Ezekhez járult egy, részben magán érdekbeli, kérdés, mely úgy látszik, a nádor kebelében végkép megérlelte a visszavonulás szándékát. A pozsonyi kamara t. i. Thurzó Erzsébetet, Thurzó Imre és Nyáry Krisztina egyetlen szülöttjüket, leányágra is néző atyai jószágai birtokában háborgatván, a nádornak, mint Nyáry

¹⁰⁵⁾ Az 1638. mart. 4. a felségnek fölterjesztett sérelmek 33. pontjában. „Qualis et quanta sit — ígyszólanak — officii palatinalis auctoritas, conditione septima (itt III. Ferdinánd koronázási oklevelének 7. pontja értetik), item articulis pacificationis Viennensis ad tertium et undecimum, ac ante coronationem A. 1608: 11., A. 1613: 7., Ferdinandi R. A. 1555: 1. circa finem, ac in forma Juramenti eiusdem Palatini, declaratum habent regnicolae; siquid contra easdem constitutiones introductum fuisse, Maiestas V. S. clementer reformare, ipsasque eatenus sancitas constitutiones sertas tectasque conservare, sicuti etiam auctoritatem banalem iuxta etc. in effectum clementer deducere dignetur.“ L. abaúji követ *Szemere Pál* azon országgyűlési naplóját, 237 sk. I. *Kaprinai* kéziratgyűjt. A. XXVII. köt. A kir. válasz szoros ragaszkodást ígért a törvényekhez, *u. ott* 253. l. s ennek következtében kelt az 1638: 32. t.-cikk.

Krisztina második férjének és Erzsébet mostoha atyjának, bíróságát meg nem engedte, tudván hihetőleg azt is, hogy a nádornak első hitvesétől született fia Esterházy István s mostoha húga közt házasság frigyésszül. A nádor nehezen vette a fiscus ellenszegülését, de kétségtelenül még nehezebben az új cancellárnak, Lippai Györgynek, a királyi tanácsban ellene intézett durva megtámadásait, melyek közbeszéd tárgyaivá levén, a követek táblájánál a személynök interpellálására is adtak alkalmat ¹⁰⁶⁾. A húzamos idő óta

¹⁰⁶⁾ Történt az összekoccanás január 4. „Értjük — így szólának a rendek — hogy az urak ő nagyságok közt is esett volna valami viszálykodás, kiváltképen Palatinus Urunk és Cancellarius között, azmelyet nekünk is szükségesképen értenünk kell: mert az *palatinális dignitásnak defensiója is országostul nekünk incumbál*: azt hozván magával az, és sokunknak instructiónk is, előttünk lévő septima conditio is; és *mivelhogy nekünk ezután is mediátorunknak kell lenni szükségesképen*, s annak tisztít s méltóságát, *mint nehezen keresett és talált kencsünket*, ha ki megbántotta: miben s micsoda állapattal történt: kívánjuk hogy arrul információt vehessünk.“ S hét pont alatt előhozván a hír rebesgetéseit, így folytatók: „... Több kemény és illetlen szók is estek volna, azmelyek mind az Palatinus méltóságával, s mind országunk megrögzött szabadságával s bősületivel ellenkeznek; kikért minekünk méltán meg kell indulnunk, és mint országunk javát s megmaradását *ha Palatinus Urunk ő Nagysága nem akarná is*, kit mi nem reménylünk, *hozzá kell nyúlunk*.“ Szemere naplója az eml. helyen, 139., 140. l. — E nevezetes országgyűlés (mint legtöbb mások) még történetírójára vár, ki ezen közjogi tekintetben is fontos vitát kell hogy felderítse, s fel bővebben a nádor akkori állását udvar és nemzet között. Mi csak arra figyelmeztetünk itt, hogy bár a rendi táb-

meggyült kedvetlenség martius 16-án lemondásba tört ki. Hivatalában ő, úgy mond, s azokban mik a haza javát s a végvárat, országunk védfalait illetik, utasítások, bizottmányok, rendeletek, szabályok által korlátoztatik; s így gyűlöletet arat, ha esküjéhez ragaszkodik, lelkismeretében sérül, ha nem; az ország közjogát vagy az igazságkiszolgáltatást illető kérdések körül, törvény-szabta és hosszas gyakorlat-erősítette körében gátoltatik, vagy, ha a felség tisztessége és saját méltóságának épsége tekintetéből nem tágit, rágal-makkal borítottatik: holott teendőit el nem hagyhatja, mi esküjével úgy, mint a felség s az ország köz javával ellenkeznek. Továbbá termékeny oka a felség s az országnál személye ellen költött keserőségeknek az, hogy az udvartól oly parancsok, bizottmányok, kiadványok származnak ki, melyek ellen minduntalan fel kell fornia, s nem javalhatva mindent, mi onnan, nem ő felsége de mások hibájából, jó, s kárhoztatva, mi a haza szabadságával és törvényeivel ellenkezik, makacsnak, vagy szinte pártütőnek neveztetik, sőt ily okokból vagyona is veszélyeztetik, mit eskütt tanukkal bizonyíthat; másfelül midőn a hazafiak, sürgetett ügyeikben óhajtott véget nem érhetnek, ha nyilvánosan nem is, de titkos gúnynyal sértik, s oly színbe ál-

lán rég nem volt ily compact protestáns ellenzék, mely csakugyan most alakította meg magát „Status et Ordd. Regni Hungariae Evangelici“ név alatt; s bár Esterházy keményen ellenzette kívánalmaikat: a kedélyeknek mégis buzgó hozzá ragaszkodását tapasztalta.

lítják, melynek ha ő nem, de maradékai vallhatják kárát. Ki a lefolyt harminckét évi bel zavarok, támadások és zsákmánylásokra visszatekint, kénytelen, úgymond, bevallani, hogy ő a király szolgálatában s a haza védelmében polgári tisztét híven teljesítette, s nem fogja e terhet megfogyott erői mellett tovább is reá mérni, ki az utolsó háborgásokban jószágvesztéseket, sőt élete elleni incselkedéseket is tűrt. Ha ezek nem elégségesek arra, hogy hivatalától felmentessék, vétessék tekintetbe hajló kora, betegessége, s a nádori állás minemősége, mely hasonló levén egy bomladozó nászádhoz, az okos kormányzó, midőn saját és mások megmentése reményét veszte, a kormányt másnak engedi által. Neki is, ki a haza és királyért soha sem késett saját javait veszélyeztetni, több urodalmait adóssággal terhelni vagy zálogba vetni: hogy gyermekeit a hitelezők garázdaságaitól megóvjá, s az elidegenített javakat visszaszerezvén, háza felépítéséhez láthasson, e költséges hivatal terhét le kell tennie, melynek áldozatai őt birtokai visszaváltásától tiltják. S bár évdíjbeli hátralékairól nem panaszkodik, miután az elhunyt király azokat Regéc árába betudatni rendelte: de e mellett megmarad a tömérdek teher, mely állásával jár: miután a mindennapi nyíltházon kívül, közérdekből és magán bátorságul, háromszáz zsoldost kell nádori zászlója alatt tartania; s félő, nehogy, míg ő felsége kamarája csak hátralékok lajstromaival s jó reménynyel fizeti, magán értéke kimerüljön. És bár, úgymond, szintűgy érdemlett volna némi érdemdíjt, mint ő felsége egyéb védlettei, nem akart

mégis soha zsoldos lenni, sőt mint a haza édesfia s a király hű szolgája, különféle alkalmakkal, minden visszatérítés, minden jutalom reménye nélkül, sajátjából mindenkor áldozatra késznek találtatott: de hogy így megszűkült javadalmai mellett vitélő népet tartson, kémeket fizessen, Törökországba postákat, Budára és Erdélybe követségeket küldözzön stb., ezekre magát többé nem kötelezheti: míg viszont, ha ezek elmulasztatnak, a közjó szenved. Ehez járult hogy a törvény és hosszas gyakorlat által szabott és erősített királyi utalványok, különösen a harmincadi tartozások, mik a nádori zászlóalj ellátására rendelvek, a pozsonyi kamara, vagy inkább annak főnöke által, ellenséges indulatból, személye megvetésével, az ország végzései s a felség kötelezései ellen, betiltattak, és annak kirendelésétől függesztettek fel. Nem hiányzanak — folytatá — bizonyos férfiak *az országban*, kik súlyos bántalmakkal illeték ¹⁰⁷⁾: mely szenvedhetetlen igazságtalanságot bár rég megtorolhatta volna, méltó fájdalommal rohamait a tűrés erejével zabolázta, nehogy a boszú a közjó sérelmét idézze föl: de a hosszasan elnyomott szenvedés kifakadásának megelőzésére, mindenek — különösen a nemes ország színe előtt nyilatkozik, úgy mond, s ha elégtételt nem

¹⁰⁷⁾ Itt kétségkívül Lippai György értetik; s ez egész helyből azt vesszük ki, hogy, midőn januárban a rendek Esterházy mellett felszólaltak, ez maga simította el a dolgot, nehogy az úgy is felingerült kedélyek mellett az udvart is érintő kellemtelenségek szőnyegre jöjenek.

nyer, leteszi azon tisztet, melyben e nélkül megsérte-
tik a felség is, kinek személyét viseli, s a haza köz-
szabadsága, melynek oltalmazását soha el nem mu-
lasztotta. Betölti továbbá bántalmait mértékét azon ki-
mondhatatlan jogtalanság, mely szerint a pozsonyi
kamara oly törvényes ügyekben, mikben hivatalából
s az ország törvényéből rendes bíró, az érdekeltség
örve alatt őt, idézés és törvényes végzés nélkül, bírói
hatóságától megfosztotta, s a Thurzó-jószágok pöré-
ben még annak megvizsgálásából is önkénye szerint
kizárta. Végre némelyek szokatlan, illetlen, sőt hallat-
lan vizsgálatokat intéztek ellene, és pedig olyak által,
kik sem bírái nem lehetnek, sem eskü által igaz kije-
lentésre nem köteleztettek. Egyébiránt kérte honfi-
társait, ne magyarázzák félre bucsuzó szándékát: ő
visszavonúlva bár, valahányszor személyes jelenléte,
vagy egyébkénti szolgálata kívántatnék, épen oly buz-
gón vállal osztályrészt, mint azon tizenkét év alatt,
míg az ország legfőbb tisztét viselte: s hogy elbocsát-
tatását könnyebben nyerje ki, minden megtérítésről
lemond a felség, minden kártalanításról a nemes or-
szág irányában: elég jutalmat lelvén abban, ha magán
életet élhetend. Elhallgatván végül azon súlyos okokat,
mik őt a rendek tekintetéből is visszavonulásra kész-
tik, kérte a királyt, hogy lemondását az országgyűlés-
nek is benyújthassa, mint amelynek a legszorosabb
eskü által le van kötelezve ¹⁰⁸).

¹⁰⁸) Közlöm az egész levelet *Timon* kézirati évkönyveiből
kiadásom *Okmányos Toldalékában* II.sz. alatt. Onnan vette *Kazy*
is II. 65. s köv. ll.

XXII. A hosszasan visszafojtott keserűség és komoly elhatározás hangja az, mely e nevezetes, az ország közjogi állására is nem csekély világosságot vető iromány egész szövegén elterjed, s hímezetlen nyíltságával minden rejtett gondolatot kirekeszt, melyet benne némely történetíró feltalálni vélt ¹⁰⁹⁾. Ha mégis a tűz a királyi palota belsőiből ki nem csapott, azt nem annyira, vagy nem egyedül, a Thurzó-ügyben ígért engedékenységgel akadályozhatta, mely végre is csak megtérítendő volt Esterházy gyermekeinek azt, amivel az állam apjoknak tartozott; hanem kétségkívül III. Ferdinánd csillapításai, mik nélkül Esterházy fényért homályt cserélt volna ugyan, de csendest, biztost, és háza irányában hasznosbat, mint a polc s a jutalom vala; s ha mégis Esterházy az óhajtott cserétől elállta, az a kifakadással járó enyhülésben és soha nem makacs, sőt könnyen engesztelhető kedélyességében található fel. Az így enyhült kebel visszatért ismét a köz dolgokhoz, s a tíz nap alatt létesült kibékülés király és rendek közt, kik e viszontagságos országgyűlés alatt távolabb álltak egymástól, mint régtől fogva, újabb tanubizonysága ama nagy befolyásnak, melyet a különben hitszigorú nádor a tömör többségű protestáns követházra azon bizodalomnál fogva gyakorolt, melylyel hazafisága és munkás közbenjárása azt eltöltötte.

¹⁰⁹⁾ *Engel*, ki IV. 492. úgy adja a dolgot, mint stratagémát, de ki Esterházy psychéjében olvasni senem törekedett, sem erre elegendő elfogulatlansággal nem bírt. Szerinte indúlt *Horváth Mihály* is III. 233.

XXIII. E kellemetlen hánykódásokat egy fény-pont váltotta fel Esterházy Miklós házi életében, t. i. azon évi sept. 26-dika, melyen a kismartoni várkastélyban fia István és Thurzó Erzsébet összekelése azon pompával ültetett, melylyel nagyaink az élet legédesebb napját hajdanta üllen szokták. A nádor udvara e napokban az ország legtöbb nagyait és számos nemeseit látta vendégül, s diszesítették azokat, mint a történetírók beszélnek, többi között ősi szokás szerint rendezett lóversenyek, hol ló és lovag vetélkedett a díjért, mely, hol koszorú, hol gyűrű, hol kezkenő, buzditásúl szép kezek által nyújtatott. S ez tán utolsó öröme az öregedő nádornak. Két évvel utóbb másod hitvesétől, Nyáry Krisztinától, is özvegyül maradván, a nagyszombati egyetemi egyház egy egészen más pompa által a nádor fájdalmát hirdette: hol az elhúnytnak tetemei, a feketén bevont és több mint ezer lámpával nappal éjjel világított falak közt magos emeléken kitéve, a hívek ajtatosságát hívták fel ¹¹⁰).

XXIV. Nem úgy folyt a kormányzás ezentúl is, hogy Esterházy hazafiúi lelke abban megnyughatott volna: s a polgárháboru szikrája a hamu alatt harapózni kezdett. A magyarok, kivált a protestánsok, kik törvényes úton óhajtották a veszélyt elháríttatni, országgyűlést sürgettek ¹¹¹), országgyűlést a nádor is,

¹¹⁰) *Schmitth* Palat. 180. l.

¹¹¹) „Ungarici interim ordines, et maxime Calvino-Lutherani perurgebant comitia in majum quidem mensem indicta, et ultra decembrem, sine ullo hactenus gravaminum levamine pro-

melyben nem csak a törvényes országlás kiegészítő tényezőjét s a nemzeti szabadság őrét, hanem egyzersmind a nemzeti lelket koronként ébresztő, a közügyekre irányzó, s tetteles vállvetésre gerjesztő intézvényt látott. Az udvar azon meghasonlásokra, zajgásokra, költséges időpazarlásra mutatott, melylyel azok jární szoktak: a nádor, egy külön emlékiratban, nemes és bátor nyíltsággal megnevezte e bajok igazi forrásait, s azok orvoslása módjait ¹¹²⁾. Sok ígélet tétetett, úgy mond abban, az országnak, mely nem teljesítetett; sok törvény hozatott, mely nem sikeresítetik: még a koronázási oklevél sem. Különbség tétetik a szabad és kizsarolt engedmények között: s mert a vallásiakat ilyeneknek nézik, örök aggodalom, gyanu és nyugtalanság fogja el a kedélyeket. Így aztán az ország sem teljesíti a teljesítendőket, péld. a porták pontos felvetését. Nyolcados törvényszékek, melyeken a pörök végkép szoktak elhatároztatni, épen

rogata, quo gravibus, insolitisque exactionibus, religionis oppressione, regni in nupera cum turcis pacificatione diminutione, sicque monarchico caesaris imperio suam violari privilegiorum libertatem querebantur“ mond az udvarnak kedvező *folytatója Istvánfinak*, 539. l. Az itt említett (szőnyi) békekötés fő embere Questenberg volt.

¹¹²⁾ Ezen még eddig történetíró által nem használt iromány: „*Opinio Palatini Regni Hung. circa instituenda et facilitanda futura Comitia Regni*“ költ 1641. dec. 12. s hű másolata *Jászay* kéziratgyűjteményében van, ki azt velem baráti készséggel közölte. Nem vettem az egésznek mását, azért azt, fájdalom, be nem iktathattam az Okm. Toldalékba.

nem, vagy ritkán, fő törvényszékek (*judicium generale*) az ország felső részeiben harminc év óta épen nem tartatnak: ez oka hogy annyi magán ügy az országgyűlésre kerül. Tartasson tehát a király gyakrabban fő, nyolcados és rendkívüli törvényszékeket: miután ezekkel a hazafiaknak köteles. Akkor aztán az országgyűléseken, kivévén a felebbezett és kiváltságos ügyek vizsgálatát, egyéb törvénylátásnak, az ország végzéseikhez képest, nem kellene történnie. Lassítják a tárgyalások folyamát az előleges utasítások; lassítja az, hogy a követek gyakran béres ügyészek ¹¹³⁾, kik mások ügyeivel terhelvék, úgy a magánügyi folyamodványok sokasága is: közölje ezeket a személynök a nádorral s egy főrendi bizottmánynyal, mely határozza el, mi való az ország elibe, mi a köz törvény útjára. A haladás egyik akadályja az, hogy a főrendek s a rendek külön tanácskoznak és izenetek által közlekednek; hogy a tagok nem bizonyos rendben, hanem pártonként ülik körül az asztalokat. Nagy baj a meg hasonlítás úgy az egyházi és világi urak, valamint magok az egyháziak közt is, és fájdalom! sokan készantag táplálják e meg hasonlást, azt hivén, hogy így könnyebben tarthatnak meg bennünket határaink között ¹¹⁴⁾. Panaszkodik hogy a kezdeményt a rendek

¹¹³⁾ „Mercenarii procuratores.“

¹¹⁴⁾ „Quae (a meg hasonlítás) si aliquando alicui regno et provinciae nocuit, certe nunc maxime huic regno in tanta sua ruina, indigenarumque defectu nocere potest; cuius ruina et interitus ruina erit vicinorumque regnorum et provinciarum; sed

követelik, s a főrendek lenézésével, sőt teljes mellőzésével is hoznak országos végzéseket: mi onnan van, hogy a főrendek nem elég szorgalmasak, s jogaikat nem elég szemesen őrzik. A különben tilos magánösszejövételek több időt vesznek igénybe az országos üléseknél, s mit azokban a nemesek kolomposai végeztetnek, attól az országos ülésekben többé el nem téríthetők. Baj a jeles közférfiak hiánya is: a képek t. i. nem készíttetnek elő, nem javadalmaztatnak a király és ország szolgálatára, s így a főhivatalok, melyek hatalmat kívánnak, magán nagy vagyonúakkal töltetnek be, ha a szükséges belső kellékekkel nem bírnak is ¹¹⁵⁾. Főpapi helyekre a felség csak magyar

quia non omnes sapere volunt, multi cum gaudio quasi foverent potius quam sopire contendunt nostras dissensiones, putantes, sat debili innixi fundamento, hoc omnino ita debere fieri, sicque commodius posse nos in terminis nostris conservari. Vtinam aliquando, vel potius continue, ne experiretur ista haec nostra gens, et ipsi vicini, cum ingenti suo ac servitii Suae Mai. damno et defectu.“

¹¹⁵⁾ „Maximo animi dolore recogito penuriam hominum gentis istius nostrae hungaricae, quod est ex eo etiam, quod virtute, et animi et corporis dotibus praediti, facultatibus tamen fortunae carentes, non educantur neque ditantur ad servitium Suae M. et Regni, qui si ab inferioribus fortunae casibus paululum elevarentur, possent magno cum fructu et utilitate Suae M. et Regno servire. Et hoc adeo invaluit, ut nisi dives quispiam naturae beneficio habeat aliquid virtutis; aut vero quis bona ditiora post maiores suos consecutus sit, vel vero parta et acquisita pecunia sua bona aliqua ampliora acquirat: alioquin virtus sepulta iacet. Quoniam vero officia

tanácsosai teljes ülésében tegyen kinevezéseket: majd találtnak alsóbb rendbéli alkalmas férfiak is. Akadály szinte, hogy az erdélyi fejedelem, felföldi jószágai után, követeket küld, s a Fátrán tuli megyéket annyira pórázán tartja. Nem szívesen bocsátkozik — folytatja — a kormánytól elfordult kedélyek szemlélésébe s e jelenet fejtegetésébe, miután a hozott törvények nem teljesítéséről már emlékezett: de miután Ő Felsége e pont körül is őszinte és bizodalmas nyilatkozást vár, nem titkolhatja, úgy mond, hogy a hazafiak elidegenedtek az országgyűlési ügyek tárgyalásától: magokat egy szájjal elhagyatottaknak, és semmi tekintet, még kevesbbé szeretet által vonzottaknak vallván ¹¹⁶⁾. Panaszkodnak hogy a hivatalok osztásából, az ország és király jövedelmei ügyléséből, a haza köz védelmének gondjaiból kizavartattak, hogy a végházak és végörök, a törvények és ígéretek nem teljesítése, a fizetések megszüntetése miatti vég elhanyagoltatása és romlása mellett, az ellenség kegyetlenkedéseinek kitétetvék: ahonnan azon folytonos gyanu busítja, miszerint Ő Felsége külföldi ministerei őket készakarva elhagyják, megvetik, s minden módon

maiora, ad evitandum contemptum, facultates etiam requirunt; hinc et Sua M. huiusmodi maiora officia non iis qui ex virtute promerentur, officioque quoad animi et corporis dotes respondere et satisfacere possent; verum qui externis facultatibus aliquantum pollent, conferre debet. Et haec est causa, quod penuria sit hominum in Regno, non quod non possent quoad virtutem apti et sufficientes inveniri.“

¹¹⁶⁾ „... tanto minus charitate aliqua affici...“

gyengíteni törekszenek . . . „Miket hogy lehessen rövid idő alatt megorvosolni, így folytatja, nem látom ugyan: de nagyobb rossznak elkerülése végett: *hogy t. i. e nemzet, annyi bajtól elnyomatva, mintegy kétségbeesésből, a maga, de a szomszéd országok és tartományok vég romlásával is valamire ne vetemedjék*, alázatosan könyörgök Ő Felségének, szánná e nehéz ügyeknek is ideje valamelyes részét, s amit helybenhagyhatónak és kivihetőnek vél, azoknak rendelné el valóságos teljesíttetését.“ Végre, úgy mond, a honvédelemről, *a hazafiaknak e tárgyat illető gyanúságairól*, valamint a végek állapotjáról, számáról s a végörök zsoldjáról egy külön iratban nyilatkozott, melyet már 10—12 év előtt szándékozott a hazafiakkal közölni, mutatni akarván, mikép járuljanak ők is az ország oltalmához: ha az elhunyt király által akkor, *a legközelebbi országgyűlés alatt pedig rosszakarói tanácsa és nógatására a mostani felség által attól el nem tiltatik*. Most, miután megnehezedett rajta a kor, s annyi munka által meg van törve, *hivatala letételéről gondolkodván*, nehogy ezek vele együtt eltemettessenek, négy emlékiratot terjeszt a felség elibe ¹¹⁷⁾: egyet a honvédelem módja

¹¹⁷⁾ „ . . . nisi tunc per proxime defunctam C. Mai. Aug. memoriae, alias D. nostrum clem., in proxime vero praeteritis comitiis per modernum D. et Regem nostrum clem. malevolorum meorum suasu et instigatione prohibitus fuisset: demandando S. M., ut nihil de iis cum regnicolis communicarem, et si quae cum iisdem vel privatim communicassem, ea etiam repeterem, quod etiam feci: cum tamen, si forte S. M. scripta mea sub iisdem comitiis Domino Personali et caeteris deputa-

és eszközeiről, egyet a végek állapotjáról, ismét egyet azon módról, mikép az elhúnyt királyok idején mind az

tis exhibita, ab iisdem non repeti, sed coram se adduci clementer mandare dignata fuisset: experta fuisset S. M. sinceritatem et fidelitatem meam.“ *) „Quod vero eadem scripta considerationesque meas cum Sua M. prius non communicavi (mint a követekkel): feci tum ex eo, quod adulari mihi per hoc non conveniebat, tum quod neque S. M. id praecepit, tum quod libertatem meam, sine praeiudicio et derogamine auctoritatis regis nostri, servare volebam, sciens optime, unumquemque nobilium ad comitia vocatorum liberam habere vocem. Iam vero cum et aetas mea aggravata sit, et fractus tot laboribus de mutatione etiam officii cogitem, nolui una mecum sepulta esse praetacta etiam scripta.“

*) Ester. országgyűlések alkalmával többször is közlőtte a rendekkel különösen a haza védelmét illető nézeteit. Így a nemzeti muzeum könyvtára Széchenyi-osztályában, a „*Protocolum Nic. Esterházy Palatini*“ című másolatgyűjteményben találtnak többi közt: 1. *Considerationes et media circa communem defensionem regni*, magyarul, kelet nélkül, de e hely: „ennyi experientiam után mondom, mint azki már isten akaratjából csak ez terhes hivatalomnak is tizedik esztendeiben vagyok“ mutatja, hogy azt az 1635-ki országgyűléssel közölte. — 2. Ismét: *Considerationes et media circa communem defensionem regni*, deákul, szinte kelet nélkül; azonban itt viszont e hely: „post tredecim annorum experientiam in hoc palatinali magistratu adquisitam“ az 1638-ki országgyűlésre mutat. — 3. *Opinio seu discursus Palatini circa conservationem regni et confinium eiusdem*; a végén: „Anno 1641. Viennae.“ deák nyelven. A Jászay gyűjteményében levő gondosabb másolat szerint „dec. 12. 1641.“, s így ez az, melyet Esterházy a fen kivont emlékirat mellett adott be a császárnak, s melynek Horváth Mihály adta vázlatát III. 235—7. — 4. *Considerationes circa confinia Regni*, magyarul; kelet nélkül, az elebbeninek illető részeivel egyező. — Látható az első három az Okmányos Toldalékban III., IV. és V. számok alatt.

egyházi, mind a világi urak az országot oltalmazták, s a királynak szolgáltak, a régi országos végzésekből szerkesztve; egy negyediket még az igazságszolgáltatás körüli azon nehézségekről, melyek sokféle igazságtalanságot és sokak elnyomatását okozzák. Ezekből, folytatja, megismeri majd a felség a dolgok állapotját, rosszakarói és feladói rágalmaid, s az előadott bajoknak feltalálándja gyógyszereit is. *Érdemes leszen Ő Felségének azon tanácsosaival értekezni, kik előtt e dolgok ismereteseek, s hathatósan hozzá látni ez ország fentartása és oltalmazásához: melynek megmaradásától nem csekély mértékben függ a felség egyéb országainak java is. Ezt tevén Ő Felsége — így rekeszti be emlékiratát a gondos nádor: — kétség kívül megnyerjük a hazafiak szíveit, bírjuk majd kedvezéseiket, s nem alkalmatlan, hanem, a felség örökös dicséretére, kedves országgyűléseink lesznek* ¹¹⁸⁾.

¹¹⁸⁾ „Operae pretium erit igitur, si S. M. praevia circa haec cum iis suis consiliariis, quibus nota sunt, consultatione, operam et manum ad conservandum et protegendum hoc regnum, ex cuius permansione caeterorum quoque regnorum et provinciarum Suae M. salus dependet non modica, efficaciter admoveere dignabitur. Quod si faciet S. M., absque omni dubi *lucrabitur animos regnicolarum, affectumque illorum habebimus, comitiisque non molesta, sed grata cum aeterna laude S. M. habituri sumus*. Haec sunt, quae Suae M. humillime ex debita fidelitate presentare volui, . . . neque aliud, citra notam adulationis, quam neque S. M. habere vult, neque aetati meae convenit, dicere possum: *mentiri vero* (bona venia Suae M. dixerim) *non licet*; proponens apud me usque ad ultimum spiritum me in fidelitate S. M. permansurum, in bonum etiam exemplum posteritatum, totiusque gentis meae.“

XXV. És csakugyan 1642. martius utolsóján kelt királyi levelével III. Ferdinánd az országot május 29-kére Pozsonyba köz gyűlésbe meghívta. Esterházy lemondó szándéka, melyet 1638-ban úgy látszik nem annyira letett, mint elhalasztott, s melyet most tárgyalt előterjesztésében sem rejtegetett ¹¹⁹⁾, állott folyvást, s ehez képest azt mind a királynak bejelentette, mind, a kir. meghívók szétküldetése előtt még a vármegyékhez bocsátott levelében is (költ Semptén, ápril 6.) közzé tette. Az eddig semmi történetíró által nem ismert tényt megalapító, Abaújhoz intézett, s ott ki is hirdetett kiadatlan levél egész terjedelmében így hangzik: „Reverendissimi, Reverendi, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregii et Nobiles, Domini Amici nobis observandissimi! Tudván azt, hogy nem magonknak születünk, nagy kíváncsi voltam én is annak mindenkor, hogy kegyelmes uraimnak és fejedelmimnek, s a szerint édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek mind szorgalmatossan, s mind jó igazsággal szolgáljak : megvetvén azaránt *minden tekéntet, gyűlöséget és kárvallásokat is*; aminthogy isten akaratjából negyven esztendőttől fogvást, negyedik fejedelmünket is szolgálom már, s amint én gondolom, minden nagy méltó panasz és feddés nélkül, kész levén mindenkor, minden alkalmatossággal, ha kívántatott volna, életemet is elfogyatnom az Ő Főlségek hívségek mellett: az szerént szegény édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek is nagy jó indulattal

¹¹⁹⁾ „Cum . . . fractus tot laboribus de mutatione etiam officii cogitem.“

és serénységgel igyekeztem minden tehetségem szerint szolgálnom; kevéltképpen látván ez sok kölömkölömféle szorongatásokban való létét, életemtől való megválással is *kész voltam* volna szolgálnom és *segéttenem neki*. *De mivel isten azt nem akarta, s az alkalmatosság sem hozta*; im mindazáltal mind *erőm és egészségem fottáig szolgáltam*, amint legjobban tudtam, kegyelmeteknek és édes hazámnak, egynehány rendbeli terhes és nekem igen súlyos és munkás hivatalokat viselvén; kevéltképpen penig ez palatinusságnak (bátran mondhatom) kemény igájának viselésében im isten akaratjából tizenhat esztendő tölthettem már el; s noha, úgy vagyon, *nem azzal a gyümölcscsel, amint én kívántam volna, avagy a mi szegény hazánk szüksége, avagy a kegyelmek szolgálatja is*: de mivel itt az mentességnek helye nincsen, a helyett mint maga fiának, avagy, eddig való hivatalomot tekéntvén, atyjának, hogy bocsánatot adjon minden fogyatkozásimnak, nagy szeretettel kérem kegyelmeteket. És mivelhogy im az mi kegyelmes urunk, koronás királyonk gyűlést fog az nemes országnak és kegyelmeknek hirdetni, idején akarom tudósíttanom kegyelmeteket, *hogy tovább én mostani hivatalomat semmi úton nem viselhetem, sok rendbeli törődésim, betegeskedésim, és sok egyéb fogyatkozásim miatt is*, eljárván ödöm is. Hanem hogy ennél is nagyobb szorongatásokra és kárvallásokra ne jusson szegény édes hazánk, méltó igen kegyelmeknek — — más ilyen hivatalra való alkalmas személyről gondolkodni, kiről alázatosan tudósítottam Ő Fölségét is, hogy isten öszvőhozván kegyelmeteket az gyűlésre, válasz-

szon oly személyt, *a ki hasonló igazsággal, gyömölcösben szolgálhasson nálamnál kegyelmeteknek*, s nagyobb és megújoltabb erővel és szorgalmassággal is. Noha én is ezt a kevés hátra maradott időmet is mind ezen erőtlenséggel is, más tehetségem szerént való munkában nagy készséggel ajánlom az kegyelmetek szolgálatjára, és együtt kívánok élni halni kegyelmetekkel, az mi kegyelmes urunk és édes hazánk s nemzetünk szolgálatjában. Ebben pénig, kérem azon is kegyelmeteket, meg ne botránkozzék, hogy ily dologra kellett resolválnom magamot, aki szokatlan és más-szor nem hallatott az országban, és de lege regni is egyébaránt is holtig való hivatal ez. De az, aki hivataljának meg nem felelhet, mind erőtlensége s mind egyéb akadéki miatt, azt méltán holtelevennek tart-hatni, kire nézve távol legyen az, hogy az én fogyatkozásimmal kárt tennék kegyelmeteknek, hanem hogy isten az ő jóvoltából szánja meg szegény hazánkat és nemzetünket, adjon oly gondviselőt Ő Fölsége után kegyelmeteknek, aki tartsa meg fejedelmével való egyességét is kegyelmeteknek, és felelhessen meg egyébaránt is hivataljának is kegyelmetekhez való igazsággal és szerezettel való serény szolgálattal, szívből kívánom. Tartsa meg isten jó egészségben kegyelmeteket. *Sempthaviae, die 6. aprilis, 1642. Earundem D. Vestrarum fautor et amicus paratissimus Comes N. Esterházy.*¹²⁰⁾ Az ün-

¹²⁰⁾ Egyik *eredeti* példányából, t. i. ugyan azon titoknoka kezével írva, ki a Nádasdihoz intézett értekező levelet szinte ez év végén tisztázta, s a nádor saját kezével aláírva a *Kaprinai kéziratai* A. osztálya XXVII. kötetében, 273—4. l.

nepélyes hangú, de, mint mindene Esterházynak, egyszerűs mind érzékeny sorok, bár mellőzik a részleteket: mindazáltal mély pillantást hagynak kedélyébe vetnünk, mely inkább a köz ügyek folyása s törekvései sikertelenségétől, mint fáradoalmak által csakugyan megtört egészségétől elcsüggesztve, más tán szerencsésbnek óhajtotta átengedni a kormányt, s élete végét nyugalomban tölteni. Nem tudom, e lemondással összeköttetésbe hozható-e a májusra kihirdetve volt országgyűlés elmaradása ¹²¹⁾: de annyi áll, hogy az soha alkalmatlanabb időben nem jöhetett az udvarnak, mely a sérelmek orvoslására nem igen hajolván, a nemzet érzelem-nyilatkozatát nádorválasztás által egyáltalában fel nem akarta hívni.

XXVI. Sikerült végre a fejedelmet a rendek újabb összehívására bírni. De bár a gyűlés sz. Márton napjára (nov. 11-kére 1642.) határoztatott, a kir. meghívóknak — véletlenül vagy szándékosan — hibás elküldése következtén a főrendek arra kicsiny számmal jelentek meg, mi az országgyűlés megnyitását eleinte késleltette, végül gátolta is. Tartott ettől eleinte mindjárt a nádor, miután időközben a császár hadereje Lipcsénél a svédek által végkép megtörténvén (oct. 23.), Ferdinánd annak megépítésére gondolta fordítandónak osztatlan figyelmét: mégis némely követekkel tartott bizodalmas értekezlet után gr. Forgách Ádámot Bécsbe küldte, általa az országgyűlés mulhatlan megtartását sürgetendő, miután itthon az

¹²¹⁾ *Kovachich Vest. Comit.* 795. 1.

orvosolatlan, sőt naponként gyűlő sérelmek veszedelmes kitörést hagyának várni ¹²²). De bár a törökkel koronként megújított s mindkét oldali egyes sérelmek által ismét gyengített frigy ez év martiusában Szőnyben húsz évre újra megerősített; mégis a végek, sőt az öszves ország elhanyagolt hadi állapota annál nyomosabb gondoskodást igényelt ¹²³), mert a svéd győzelem Rákócira s a már csak tőle oltalmat reménylők naponként növekedő seregére biztatólag hatott. Késvén a válasz, nov. 26. a követek népes gyűlésből a nádort, mint a király és nemzetközi közbenjárót, küldöttség által kérték, hogy a felség lejövetelét, az országgyűlés megkezdését s a kir. előadások kiadá-

¹²²) Szinte egyetlen, s mind eddig kiadatlan, sőt a törénétírók által nem is használt kútfő az 1642-ki országgyűlés történetére, az akkori abaúji követ *Szemere Pál önkezű naplója* (Kaprinai kéziratok XXVII. köt.), melyre *Kovachich* hivatkozik ugyan, *Vestig. Com.* 795., de, mint onnan látszik, azt nem olvasta. Szemere, ki a nádor minden magán tanácskozásain jelen volt, nov. 18. alatt írja, hogy a követek hathatósan sürgették a diéta megtartását: „ne hoc regnum nostrum, tot periculis obnoxium, et tot publicis gravaminibus et querelis dietim magis ac magis onustum ad extremas deveniat angustias et eversiones, nominibus omnium nostrum Sua Illustrissima Dominatio instet et supplicet apud S. M., ne presentis dietae celebrationem intermittat, ne rebus infectis et desperatis animis ad principales nostros redeundum nobis fiat, et postmodum aliquod ingens regno exinde malum ingruat.“

¹²³) *Szemere* nov. 25. alatt „multorum (ablegatorum) habitae et intermixtae sunt querelae de ruina confiniorum et inproviso statu totius regni.“

sát eszközölné. Esterházy szükség esetén személyes közbenjárását is ígéré, mit azonban a császári biztosok lejövele megelőzött, kik a gyűlés elosztatását nov. 29. csakugyan kimondották, kérvén a király nevében a rendeket, hogy a végek fentartása iránt a jövő országgyűlésig is tanácsot és módot nyújtanának. De azok „országgyűlésen kívül lévén“¹²⁴⁾, kinyilatkoztaták, hogy így semmiféle adót nem vállalhatnak: de az ország állapotja tekintetéből részletes gyűlések tartását javaslottak, melyeken kirekesztőleg a honvédelemről, és csak egy évre, t. i. a leendő jövő országgyűlésig, intézkednének. Siker nélkül, mert a főrendek e részben hozzájuk nem járultak. A nádor pedig ez alkalmat is használta arra, hogy a legbefolyásosabb férfiakkal a rendek közül különféle, részint a királynak is felterjesztett munkálatait közölje, véleményeiket meghallgassa, s őket ajánlott javaslatai elfogadására előkészítse. Nem múlt el nap, hogy e tárgyakról velök ne tanácskozott volna: dec. 2-kán Lónyai Zsigmond, az erdélyi fejdelem képviselője is jelen volt; s ez úttal nem rejtette el fájdalmát e gyümölcstelen országgyűlés elosztatása, törvényes állásának sebei s a török követség miképi elintézése felett, őszintén panaszolkodott a császári biztosok ellen stb., s lemondásáról is értekezvén velök, más nap, miután öszves gyűlésben a királyhoz intézendő válasz elfogadtatott s a biztosokhoz átküldetett, *nádori hivatalát csakugyan letette.*

¹²⁴⁾ „Nos hic, quandoquidem extra generalem dietam, nullas dicas et contributiones in nos assumere possemus.“

Azonban a rendek ez ügyet a jövő országgyűlésre halasztván, kérték őt hogy azt eladdig egész kiterjedésében folytatná; mely kívánságban megnyugodván, miután zárbeszédében a köz jót a rendeknek szívékre kötötte, a gyűlés eloszlott: felszámíthatlan kárával a hazának, mert általa, kivált ha Esterházy tanácsai az udvar által bevétetnek, a küszöb előtt állott polgári háború talán még elfordíthataték.

XXVII. A bokrosodó hazai ügy, mint konstantinápolyi hírek által nyugtalanított Ferdinánd mindjárt az országgyűlés eloszlása után a nádort tanácsa végett megkereste. Ez még egyszer felszólalt azon bátor nyíltsággal, mely minden nyilatkozatait a király irányában jellemzi ¹²⁵). A végekre nézve, úgy mond, sem kerületi sem megyei gyűlésektől nyomos segédelmet nem várhatni, s ha részletes gyülekezeten ajánlának is a rendek, az legfelebb némi hadak állításából állana, melyek az ő tetszésök szerint levén eltartandók és kormányozandók, bel támadás esetére inkább kárára lennének a köznek úgy, mint a végeknek, hogysen hasznokra. És sokan a rendek közül örömet látják, ú. m., a hiányt, hogy panaszra annál több okuk, s veszélyes szándékuk kivitelére, ha van, könnyebb alkalmok legyen. Ezen elidegenülése pedig a kedé-

¹²⁵) *Opinio seu Discursus Palatini R. H. circa confiniorum subsidium, ac regnicolarum constitutionem, Turcarumque de expediendo ad portam oratore praetensionem*; kelt Fraknó várában, január 14. 1643. L. az *Okmányos Toldalékban*, a VII. szám alatt.

lyeknek, jegyzé meg, nem fog enyhülni, míg sérelmeik nem orvosoltatnak, s az ország végzésein alapvó követeléseiknek elégtéve nem leszen; sőt zavarnál egyéb nem várható, mert minden tanácskozásaikban, midőn saját megmaradások s a felség ügye felhozatik, legott azzal állnak elő, mikép vallási és egyéb szabadságaikban sértve és háborgatva vannak, és sem a kir. ígéreték, sem az országos törvények, sem a koronázási feltételek nem teljesítettnek: minél fogva a dolog oda látszik hajlani, hogy roppant és veszedelmes változásba törjön ki. Gyakrabban kimondotta ezt, folytatá, és különféle írott véleményeiben bőven kifejtette: de nem lát senkit, ki e nehézségek elhárításán munkálódnék: ellenben igen is látja tanácsait jobb időkre elhalasztatni: mi alatt a meghasonlások és zavarok növekszenek s a gyűlölet tenyészik. A halogatással az ígéreték kötelező ereje meg nem szűnik, s ha az alatt ő felsége dolgai odakünn jobbra fordulnának is, az országos végzésekkel a rendek többségének beleegyezése nélkül ellenkezni nem lehet: erőhatalomhoz nyúlni pedig nem vezet célhoz, mert ez ország szerkezete és állapota különbözik a többiétől, kebelében levén a török, ki az ellenséges rendeket támogatni mindig kész. Sőt súlyosítani fogja nehézségeinket a haladék, s legjobb esetben a katolikus rész méltán félhet, miként az engedmények megszorítás helyett inkább bővitendők lesznek: azért sürgeté, ú. m., a sérelmek megszüntetését a közelebb elosztatott országgyűlésen. Mitevők legyünk hát: részes gyűlésektől csak elégtelen segedelmet várhatván, országos

segélyt és adót országgyűlés nélkül a rendek nem nyújtván, fegyvert pedig nem levén tanácsos rendelkezések alá adni: ha mégis a vármegyék némi pénz, eleség és munkabeli segélyadásra felszólíttatnak, a főrendekre kellend hatni, hogy a megyei gyűléseken megjelenvén, a király kivánságát pártolják. Minthogy pedig a magyarok, főleg a protestánsok, követeléseik fő támaszát a fegyverben és török segítségben keresik: fő dolog a magyar tanácsosok teljes gyűlésében mind azon pontjait a királyi kötelezettségeknek kijelteni, mik akár a vallás dolgában, akár a többi ígéretek közül teljesíthetők: a lehetségesek legotti teljesítése is rendkívül lekötelezné őket. De a veszély küszöb előtt: tenni kell! Akkor aztán bizvást hirdethet, úgy mond, ő felsége részletes vagy országos közgyűlést, s a magyar minden lehetőt megteszen. Avagy az erdélyi fejedelemtől félünk? Ez ellen is a hazafiak megnyugtatója a legjobb szer: mert a magyarok hozzáállása nélkül ő nem merhet kitörni, ezek pedig hozzá nem saját magáért ragaszkodnak, mint ki kormányja, fösvényisége, haszonlesése és török függése miatt ott-hon sem szerettetik: hanem vallási és egyéb szabadságaik végett, melyek megadatván, lecsillapodnak: sőt a fejedelem is, a magyaroktól nem reménylván semmit, hajlani fog a királyhoz. De — újra meg újra ismétlé: — nehogy a magyarok a fejedelemnek kedvezzenek, meg kell nekik az övéket adni, *még pedig jókor*: mert a fejedelemtől, úgy mond, s a magyaroknál oly készüléteket lát, melyeknek vége szövetséges támadás s a végsőnek megkísértése leszen. Tehát még

tavaszi előtt, mielőtt a fejedelem mélyebben bebonyolodnék a zavarok tömkelegébe, minden megadhatót rendszerbe szedve, azonnal létesíteni is kell: akkor aztán bátran hirdethet, úgymond, részes országgyűléseket ő felsége; ő maga is, ha tetszik, kész a felső részekbe menni, s a kedélyeket a király kívánságára hangolni: mi a közjóra gazdagon gyümölcsözendik: *különben semmi jót nem ígérhet, s nem hogy segélyre nincs kilátás, de félő nehogy az ország, rútúl összezavarodván, a jövő veszedelmek súlyosabbak legyenek az eddigiek-nél, a hazának s a felség híveinek úgy, mint az egyháznak romlása- és soha helyre nem hozható pusztulásával.*

XXVIII. Másfelül Rákóci untig elégséges időt hagyott Ferdinándnak a maga meggondolására. Nem tagadhatni, rég fájlalta ő némely személyes sérelmeit, rég sürgették őt sokan a felföldi protestánsok közül fegyveres közbenjárás végett, a császár külső ellenségei régóta keresték szövetségét: ő mégis nyugton maradt, akár félelemből, nehogy ő, a kevesek által kedvelt fejedelem, míg határain kívül harcol, otthon székét elveszítse, vagy főurát, a zultánt, maga ellen indítsa; akár természetes lassuságból, és vállaló szellem hiányából. Még február elején 1643. fia lakodalmán, Jakusith György veszprémi püspök előtt úgy nyilatkozik, mikép a császár semmitalkalmasbat nem tehetne, mint a vallásszabadságot tisztelve, a protestánsoktól 1608 óta elvetteket visszaadni: mely esetben ellenségei ellen még az evangélikus rend lelkes segedelmére is számot tarthatna: de a békítő szót a püspök visszautasította, mondván, miszerint a császár-

nak tilos a vallás szabadságát megerősíteni, s az egyházakat a papság jogsérelmével visszaadni ¹²⁶). Még Esterházy kérlelő levelére is, melyet neki a cs. követ Kéry János, adott meg, himetlen nyíltsággal, de engesztelékeny szellemben válaszolt a császár számára átadott izenetében. Ha — úgymond — a franciák és svédek, kik vallásban tőle különböznek ¹²⁷), a (ref.) vallásnak segedelmöket ajánlották: neki kénytelen-ségből is ugyanazt kell tennie, s nem akarván kegyeletlen lenni, fogja Magyarországon is, hol a hit különfélelekép zaklattatik, s főleg az országgyűlések halogatása s a törvények elhanyaglása által sértetik és nyomatik. Eddig ugyan még nem szövetkezett a külfölddel, s legyen a császár meggyőződve, hogy sem magán érdekből, sem a vett sérelmek megtorlása végett nem fog nemzete veszélyével a vég eszközhöz nyúlni, sőt elszenvedendi, míg lehet, azon igaztalanságokat, melyek által a császár hívei újra meg újra kihívják, s melyek oly súlyosak, hogy nincs fejedelem a nap alatt, kinek türelmét azok ki nem fárasztanák; s bár a császár az ígért elégtételt meg nem adta, még sem szövetkezett annak ellenségeivel, attól ezentúl is tartózkodandó, ha, úgymond, isten dicsősége, a valóság és haza szabadsága nem kényszerítendi: mert oly

¹²⁶) L. „az erdélyi fejedelem Kéry János uram által ő felségének való izeneti, melyet minden vármegyének includálva küldött in paribus“ (a m. akad. könyvtárában); fordítva Kazy-nál II. 57—60.

¹²⁷) Amazok katolikusok, ezek ágostaiak lévén.

terhes szolgásgot, milyen a léleké, egyáltalában nem türend. Említé még a császár embereinek ármánykodásait mind a portánál, mind Bécsben, úgy hogy megbuktatása már csak az időtül és kedvező alkalomtól lenne felfüggesztve. Nézze el tehát a császár, ha méltó neheztelése s az országos szabadság és vallás elnyomatása feletti fájdalma gyűlöletes szavakba tört ki; hallgassa ki igazságos lélekkel panaszait, s vigasztalja meg a megbántott országot, melynek az ő háza nem csekély részét teszi. Nem feledi ő, folytatá, azon hálát, melylyel ősei és önmaga tekintetéből magát a császári ház iránt lekötelezve érzi; sem azt, mit eskütt II. Ferdinándnak: de él még Milith Péter, és tanusítja, hogy esküjéhez azon feltételt kötötte: „ha a császár, népeivel együtt, a frigy pontjait híven megtartja, s őt test és lélek szerint nyugalomban hagyja“: miről a császár őt szinte hittel biztosította¹²⁸⁾. — Mind ezek mellett semmi sem történvén Rákóci megnyugtatóására, ez Gyulafehérvárt ápril 26. csakugyan megkötötte a franciákkal és svédekkel a császár elleni frigyét¹²⁹⁾. Csak akkor küldött Ferdinánd egy püspök követet hozzá, őt a kitöréstől visszatartóztatni, mikor Rákóci hosszas értekezések után végre kinyerte a portától a hadviselési engedelmet. Későn. Rákóci, a magyarok érzései kipuhatolására, decemberben Sáros-Patakra jött, hol a felföldi elégületlenek küldöttei által szabadító gyanánt üdvözöltetett.

¹²⁸⁾ Ugyan ott.

¹²⁹⁾ L. *Katonát*, XXXII. 237. s köv. ll.

XXIX. Időközben a bécsi udvar, Rákóci minden lépéseiről jókor értesülvén ¹³⁰⁾, a dánokkal egyesült, kik a svédeket hátba fogván, őket Morvából északi Németországba kivonulni kénytelenítették, mi által a fejedelemnek szövetségesével egyesülhetése meggyorsított. Másfelül egy német segédhadnak Puchheim alatt a nádor seregéhez küldetése határozottatott el. Esterházy t. i., ki sokáig tartóztatta a királyt, nehogy idegen hadat küldjön az országba, most a veszély által kényszerítettett abban is megegyezni ¹³¹⁾: indulását mégis folyvást halogatta, hogy, ha még lehetne, a királyt is, a fejedelmet is békés egyezkedésre bírhasa, s ekép elfordítsa a polgári háborút hazájától, mely a német segéd hadak által szint annyit volt szenvedendő, mint az el nem maradható török beavatkozástól. S felvette a rég megkezdett ¹³²⁾, de Rákóci által utóbb megszakasztott ¹³³⁾ levelezés fonalát, s de-

¹³⁰⁾ Úgy látszik ennek nagy befolyású, de hűtlen tanácsosa, Kassai István, által: I. *Kemény János* önéletrajzát Rumynál III. 97. s k. II.

¹³¹⁾ „Kire nézve volt volna ő felségének is módja benne s méltó oka is reá, hogy fegyvert bocsásson ellene — ezt írja a nádor a felső vármegyéknek: I. lev. 297. l. — de mi tudván azt, hogy a mi szegény hazánknak és nemzetünknek az *oltalom fegyvere is igen káros, tartóztattuk mind eddig, s protestáltunk és protestálunk is mind isten s mind ez világ előtt, hogy kedvünk ellen vesszük be az idegen hadat az országban.*“

¹³²⁾ „Félek igen rajta, hogy az én jövőndölésim bé ne teljesedjenek, amelyeket *egynehány esztendőktől fogvást* egyszer is másszor is írtam kegyelmednek.“ IV. levél, 213. l.

¹³³⁾ L. a Rákócihoz írt levelek elsejének elejét a 207. l.

cember 6-dikán Kismartonból 1643. elsejét intézte hozzá azon leveleknek, melyek hosszú sorát munkáiban közlöttem. Emlékezteti ebben a fejedelmet a kötésekre, s hogy azokban a sérelmek egyezkedés útjára igazítvák; bevallja, hogy amennyiben a fejedelem fellépése a nemzet szabadságát nézné, sikere óhajtható: csak hogy ezt nem fegyvertől várhatni, mely új okot és alkalmat nyújtván új meghasonlásokra, a bajt csak nevelheti ¹³⁴⁾; ajánlja közbenjárását ország és király között, s értésére adja, mikép készantag készleteti saját indulását, nehogy a németek bevonuljanak, s az alkudozás a háboru tetteges kitörése által megnehezíttessék ¹³⁵⁾. Rákóci, ki azalatt ismét Erdélybe tért a szükséges hadi készületek végett, az év végén vett levélre 1644. január 2-dikán válaszolván, mindenek előtt abbeli óhaját nyilatkoztatta, bár a nádor leginkább ott terjesztené elő a haza bajait, hol „a derék orvosság adathatnék“. S miután már 1636 óta évenként elpanaszolta magán, de leginkább a haza köz sérelmeit, a nádort szólítja most fel, igyekeznék a

¹³⁴⁾ „Nézhetné talám az ország javát és nemzetünknek szabadságát kegyelmed, mely talám magában gonosz nem volna: de fegyverrel azt sem viheti kegyelmed végbe; sőt inkább involvál bennünket, magunk közt sem egyezhetvén meg; s elve szünk úgy is!“ I. levél, 208. l.

¹³⁵⁾ „Könyörgeni fogok, csak értsen akaratját kegyelmednek, hogy az idegen hadaknak beküldését, kik már nagy részre el is vannak rendelve Puchhaim generálissága alatt, s csak tőlem is várnak, halaszsa kegyelmesen ő fölsége, míg kegyelmedtől válaszom jár.“ U. o. 209. l.

haza s nemzet, kivált pedig a vallás szabadságát helyre állatni: mire aztán ő is bővebben fog nyilatkozni. Tudniillik a fejdelem nem sejdítette a nádornak évek óta folyt gyakori szorgalmazásait, lemondó szándéka okait, az ország s maga a protestantismus nevében sokszor ismételt panaszait; nem ismerte azon ellen-erőket, mik Esterházy hatását régtől gyengítették, s annyiszor meghiusították; nem tudta, hogy azon helyet, melyet II. Ferdinándnál Pázmány tartott, III. Ferdinánd mellett egy kevesbbé lángelmű, kevesbbé hazafi, de nem kevesbbé éber, munkás és sokkal finomabb triumvirátus foglalta el: Lippay György esztergami érsek, Bosnyák István cancellár, veszprémi, és Jakusith György most már egri püspök. Ezen férfiak, kiknek kezei Bécsben és Budán, a Rákóci cabinetjében s a fényes portán működének, iszonyodtak oly békétől, mely a protestantismus egykor kivítt, de azóta sokképen megcsonkított nyereményeinek új biztosítékokat ígért. Az érsek egyfelül megnyugtatta a király lelkismeretét, mikép sem a fejedelmet, sem a koronázási okmány pontjait meg nem sértette; másfelül vigyázásra intette: ne bántaná meg istent adandó engedmények által; az erdélyieket pedig annak besugásával javasla visszatartóztatni, hogy a határvillongások el nem intéztetésének a fejdelem az oka, mi által időt reménylt nyerhetni ¹³⁶⁾; majd a felső megyék

¹³⁶⁾ „... et hac via, quicquid D. Palatinus videtur per alterum cum principe tractatum intendere, melius et securius assequemur, tempus extrahemus, detinebimus ipsos transylvanos,

és városok hűségével bízatta Ferdinándot, melyet épen az által lehetne elveszteni, ha a nádor, értekezve a fejedelemmel, ennek alkalmat nyújtana a vallás ügyének oltalmazására; bízatta a konstantinápolyi fordulattal is, hol Szelepcsényi nem csak a Rákócinak adandó ségedelem, de még a háborúi engedelem megtagadását is keresztül vitte volna, mint azt az érsek Budáról és Erdélyből értette; végre kérte a királyt, szüntetné meg a nádor egyezkedését, s ne hívná össze ez ügyben magyar tanácsosait, mert a kérdés meghasonlást támasztana köztök! ¹³⁷⁾ Így Jakusith is, így a cancellár ¹³⁸⁾. Hiába tudósította gróf Forgách Ádám kassai parancsnok a királyt, miszerint a felső megyék nem akarnak Rákóci ellen fölkelni, s hogy nádori közbenjárást kívánnak ¹³⁹⁾; hiába festették le a felső-magyarországi tanácsosok a várak és végek nyomorúlt állapotját s a felföld hajlamát Rákócihoz ¹⁴⁰⁾; hiába kérték a megyék Esterházyt, békélne meg a fejede-

et alia etiam ad praesens tempus non inutilia consequemur.“
Lippay György a királyhoz, jan. 2. (Az akad. könyvtárában.)

¹³⁷⁾ *L. az érsek levelét* a felséghez jan. 23-káról a Munkák Függelékében IX. sz. alatt.

¹³⁸⁾ *Amaz* jan. 15-ki levelében Ferdinándhoz, s ez hivatalos véleményeiben (az akad. könyvtárában).

¹³⁹⁾ *Forgách levele* jan. 8. (az akad. könyvt.).

¹⁴⁰⁾ *Memoriale a Consiliariis in Partibus Regni Hung. super. existentibus repraesentatum.* Dat. ex arce Szalánc, die 19. Jan. 1644. (M. akad. könyvt.).

lemmel ¹⁴¹⁾; hiába jelentetett a gyulafejevári országgyűlés lelkesedése s egyértelmű határozata, melylyel rögtön adót és hadakat ajánlott, s hogy a kitörés február 3-kára csakugyan elrendeltetett ¹⁴²⁾; végre hiába terjesztette elő a hű nádor a veszedelem nagyságát, a török avatkozás hihetőségét, s Rákóci békélő hajlamát, ha neki, a nádornak, sikerül, a császárt arra elkészíteni ¹⁴³⁾: Ferdinánd január 27. elhatározta végkép a fegyveres ellentállást ¹⁴⁴⁾, s a nádort a fejedelemmel egyezkedéstől eltiltotta ¹⁴⁵⁾, ki ennek még egy nappal előbb ajánlva ajánlotta volt közbenjárását ¹⁴⁶⁾.

XXX. Az egyházi urak, kik nem hitték volt, hogy az erdélyi rendek fejedelmöket ez ügyben pártolandják, most már csak a svéd fordulatba, a töröknek őszintétlensége s a kemény télbe, tán a fejedelem lassuságába is, vetették bizodalmokat; s így nem kis mértékben zavarodtak meg, midőn sebes követek Rákócinak, az indulás kitűzött napját is megelőzőleg

¹⁴¹⁾ L. *Sáros megye* (magyar) levelét: Ex congreg. gener. Comitatus nostri Sáros in Eperjes celebr. die 23. dec. 1644. (M. akad. könyvt.).

¹⁴²⁾ L. *Prépostváry Zsigmond* levelét Zoltán Józsa-hoz jan. 19-ről, *Simánd István* erdélyi püspökét jan. 23-ról Forgách Ádám-hoz, Homonnai *Drugeth Jánosét* a királyhoz jan. 24-ről stb. (A m. akad. könyvt.).

¹⁴³⁾ L. *a nádor* jan. 19-kei levelét a királyhoz. (U. o.)

¹⁴⁴⁾ A cancellár jegyzéke (u. o.).

¹⁴⁵⁾ L. *Esterházy* levelét a királyhoz jan. 28. (U. o.)

¹⁴⁶⁾ L. *ugyan annak* III. levelét Rákóczihoz jan. 27-ről, Munkái közt a 210. l.

február 2-kán lett kitörése hírért hozták meg. A remülés Bécsben nem volt kisebb, mint a király híveié az egész felföldön. Most tűnnek ki, hogy a hosszú béke Erdélylyel az udvart bizakodóvá és gondatlanná tette; s úgy látszik hogy a segedelemnek naponként mindenünnen érkező sürgetései a tetterőt elzsibbaszták inkább, mint ébreszték. Február 9. a fejdelem előhadi már Újhely és Tarcál alatt voltak ¹⁴⁷⁾, a Forgách hadai szöktek, Bakos Gábor alvezér átment az erdélyiekhez, és számos nemesek, védelem nélkül maradván, át álltak Rákócizhoz ¹⁴⁸⁾; az érsek pedig elveszettnek hirdetvén a tiszai Magyarországot, elég világosan a nádor késedelmét okolá ¹⁴⁹⁾. De ez, az udvar végzése dacára is, újra békítő hangon írt a fejdelemnek ¹⁵⁰⁾, sőt tanácsra megjelenvén az udvarnál, innen is magyar őszinteséggel folytatta kérleléseit ¹⁵¹⁾, s miután Rákócitól várta volt a békélés tetteges megkezdését: a háboru minden következményei beszámítását magától elhárította ¹⁵²⁾. De már ekkor megjelent

¹⁴⁷⁾ Csáky István levele a királyhoz február 9. (Akad. könyvtár.)

¹⁴⁸⁾ Forgách Ádám levele a királyhoz febr. 8. (U. o.)

¹⁴⁹⁾ Lippay György levele a királyhoz, febr. 11. „Reddant illi rationem, qui secus quam necessitas exigebat, rem distulerunt et procrastinarunt.“ (U. o.)

¹⁵⁰⁾ L. IV. levelét a Munkák 212. l.

¹⁵¹⁾ L. V. levelét a Munkák 217. l.

¹⁵²⁾ „Melyről protestáltam azelőtt is, s protestálok most is, hogy én semminek oka nem lézek, hanem, valami pusztulás, nyomorúság és veszedelem találja szegény nemzetünket és ha-

Rákócinak Nagykállóban február 17. költ nyilatkozványa ¹⁵³), s egy időben Kassa, a felföldnek kulcsa, körülfogatott ¹⁵⁴). Ezalatt Bécsben folyt a tanácskozás, melyben (febr. 23.) szinte egy nyilatkozvány kibocsátása ¹⁵⁵), s a német segédhad mellé mindenfelé katonák szedése, a hadviselés fedezésére az úgy is kivihetetlen személyes fölkelés megváltása stb. határoztatott, a magyar sereg élére pedig a nádor rendeltetett ¹⁵⁶). Ez most sem szűnt meg egyfelül a királynak beadott „discursusában“ őt a bajok eligazítása végett a közigazgatás hibáira figyelmeztetni s országgyűlést sürgetni, a cancellárral közlött emlékiratában ¹⁵⁷) pedig e tárgyat bővebben felvilágosítani, melyből különösen a köz jövedelmek tékozlása, s a pozsonyi kamara hanyagsága a honvédelem eszközei nyújtásában

zánkat, mindazoknak kegyelmed lészen az oka.“ — „Nékünk csendesség kellene, s egyéb sem tartja ezt a mi megkevesedett nemzetünket meg.“ V. lev.

¹⁵³) L. azt a Toldalékban X. sz. alatt; deákul *Kazy* közlőtte II. 75—8. ll.

¹⁵⁴) Febr. 17. és 18. L. Forgách levelét a királyhoz (akad. könyvtár.).

¹⁵⁵) E nyilatkozvány, bár költe febr. 23-kára van téve, sokkal később hirdettetett ki. T. i. még martius 3. is sürgette Esterházy a királyhoz írt levelében annak kiadását. Azt, ha nem csalódom, maga Esterházy írta, s ez esetben azon magyar szerkezet volna az eredeti, melyet ő Rákócival közlött, ki a maga kállai nyilatkozványát neki szinte megküldötte volt. L. azt a nádor Munkái közt a VII. levél után, a 228—34. ll.

¹⁵⁶) L. a magyar cancellaria elődását (m. akad. könyvt.).

¹⁵⁷) A m. akad. könyvtárában.

tetszik ki, valamint elnökének Pálfi Pálnak a nádor elleni áskálódásai, a nagyok lelketlensége, kik az agg nádor áldozatait még gúnyolták stb. Másfelül azonban a lassan gyülekező magyar hadak táborába készült, bár kiköltekezetsége mellett elcsüggedve s hosszas lázából csak alig vergődván ki, végkép elgyengülve¹⁵⁸). Azalatt Kassa (mart. 11.), részint az őrhad hűtelsége, részint a folyvást ígért segedelmek elmaradása miatt elesett; s már onnan költ Rákócinak a királyhoz intézett azon nevezetes levele, melyben elpanaszolva mind személyes, mind a vallás és ország sérelmeit, elszántságát jelenti istenítéletre, azaz harcra, bízni az ügy eldőlését, s isten dicsősége s a haza szabadságáért elviselni, bármi jövend¹⁵⁹). A király ekkor már

¹⁵⁸) „Omnia effecturus sum: írja a cancellárnak; fateor tamen me esse adhuc debilem viribusque destitutum etiamnum; sexagesimum aetatis annum iam excedere incipio, videorque pristinas vires difficillime me posse recuperare, praesentes etiam temporis mutationes premunt; et alioquin bonorum coemptiones, haeque immensae expensae usque adeo me exhauserunt, ut vix sufficiam pro familiae quoque (et) aulae meae sustentatione, *non ut aliquem exercitum honeste et cum tantis expensis et oneribus intertenere valerem*. Vult S. M. me quantocyus Danubium transire: verum ego in hac debilitate constitutus considerare, et *ita disponere debeo pro liberis et familia mea, ac si amplius non redirem, quod ne contingat, merito formidare possum*, quoniam hoc onus, cui suppositus sum, magnum est, sine omni medio facilitante stb. *U. ott.*

¹⁵⁹) Közlöttem a több tekintetben jellemző, s tudtomra mind eddig kiadatlan levelet a Toldalék XI. sz. alatt, minta melynek némely része különben is Esterházyt érdekli, kit a fejde-

csillapítólag válaszolt, a koronázási feltételek megtartását ígerte, s állítá, hogy ellenök soha nem igyekezett cselekedni ¹⁶⁰⁾: de Rákóczinak tettelegesen biztosítékok kellettek. A nádor kiindult tehát, de ekkor sem szünve meg kérni, inteni, egyszersmind pedig a külföldön történőkről is folyvást hű tudomásban tartani a fejedelmet, hogy őt a háború folytatásától tartóztatva, a békélés útját nyitva tartsa. Ily értelemben szólt mind Semptén írt három rendbeli levelében ¹⁶¹⁾, mind azon követek által, kiket a két fő ember folyvást váltott: de még akkor siker nélkül. Előbbre nyomult tehát, s Nyitráról ápril 20. nem fájdalom nélkül megjelenté indulását a fejdelemnek. „Nem is akarjuk, u. m., messze-fárasztani kegyelmedet, hanem ím mi is megindultunk isten hírével, s kegyelmed eleibe megyünk: *noha bizony pogányokra mennék örömesben, mint magam nemzetére!* De így akarja, úgy látom, kegyelmed.” ¹⁶²⁾ A fejdelem már több

lem, még Pázmány sugarlásai óta, legkeserűbb ellenségének tartott. Ezen levél az, melyre Esterházy, XII. levelében, a 250. l. vonatkozik.

¹⁶⁰⁾ L. *Esterházy* imént idézett levelét u. azon 250. lapon. — L. a második kir. nyilatkozatot martius 16. a kállai nyilatkozványra, melyben tiltja a Rákóci melletti felkelést (*Pray, Epp. Proc. III. 446. sk. II.*).

¹⁶¹⁾ L. *Esterházy* Munkái közt a 234. s köv. ll. Mart. 30., 31., apr. 7-kéről.

¹⁶²⁾ L. *Esterházy* lev. közt a X-ket, a 245. lapon. — Lóczyai Zsigmondnak apr. 24. ezt írta: „Írván azminap az fejdelem ő kegyelme s jelentvén hogy közelebb jön, írtam én is, *de megbúsult szívvel*; mert bizony elevenségre hágott, s mészárszékre hozza azt a szegény kevés magyarságot is!” 299. l.

vármegyét és bányavárost hatalmában tartott, Fileket maga szorította, Rákóci Zsigmond és Kornis Zsigmond Lévát nyomták ¹⁶³⁾, midőn a nádor Barsnak tartva, ápríl 24. oda érkezett; 27-kén átment a Garanon, s folytatva hadmenetét május 1-jén Léva, 12-kén Filek, 15-dikén Úza-Panit, 20-dikán Szendrő, 25-kén Szerencs, június 2-kán Tornyos-Németi, végre 10-kén Kassa alá nyomúlt, s e helyekről és napokon intézte Rákócihoz, Lónyaihoz s a magyar és erdélyi rendekhez intő leveleit, azalatt hogy az apró csatázások egyfelül a magyar és német, másfelül az erdélyi és török ¹⁶⁴⁾ seregek részéről változó szerencsével, s vég eredmény nélkül folytak. Mind a két fél a kölcsönös ellenségeskedések kezdete után a békére hajlandóbb lett: az érsek már martius 31. emlegetett egyezkedést, de még most csak úgy, ha a fejedelem elébb kivonúl Erdélybe ¹⁶⁵⁾; a fejedelmet viszont a nádornak szerencsés előmenetelei ¹⁶⁶⁾ által támogatott sürgetései

¹⁶³⁾ *Lippay* levele a királyhoz apr. 19. és *Esterházy* apr. 20. (az ak. könyvt.).

¹⁶⁴⁾ A törökök már martius végén nyugtalanították Érsek-Újvárt (*Lippay* a királyhoz mart. 31. *Esterházy* a királyhoz apr. 1.); Rákóci mellett pedig mintegy kétezer volt. Budánál is gyülekeztek, hova a temesvári és szolnoki basák meg is érkeztek, a görögországi beglerbég Ozmán Aga pedig váratott. Ápríl 24-én Szügyénnel öldököltek, míg a németek a Garan vidékét pusztították (*Lippay* levelei a királyhoz ápríl 25. és 28. az akad. könyvtárban).

¹⁶⁵⁾ *Lippay* a királyhoz (a magyar akad. könyvtárában).

¹⁶⁶⁾ „Expeditione hac — írja *Esterházy* a királynak Filek alól, máj. 11. — et penetratione hucusque militum Maj. Vestrae

tették a békére hajlandóvá, mint több rendbeli válaszaiból ¹⁶⁷⁾ kitetszik; kivált midőn a királyi seregek elől kitérni kénytelen, Zemplénybe hátrált ¹⁶⁸⁾. Nem késett a nádor Rákóci máj. 10. költ levelének vétele után rögtön megújítani Ferdinándnál régi békejavaslatát, miután, úgy mond, csak nagy bajjal bírja fenn tartani a sereget, maga szenvedő egészségű, s e seregbe az országon kívül nagyobb a szükség mint itt ¹⁶⁹⁾.

a periculo liberata sunt Confinia, quippe Léva, Filek, Neográd, Somoskő, Hajnácskő, Buják, Veteri-Zolium, Vigles. Ab hoste vero recuperata sunt Palánk, Gyarmat, Kékkő, Szécsény, Divény. Comitatus pariter recuperati sunt, nempe pars Nitriae, Bars, Hont, Neográd, Pest, Pilis, Heves, Zólyom, Turóc; Montanae civitates. Hi sunt iam hucusque fructus istius exercituationis, cuius fructum latius propagare, ac caeteram quoque Regni partem recuperare intendimus.“ (Az eredeti levél az akad. könyvt.)

¹⁶⁷⁾ Rákóci levelei a nádorhoz az Okm. Toldalékban XIII. XIV. sz. alatt.

¹⁶⁸⁾ Május 10-dikei levele a fejedelemnek már Kövecses (Gömör), a 14-diki Vámos (Borsod; l. Esterházy XIV. levelében), a 24-dikei Vajdácska mellett (Zemplényben) költ; l. azokat az Okm. Told. XV. és XVI. sz. alatt.

¹⁶⁹⁾ „Quod vero haec fieri intendam, — írta a királynak Filekről, május 12-dikén — causa est, quod neque ex parte nostra, ut praemisi, desint difficultates magnae, et Deus novit, quanta cura exercitum hunc Mai. Vestrae conservo, magis ac magis adhuc quo ulterius progrediemur, crescentibus difficultatibus; et cum ego quoque valetudinarius sim, si quid adversi mihi contingeret, intra decem dies armada haec M. Vestrae (absit ostentatio) ruineretur. (A nádornak nélkülözhetlenségét a hadseregnél ellenségei is bevallották, így Lippay máj. 16-kai levelében a királyhoz, így Kemény János, Rákóci legjelesb hadvezére, hol, Rumynál III. 134. ezt írja: „Götz csak maga hümora szerént való hadviselésével nem sokat ártott volna nekünk, Puchheim pedig hirtelen-

Feltételei: vonúljon ki a fejedelem azonnal Ő Felsége birodalmából a hazafiak minden kára nélkül; a végeket s egyéb elfoglalt helyeket oldozza fel irántai kötelezettségekől; a magyar ügyekbe ne avatkozzék, s bízza a királyra, ki azokat alattvalóival ezek joga és szokásai szerint intézze el; előkelő követeit küldje oklevelével a felséghez, kivel a dolog elvégzendő, de ezeknek teljesítésére ne csak magát kötelezze, hanem az erdélyi rendek közül kezeseket is állítson. Ritkán mutatott győző több mérsékletet visszavonuló ellensége irányában; s e mérsékletnek nem szállítja le becset az, hogy forrása a minden oldali viszonyok tiszta átérzése s azon ildom volt, mely sem saját erejét és sikerét túlbecsülni, sem az ellenség állapotjait csekélyleni nem engedé. Rákóci, mint győzött, nem vesztendő vala egyebet vállalata költségei s jutalmánál, a király a tett áldozatokon az anyagi nyereményeknél sokkal becsesb amaz erkölcsit vásárolja meg, mint győző lépni elé a veszedelemből. Ezenkívül a másutt annyira szükséges sereg új bajok ellen volt fordítható. De mind ez erkölcsi, mind a hadi nyeremény a rögtöni elintézésétől függött. Ezért Esterházy ugyanaz nap két magyar s két erdélyi követnek eleibe küldésére szólította fel Rákócit ¹⁷⁰⁾, maga pedig előnyomulását folytatta.

ségével, *ha csak magán állott volna*, elvesztette volna az armádiát.“) *Accedit Maiestatem Vestram militiae istius in alienis regnis et provinciis maiorem utilitatem habere posse, quam in hoc Regno.*“ (Eredetie a magyar akad. könyvt.)

¹⁷⁰⁾ L. XIII. levelét, a 251. szeleten.

XXXI. Máskép az érsek. Elragadtatva a legnagyobb veszedelemre váratlanul felderült szerencsétől, itt látá idejét, hogy a király Rákócit híveivel együtt megsemmisítse, hogy magyarországi jószágait elkobozza, s Erdélyből őt kiűzze: „nehogy, úgy mond, a büntetlen lázadás édességétől vonzatva, ha svéd és francia segedelemmel nem, úgy a török által támogatva, vallási háborgásokat, országgyűlési zavarokat, a felség tekintélye megvetését s engedetlenséget szítson, Erdélyben pedig a római hitet gyökerestül kiirtsa. Nincs miért megkötni e becestelen békét. Győzők vagyunk, a fejedelem elhagyatva a töröktől, serege részint eltörölve, részint annyira megrettenve, hogy kiki nem harcról, hanem élete s háza megtartásáról gondos: nem kétli, úgy mond, hogy a fejedelem már ez óráig átkelt a Tiszán, hadainak része szinte, a többi haza oszlott, németjei megszöktek vagy szöknek, s hogy vele csak tudatlan, fegyvertelen, megzavarodott pór nép, melynek alig tizedrésze bír löfegyverrel, némelyek csak bunkósbottal, s ezektől féljünk? s vagy ütközetet kerüljünk, vagy nem elég díszes békét kössünk? Sőt bizonyosnál bizonyosb, nem kell többé ütközet, csak üldözni a magától rohanó ellenséget, s a dolog be lesz fejezve, a harc megharcolva. Újítsuk meg a múlt idők emlékezetét! mennyi baj származott ki Erdélyből, mióta azt eretnek fejedelmek bírják, ellenségei mind az austriai háznak! s másfelül mely díszes, a felséges házra nézve mely hasznos, Magyarországra pedig csendet és nyugalmat hozó, állandó béke mellett Erdélyben katolikus fejedelmet tudni,

Felséged iránt őszintén hívet! Ez egy eszközzel Magyarországbán minden eretnekség elenyészne: mit gondolni is édes és boldogító!“ Így Lippay ¹⁷¹⁾).

XXXII. De a fejedelem részéről is váratlan nehézség akart a nádor szándéka ellen felmerülni. Félreértések reménycsillámot mutattak Rákócinak Lengyelország felől, s ez május 14-dikei levelében már kevesebb látszott az értekezleten kapni ¹⁷²⁾. A folyton előnyomuló nádor válasza tehát május 15. hideg volt, de nem ellökő, s így szendrői táborában Lónyai Zsigmond belső tanácsos és Kemény János tábornok, mint a fejedelem követei, május 19-dikén csakugyan megjelentek ¹⁷³⁾. A nádor, felindulva Rákóci nem várt

¹⁷¹⁾ Lippay levele III. Ferdinándhoz, Érsekújvárról, máj. 16. 1644. (Eredetie a m. akad. könyvt.)

¹⁷²⁾ L. Esterházy XIV. levelét a 251—2. szeleten.

¹⁷³⁾ L. Esterházy levelét a királyhoz e napról, a m. akad. könyvt., úgy Rákócához XV. levelét a 252. szel. máj. 20-dikáról; és Kemény János önéletrajzát Rumynál, III. a 123. s köv. II. Kemény így emlékezik felőle: „A Palatinus Esterházy Miklós ada valami *színes tractára* való alkalmatosságot, melyre a fejedelemnek is mivel szüksége és kedve lőn ahoz, engemet Lónyai Zsigmonddal expediala a Palatinushoz, és Götz, Puchhaim generálisokhoz Szendrőhöz. . . .“ Hogy a tracta Esterházy részéről nem színes, hanem őszinte volt: ha gondolkozása és eslekvésmódja nem háritana is el minden kétséget, bizonyítanak a királynál folytatott szorgalmazásai. T. i. épen ezen időben is, Szerencs megvétele után, május 24. írta a királynak: „Ego tamen, si cum principe bona et honesta pax concludi posset, *uti et antea, ita et nunc* humillime Vestrae M. Sacr. insinuarem.“ (Eredetie az akad. könyvt.)

ingatagságán, sértő szavakra fakadt ellene, de Kemény nemes viselete által visszanyervén nyugalalmát ¹⁷⁴⁾,

¹⁷⁴⁾ Nem tagadhatom meg magamtól a jellemfestő érdekes jelenetnek Kemény saját szavaival beiktatását. „... Mely audientíán és tractán — így ír ez — a Palatinus embertelen szókkal kezdé illetni a fejedelmet. Lónyai Zsigmond, ki nálamnál elsőbb vala, de csak könnyen mulatja vala, mert öneki nagy fávora vala ott, szíve is oda vonszon vala; én, nem állhatván, felkelék székből, mondván a Palatinusnak: „Tehetségem többre ninesen, de hogy hivalkodva hallgassam az Úr (fejedlem) felől való mocskos szokat, az kötelességem nem engedheti, kimégyek azoknak hallása előtt.“ S megindulván az ajtó felé, Palatinus utánam, és szép szerént fogván, kezde csendesíteni és a szokat simogatva magyarázni. Melyet annyira megbánt vala, hogy másodnap elindulásunkkor is sok szóval intett, mondván többi közt: „Uram, a neved Kemény: s azért úgy keménykedjél, s uradnak is szívét hogy megkeményítvén, mind reá és magatokra veszedelmet ne hozz.“ Melyre felelék én is: „Úgy van, Nagyságos Úr! nevem az, de higgyen Nagyságod, amint az Úrnak, úgy szolgáljának igaz magyarnak is lenni; és ki megtudom azt is gondolni, hogy békeségnek tractájában fáradozó emberhez nem illik gerjeszteni principálisát. Én azért mint nem tractához való dolgot soha az Úrnak is nem jelentem Nagyságod felől való alkalmatlan szavait; de Nagyságod is jól meggondolja, hogy ketten vagytok az Urammal, kikre a magyar nemzetnek szemei néznek: ha a tí egyenetlenkedéstek miá a tí időtökben veszély éri a magyar nemzetet, mind e világban micsoda emlékezetetek marad, mind pedig isten előtt micsoda számadással fogtok tartozni! Azért aminthogy isten után tí tarthatjátok meg, úgy tí is veszthetitek el.“ *Rumynál*, III. 123. 4. ll. — Látjuk e sorokból is, hogy, mint Rákóczi, úgy hívei is nem gyanították azon nehézségeket, melyekkel a nádornak küzdenie kelle folyvást, ki, ha az udvarnál győz, a háború már okaiban, s utóbb kezdetében, elfojtaték.

biztos és őszinte értekezletben közlöttes velök nézeteit, mindent ígérve, mire hatalma leszen ¹⁷⁵⁾; másfelül azonban állott Puchaim tábornagygyal közös szándéka az ellensereget felkeresni s azzal megütközni ¹⁷⁶⁾, hogy ez által is a béke dolgát siettesse, s azt a király részére kedvezőbb alapon köthesse meg ¹⁷⁷⁾: mi annál sürgetősb volt, mert bár a császári sereg erős és jól fegyverzett ¹⁷⁸⁾, de hiányt szenvedett tüzérségben, társzekerekben, pénzben annyira, hogy Esterházy mind élelem vásárlására, mind a magyar sereg fizetésére elégtelen volt ¹⁷⁹⁾; Abaújban a falukat, kivált a ma-

¹⁷⁵⁾ L. Esterházy XV. levelét (a 252. szel.).

¹⁷⁶⁾ „Rákóczius abhinc — írja Ferdinándnak, fenn említett máj. 19-kei, a fejdelem követei megérkezte előtt, írt levelében — penes Tibiscum ad quatuor millia cum suis copiis distat, et videtur subsistere velle. Ac proinde cum Domino Campi Marschalco Generali, Comiteque a Puchaimb statuimus, hic accomodatis impedimentis, assumpta annona, hostem quaerere, insequi, ac oblata occasione configere; non obscura habens argumenta confusionis eiusdem, nam et militia, quae penes ipsum stat, consternata est, et exhausta, nec illius resolutionis ut configat stb.“

¹⁷⁷⁾ A Csáky által Lengyelországból szerzendő segítséget is ez okból sürgette. „Supplicio Maiestati Vestrae, írá máj. 24., ut circa negotium tractatus pacis informet me benigne, digneturque mihi plenipotenciales literas benigne transmittere. *Tractatum ac ipsum negotium etiam transylvanicum multum iuvaret, si D. Comes Csáky cum D. Homonnai aliquem militem polonicum posset inducere.*“

¹⁷⁸⁾ Maga Kemény János is olyannak vallja Rumynál, III. 125., 128.

¹⁷⁹⁾ Esterházy lev. a királyhoz Szerencsről, máj. 26. (Az akad. könyvt.)

gáéit, úgy az asztagokat felgyújtva, valamennyi marhát elhajtva talált, saját pénzéből is (20,000 frtnál többet költvén) teljesen kifogyott ¹⁸⁰⁾. Ezekhez járult Rákóczi újabb levele ¹⁸¹⁾, melyben ez egyszerre kinyilatkoztatá, mikép a vele szövetkezett megyék és városok híre nélkül nem békélhet, s azért ezekkel kellene előbb értekeznie, mi végre azok számára bátorságleveleket kér. Esterházy e feltételben új akadályát látván az egyezkedésnek, sőt ily összejövetelben új ellenséges készülletet, elkeseredésében keményebb rendszabályhoz nyúlva, május 25-dikén külön a magyarországi s az erdélyi rendekhez körleveleket bocsátott, melyekben amazokat szigorúan emlékeztetve kötelességeikre, komolyan megparancsolá, hogy kik a fejedelem mellett vannak, ha büntetéstől mentesek akarnak lenni, nyolc nap alatt vagy hozzá járuljanak, vagy haza oszolván, azután jöjenek elébe, különben hűtlenségben elmarasztalandók; ezeket pedig atyafiasan inté, mikép szünnének meg az anyaország pusztításában részt venni, mely nélkül Erdély rég Boszna sorsára jut s ők elveszett népek lesznek vala: különben magoknak tulajdonítandók, ha valami veszedelem találná honukon kívül vagy belül ¹⁸²⁾. Mind két levél párjait egyszersmind Rákócival is közölvén, ennek cselekvé-

¹⁸⁰⁾ *Ugyanaz* ugyanannak, máj. 24.

¹⁸¹⁾ Vajdácskáról, máj. 24-kéről. L. az Okm. Told. XVI. sz. alatt.

¹⁸²⁾ Mindkét levél a Munkák IV. osztályában 301. s köv. szel. látható.

seit éles és kíméletlen bírálat alá vevé, hazafiúi haragja nemes kitörésében szemére lobbantá zsarnokságát, melylyel otthon és itt megsemmisíti a nemzet szabadságát, s némi adat után felkiáltott: Ez-e a szabadság, melyet a mi édes eleink vérek kiontásával keres-
tenek? Nem szabadság, hanem rabság. *Ebből az igából akarom kivenni szegény nemzetemet, és azt vindicálnom is* ¹⁸³⁾.

XXXIII. A szendrői állomásból célba vett meg-
támadása az erdélyi derékhadnak, mely hihetőleg en-
nek teljes megveretésével végződik vala, Kemény
János intézkedései által még azon éjjel eszközlött el-
vonulással megelőztetett ¹⁸⁴⁾; maga Rákóci pedig Pa-
takon felszedvén kincstárát, a Bodrogon átvonult ¹⁸⁵⁾.
Ha most a királyiak szakadatlanul üldözhatték volna
Rákóci gyakorlatlan, illő készület nélküli s e fölött
megrettent hadait, könnyen véget vethetének a hábo-
rúnak azok teljes elosztásával ¹⁸⁶⁾: azonban a dolog-

¹⁸³⁾ L. a nevezetes levelet XVI. sz. alatt a Munk. III. osztályában, a 252—6. szel.

¹⁸⁴⁾ L. Kemény János önéletrajzát Rumynál, III. 131. s köv. II.

¹⁸⁵⁾ Rákóci május 24-dikei levele a nádorhoz már Vajdács-
kán költ, a Bodroghközön. Csáky László a királyhoz mart. 31. írt
levelében (akad. könyvt.), úgy Esterházy szinte a királyhoz Kassa
alól jún. 12-d. írt levelében (ugy. ott) említik a kincstár meg-
mentését.

¹⁸⁶⁾ „Isten confundálta az ellenségnek tanácsát, hogy ne
prosequálná a fejedelmet“ mond a már most szabadabban lihegő
Kemény, id. h. 134. l., ki egyedül a maga pártjának bajait is-
merte, s ez álláspontból ítélte meg ellenfele lépéseit.

nak szinte meggyőzőhetetlen nehézségei voltak. A törökök s az ellenséges földnép a kir. sereg összeköttetéseit akadályozák, pénzek nem érkezhettek¹⁸⁷⁾, a magyar hadak nem szívesen harcoltak magyarokkal¹⁸⁸⁾, s mind ezek szöktek és zsákmányoltak¹⁸⁹⁾, mind a német segédhadak keseríték a nemességet és földnépét élelemrablásokkal¹⁹⁰⁾; de különben is a Hegyalja s Bodrog vize közt elég szorosan elnyúló s így felette akadékos hadi út azonfelül még két ellenséges vár, Tokaj és Patak, közé ejti vala a kir. sereget, s a bodrogi állásában erős fejedelem nyugtalanításainak teszi ki, mint ki a pataki hídon bármikor átszállíthatta portyázó hadait. Egy a sereg hátuljában nyerendő erős, biztos pont kelle tehát támaszúl, honnan a már most tisztaivá vált hadjárat lehető biztossággal intéztethessék: annál inkább, mert mind a törökök nyugtalanították helyenként a német táborhoz

¹⁸⁷⁾ Egy besztercei küldeményt az Illésházy Gáspár portyázói fogtak el. *Csáky László* lev. a királyhoz jun. 4-kéről (akad. könyvt.).

¹⁸⁸⁾ „Quandoquidem cum Vngaris contra Vngaros non magno fructu possimus uti“ mond *Esterházy* a királynak jun. 12-kei levelében.

¹⁸⁹⁾ „ cum nostrorum quoque Hungarorum ex castris Mai. Vestrae multi cum praedis suis clam se subduxissent.“ *Ugyanaz*, ugyanott.

¹⁹⁰⁾ „ cum hic quoque miles sibi ipsi ipsemet incipiat esse hostis, tum victu immoderato, cum etiam omnia consumendo, nobilitatemque ac rusticos exacerbando.“ *Esterházy* ugyanott.

sietőket, mind a nyugotkárpáti megyék, mint Turóc, Liptó, Szepes, Zólyom is, ellenségesek voltak ¹⁹¹⁾. E pont pedig más nem lehetett mint Kassa, a felföld fővárosa és kulcsa. Mindenek előtt tehát annak megvétele határoztatott ¹⁹²⁾, míg éjszokról a lengyel segédhadak fognák hátba Rákócit ¹⁹³⁾, melyekkel az egye-

¹⁹¹⁾ L. *Lippay* levelét a királyhoz, jun. 12-kéről 1644. (az akad. könyvt.)

¹⁹²⁾ „Etsi forte opinione nonnullorum — írja a nádor a királynak (jún. 12.) — ad obsidendum Arcem Principis Patak nuncupatam proficiscendum fuisset, intra tamen Arcem Tokaj prae manibus hostis adhuc existentem ac Arcem Patak praefatam, loco nimis angusto, a latere vero montibus existentibus, ipso vero Principe in districtu adhuc Bodroghköz nuncupato (licet currus et caetera impedimenta sua per Tibiscum transvehi curavit, thesauro etiam suo in Patak existente Munkácsium aut quo, illine exportato), cum certa sua militia, ut hac ratione Transylvanos etiam in suo servitio conservare possit, consistente, attendente, habito etiam ponte in flumine Bodrog in ipso plane suburbio Patakiensi, quorum beneficio potuisset Maiestatis Vestrae militem infestare, saniore iudicio existimavimus ad obsidendam Civitatem Cassoviensem et occludendos isthic existentes, opportunius esse proficiscendum, ut scilicet habita illa Civitate, ad recuperanda loca alia eo securius contendere possimus, putantes etiam cives Cassovienses propensiores esse ad regressum in fidelitatem Maiestatis Vestrae, ubi praesentiam nostram viderint, quam experti sumus, et experimur.“

¹⁹³⁾ „Vt Princeps a tergo revocari potuisset, consului semper implorandum et celerius in Regnum introducendum esse auxilium Polonicum, . . . in quo, quis obicem posuit vel contrarium consuluit, equidem me latet, scio tamen eum non consulis servitio Vestr. Mai., et bono publico.“

sülés szinte ott könnyebben esheték meg. Felfelé indult tehát a sereg, s június 2-dikán a nádor Tornyos-Németiből, 10-dikén pedig Kassa alól indította két rendbeli válaszat a fejedelemhez, melyekben ennek aprólékos mentegetőzéseit elhárítván, élesen megrója kényszerítő rendszabályaiért, a török cimboraságért, s az újabban hozzá jövőndő követek részére bátorságlevelet küld ¹⁹⁴). A nádor hangja egy idő óta hidegebb lön s némi keserűséggel vegyült, a béke útját mindazáltal folyvást nyitva tartá ¹⁹⁵). Elkedvetleníté t. i. a megyékhez bocsátott körlevelek teljes foganatlansága is, amiért azon felszólítását, a visszatérhetés határideje meghosszabbításával június 13. megújítja ¹⁹⁶); el Kemény János némi ármánya, mely által a nádor s a német tábornokok közti jó egyesség megzavartatott ¹⁹⁷); el, végre, a hadi szerencse hanyatlása. Kassa t. i. nem hódolt; a rendezetlen ellensereg nem rendszerinti fővezére, de lelke, a soha nem csüggedő, örökké

¹⁹⁴) E két levelet l. a Munkák közt, XVII. XVIII. sz. alatt, 256—62. szel.

¹⁹⁵) „Mint idvösségemet úgy kívánom az jó békességet“ írja Kassa alól, jun. 10., a 261. szel.

¹⁹⁶) L. e levelet a IV. osztályban, VI. szám alatt, a 303. szeleten.

¹⁹⁷) L. *Esterh.* XVIII. levelét Rákócizhoz, a 261. szel. — Hogy Puchaim féltékenységének Esterházy irányában felköltése s a két egymás mellé rendelt fővezér közt a „scissio“ — mint Est. nevezi — sikerült, a következőkén kívül, az érseknek a királyhoz intézett leveléből (Pozsony, jun. 18. az akad. könyvt.) tetszik ki.

munkás és eszközök találásában kifogyhatatlan Kemény János, miután Szerencset s a nádasi besáncolt malmokat, melyek a királyi tábornak őrlöttek, visszafoglalá, Kassába segedelmet lopott be, s míg ekép a királyiak szemben a városból támadtatnának meg, ő maga hát megöl készült rájuk ütni. A sereget csak könnyű lovassággal lehetvén élelmezni, a nádor kevés magyarjai pedig harc, fáradoalmak és szökések által megfogyván, a kir. vezérek kénytelenültek Kassa alól el, s hogy a Csáky István által ígért lengyel könnyű hadakkal mielőbb egyesülhessenek, Sárosba vonulni, abba is bízva, hogy Eperjes városában támaszt nyerendének ¹⁹⁸). Az elindult királyiak Kemény folytonos kapdosásai közt értek Eperjes alá ¹⁹⁹), de itt sem eresztetvén be ²⁰⁰), Sárosvárát táborlották körül.

¹⁹⁸) *Esterházy* levele az érsekhez, Liptóról, július 6-ról (az akad. könyvt.). *Kemény* ez elvonulást hozott segedelmének és megtámadási készülleteinek tulajdonítja, III. 144.

¹⁹⁹) *Kemény* az id. h., és *Lippay* érsek levele a királyhoz Pozs. jun. 30-káról (az akad. könyvt.).

²⁰⁰) „*Maluerunt cives obsidionis incommoda, quam nostrorum insolentias sustinere*“ írja *Lippay* a királynak imént említett levelében. Magyar hadi társaikkal is így bántak az idegen hadinépek: „*Et illud verum est, így panaszkodik továbbá az érsek, nostros milites Vngaros catervatim et cum vexillis castra deseruisse, ut vix aliqui illic remanserint. Germanorum siquidem insolentia etiam hos, nece excepta, hostilem in modum tractavit, socios proprios, ubicunque occasio se offerret, invadendo, equis, armis, vestibibus ipsos omnino spoliando, et victualia acquisita eripiendo.*“ Innen *Esterházy*nak a Rákóczihoz írt levelek sok he-

XXXIV. Itt érkeztek a nádorhoz a Kassa felszabadulásáról semmit nem tudó Rákóci követei, Lónyai Zsigmond, Szerédi István és Klobusicky János „hogy békét kérjenek“²⁰¹⁾, s ennek pontjait nyolc szakaszban, június 24-dikén nyújták által, melyek is a következők: 1. Ő Felsége a koronázási oklevélben minden három évben tartandó országgyűlésről bizto-

lyén is bevallott fázása az „oltalomfegyvertől“; s innen kétség kívül a közlegénységből tábornokságig emelkedett durva Götz-tzeli surlódásai, melyekről *Lippay* többször eml. levelében írja: „Dissensio inter Dominum Palatinum et Gécziüm (mint ő magyarosan írja) gliscit in dies, nec iam interna solum, sed et externa, omnibus fit manifesta cum nostrorum scandalo ac detrimento, inimicorum solatio ac emolumento.“ S ez annyira ment, hogy a Rákóci táborában járt hír szerint a nádor élete sem volt már a németektől bátorságban, s hogy ezért a német armádát ott hagyta volna. „A Palatinus pedig félvén a németiségtől — írja *Kemény* III. 152. — kik alattomban meglövéldözéssel fenyegetődztek vala ellene, ily okból: mert ő biztatta vala őket, nem volna szükség a fejedelmet prosequálni, hanem inkább Szerencséről Kassa alá fordulni, mert azt mindjárt megadnák assecurálta őket, és hogy a fejedelem s hadai is vissza nem fordúlnának, hanem csak Erdély felé szaladnának. Melyet az isten nagy jónkra is adott vala, hogy mint Achitófelnak, úgy Palatinusnak is erre vezérlé tanácsát, egyébiránt nagy periculumban forgunk vala. Ő is azért . . . kibeszéllte magát . . s valóban elrándult, a német armádát hátra hagyván.“ A mi nem történt; okait pedig a Kassa felé fordulatnak e fejezet elején adtuk.

²⁰¹⁾ Így mond *Kemény*, 147. l. „mert a fejedelem már desperált volt“. Tehát nem a nádor ajánlotta a békét, mint *Engel* IV. 506. mondja.

sítván a nemzetet, s ilyen már hatodik éve nem tartatván, hía össze az országot rövid időn, hogy az panaszeit előadhassa; ezek közül: 2. orvosoltassanak a bécsi béke sérelmei, valamint 3. az azon év óta hozott törvények amennyiben nem tartattak meg, rendeltetésük el azoknak teljesítése; 4. kik az ország szabadságait és törvényeit megsértették, s így e háborút előidézték, büntetessenek meg; 5. minthogy a hazafiak a vallási és országos szabadság sérelmei által e felkelésre kényszerítették, teljes közfeledékről biztosítassanak; 6. Erdély is több rendbeli bántódásokkal illetetvén Ő Felsege tartományaiból, azok kiegyenlítésében kölcsönös bizottmányok munkálódjanak, s ezennel a két ország közt jó szomszédság és szövetséges állapot tartassék fenn; 7. kössön Ő Felsege a portával is békét, melyhez a fejedelem is kész segedelmet nyújtani; végre 8. miután a fejedelem mind a nemzet érdekében, mind személyes sérelmek által kénytelenült nagy kárával, költséggel és fáradsággal fegyverhez nyúlni, kártalanítást igényel. Az első négy ponthoz, mint amelyek — így felelt a nádor — nem a fejedelmet, nem a kir. biztosokat, hanem az egész országot illetik, sem ők, sem Rákóci, mint egy, természetes ellenségei felsősege alatt levő tartomány fejedelme, nem szólhatnak; de biztosítják őket, miszerint a háború elmúltával meglesz az országgyűlés s az országos minden rendek kihallgatása. Általános közbocsánatról, úgy mond, bajjal lehet szó, mely talán egyik legfőbb oka a jelen háborúnak: mindazáltal némelyek zsákmány végett, mások félelemből, ismét mások erőszakolva

ragadván fegyvert, úgy látszik a biztosoknak, miszerint az utóbbiak igen, de az első a közfeledékben nem részesülendnek. Az erdélylyeli bajokra nézve ők, felhatalmazottságoknál fogva is, szíves kiegyenlítést ígérnek. A török béke, folytaták, Ő Felsége legfőbb gondjai közé tartozott mindenha, és bár újabban is Szőnyben megkötetett, nem tudni mely nemzetünkbeli ember gátolja a portánál s késlelteti azt; egyéb-iránt épen most készül Ő Felsége roppant költséggel és ajándékokkal küldeni nagykövetet Konstantinápolyba, igyekezve a kül és bel háborgásokat ily úton is lecsillapítani. De a végponthoz, a költségek megtérítése kérdéséhez, nem szívesen szól a nádor, társaival együtt, kiknek volna e részben, köz és magán károkbán, mit nyilatkoztatni a világnak: de hallgatnak, ú. m., mert ahoz Ő Felsége kisebbsége nélkül nem járulhatnak ²⁰²⁾. — A nádor e válasza ²⁰³⁾ nem

²⁰²⁾ Közlöm mind a fejdelem követeinek e békepontjait, mind a nádor és biztostársainak (kiknek neveit eddig ki nem nyomozhattam) válaszát egész terjedelmökben az *Okm. Toldalékban* XVII. és XVIII. sz. alatt (az akad. könyvtár kéziratai közül), minthogy azok tökéletesen ismeretlenek, s mégis a történetésznek nyomos tárgyat szolgáltatnak gondolkodásra, kivált ha a háború további folyamával s annak a linci béke általi mikép befejeztetésével veti össze.

²⁰³⁾ *Kemény* a nádornak Sáros alól írt s általa elfogott levelei szerint tetetésnek állítja Esterházy békélő szándékát. III. köt. 149, azt írja: „Egy falka levelet intercipiáltattam vala, melyből egészen kitanultam vala, hogy a Palatinus csalárdul cselekeszik; tettetvén a tractához való nagy keresztyén indulatját;

lehetete kielégítő a fejedelemre nézve, mert amely kérdéseket ő birtokon belül szándékozott eldöntve látni, azok tárgyalását a királyi biztosok nem a háború s valamely kötés folyamánya gyanánt, hanem ettől függetlenül, a háború után, s így Rákóci irányában mintegy birtokon kívül akarák csak megengedni, sőt azokra nézve a fejedelemnek mint egyes magyar országnagynak illetékességét is tagadák, mellőzve világosan a rendes és békés, s másfelül a háború által tettelegessé vált rendkívüli állapot különbségét. E mellett a fejedelem fő célja kétség kívül épen az volt, amaz országos nyeremények kivívása által magának, mint nemzeti pártfogónak, lekötelezni a rendeket, s közvetve az ellenőrség jogát is biztosítani; a törökmagyar békébe befolyás és befoglaltatás által a porta irányában sem biztos állását megerősíteni; végre a kárpótlási pont megett a Bethlen Gábor-féle vármeigyék igénylése rejlett, mint az a fejedelemnek török levelezéséből bizonyúl be²⁰⁴). Mind a három ügy a

de egyébiránt fekszik vala az alatt, hogy Sáros alatt várhatnák meg a Lengyelországban fogadott hadakat, kiben Homonnai (az országbíró), Csáky (István), Barkóciék foglalatoskodnak vala, s elérkezvén, abrumpálják akkor a tractát, és rajtunk legyenek: indúciák nélkül pedig nem lehet vala várakozniok mind az élésbeli szükség, mind rajtok kapdosásunk, fárasztásunk miatt.“ Hogy Esterháznak szíven fekütt a béke, láttuk, *de minden áron* az neki sem kellett, s azok után, amik már történtek, eldöntőleg csak akkor akarhatott határozni, midőn fegyveres előnyben lévén, ő szabhatott feltételeket.

²⁰⁴) Az ekkori erdélyi-török dolgokra egyik fő forrás: Rejtelmes Levelek I. Rákóci György korából. Megfejtette és közli

válaszban világosan vagy hímezve mellőztetett. Esterházy utasítását nem ismerjük: de ő személyesen is nem tekintette gyökeresnek az oly békét, mely Rákócinak a magyar és török ügyekben közösséget enged. A két fél tájékozva lett e nyilatkozások által; Esterházy szívszakadva várta a lengyel segítséget, Rákóci élénkebben dolgozott Budán és Konstantinápolyban: mind kettő fogamat nélkül.

XXXV. Miután Kemény az alkudozások alatt engedett háromnapig fegyverszünetet arra használá, hogy a várbelieket emberrel, lőporral és tanácscsal segítse, s a várba szorúlt svéd követ leveleit kihozassa, mikről, miután megtörténtek, Esterházyt tudósította is ²⁰⁵⁾; másfelül Csáky István június utolsójára a lengyel segédhaddal Szepesbe érkezését ígéré: a királyiak kiindultak sárosi sáncaikból; Esterházy a magyar könnyű sereg maradványaival előre ²⁰⁶⁾, utána a nehéz had ²⁰⁷⁾, Kis-Szebenen, mely szinte elzárko-

Ötvös Ágoston. Kolosv. 1848. — Közöltem az *Okm. Toldalékban* XII. sz. alatt R.-nak igen jellemző (önkezű titkos) levelét konstantinápolyi követéhez Maurer Mihályhoz, ápril 4-kéről; mely az önző fejedelem mellékes célzatairól teszen bizonytságot.

²⁰⁵⁾ *Kemény* Rumynál III. 147, 8, 150.

²⁰⁶⁾ Innen azon ál hír, melyet *Keményből* közlöttünk a XXXIII. fej. 200-d. jegyzetében.

²⁰⁷⁾ Tettek erről említést a Sáros alatt megfordult békekövetek is, mind fejedelmökhöz írt levelökben (l. *Esterházy* VII. levelét Lónyaihoz a Munkák 306. szel.), mind egy, Esterházyhoz írt levelökben, mint ez a királynak írá júl. 10-dikén: „Obtestatam vero velim Maiestatem Vestram, ne ex literis per Ablegatos Rákócii mihi scriptis aliquid scandalisetur, cum ipsi opinati

zott előttök ²⁰⁸⁾, Szepesen, Liptón és Turócon által egész Bajmócig ²⁰⁹⁾, folyvást faggatva ugyan Kemény által, ki hátukban az elveszett Murány helyett Liptóvárát is elvette, de mégis jó rendben és veszteség nélkül ²¹⁰⁾. A nádor, a sereget mindennel ellátván, azt végre Rózsahegyen hátrahagyta, s az év fáradalmait kipihenendő, semptei várába sietett, miután a királyt a visszavonulás iránt megnyugtattván, új készülétekre, s különösen magyar, horvát és lengyel könnyű hadak és nagy ágyúkról gondoskodásra hívta fel ²¹¹⁾: mert ezektől függe a szerencsés vég eredmény; legyenek ezek! — írta Lippaynak — „akkor mi parancsolunk neki, s ha béke kell, nem veszünk, hanem szabunk feltételeket“ ²¹²⁾. Esterháznak e felföldi hadjárata utolsója volt, s ha oly eredményes mint munkás, fárasztó és áldozatos, miután annak nem csak lelke, de minden gondjainak, sőt nem kevés terheinek is ő volt

sint me retro reliquisse Armadam Vestrae Maiestatis, leviori armatura praecessisse, Armadam vero totam Silesiam usque tendere: unde animati ipsi sperabant maiorem assecurationem . . . et in suis postulatis multo largiorem declarationem se consequi posse.“

²⁰⁸⁾ *Kemény*, III. 152.

²⁰⁹⁾ Esterházy, levelei kelte szerint, júl. 1. v. 2-kán Szepesváratt, 6. 8. Liptó-Újváratt, 8. 10. Rózsahegyen volt.

²¹⁰⁾ *Esterházy* Lippaihoz Rózsahegyről, júl. 8. költ levelében (hiteles kivonata az akad. könyvtár.). V. ö. *Keményt*, III. 153—6.

²¹¹⁾ Bajmócról, júl. 14. írt levelében (eredetie a m. akad. könyvt.).

²¹²⁾ A ²¹⁰⁾ alatt idézett lev.

viselője; ha a készülétek teljeseek, és kezei eleitől fogva kevesbbé megkötvék: úgy dicsőséges is. De az érdem a munkában, nem az eredményben van. Ez isten ajándéka.

XXXVI. Esterházy régóta szenvedő egészsége, mely a hadjárat alatt csodálatosan javult, újra gyengülni indult; s így azon innen a hadak vezérlésében személyesen többé részt nem vett. Mégis ernyedetlen munkásságban tölt élete ezután is. Hadi eszközök szerzése, hadak fogadtatása s mindenekkel ellátása, másfelül a békélés munkája leginkább reá nehezedtek: lelke maradt ő ezentúl is a harcnak, melyet a béke eszközéül tekintett, s a békének is, de melynek ennyi áldozat, veszteség és fáradoalmak után magasb árt szabott, mint a harc előtt. Nappal éjjel dolgozott, még a leghevenyebb láz közepett is írta emlékiratait ²¹³⁾, küldözte leveleit, rendeleteit és hírnökeit az ország minden részeibe: s így nem a munkásság mennyiségében mutatkozik életerejének hanyatlása: de igen azon napról napra észrevehetőbb makacsságban, mely, valamint régi státusildoma és mérséklete az erőnek, úgy ez a növekedő gyengeségnek volt kifolyása. Táplálták azt, s ingerültséggé magasíták személyes kárai: mert Rákóci katonái mindenek felett az ő felföldi jószágait pusztították, regéci várát pedig, bosszúból inkább mint strategiai szükségből, köha-

²¹³⁾ Ezek közül egyikét a nevezetesbeknek közlöttem az *Okm. Told.* XXI. számában.

lommá lőtték össze ²¹⁴⁾; továbbá áldozatai, melyekre a háború folyamata kényszerítette; a szükséges eszközöknek minden sürgetések dacára is késése, saját felekezetének lelketlen fukarsága s vezértársainak módja, mik már elébb saját hadjáratí fáradalmait sikeretlenné tették; Csáky István, a lengyel királynál magyar követ, ki haszontalan kételyeivel a lengyel segédseregek reményét meghiusítván, a nádor hadi terveit megszégyenítette; s midőn Semptére visszavonult, s a császári hadat legnagyobb erőlködéssel teljesen felkészítette, a német vezérek megfoghatatlan tunyasága s ügyetlensége, minek következése egy második visszavonulás lett a Vágig, mely lehetővé tette, hogy Kemény János mintegy a Nagyszombatban értekező biztosok közelében portyázzon, s hátuk megett Turóc és Gömörben teleljen ²¹⁵⁾. Innen azon ügyvédi inkább mint státusféríúi szellem, mely őt ez idő óta mind az ellenféllel folytatott levelezéseiben, mind a

²¹⁴⁾ Az ellenség 976 ágyugolyót, 26, 28, 31 és 34 fontosakat, lőtt be Regécbe, úgy hogy a felső várban már *egy* katona sem találta biztos menedéket. Rákóci maga nemesebben viselte magát: a levéltárt lepecsételtette Eörsy pecsétjével is, s tőle sem hűségi esküt, sem térítvényt nem követelt. L. *Eörsy Zsigmond* regéci kapitány levelét a nádorhoz aug. 24-kéről (az akad. kéziratárában).

²¹⁵⁾ L. *Esterházy* és *Lippay* érsek ez időbeli több leveleit a királyhoz, az akad. könyvtárában. — Egy ízben kevésbe múlt, hogy Nagyszombatból Semptére menván a nádor, Keménynek egyik kapitánya Bánházi István által el nem fogatott. L. *Kemény* önéletrajzát, Rumynál, III. 168—9. l.

Sároson megszakadt és Nagyszombatban ismét megindított alkudozásokban, úgy a fejedelem, mint a kaszai gyűlés követei és kívánságai irányában, jellemezte²¹⁶⁾. Nevelé szenvedéseit ezen alkudozásoknak az ellenfél részéről célzatos késeltetése; melyek végre is, bár sikerült a portát követség és ajándékok által Rákócitól elvonni, de miután a császáriak Jenkaunál (mart. 6. 1645) megverettek, a császár Prágából hátrált, a svédek pedig Bécs felé fordultak: megszakadtak. A fejedelem most a franciákkal szövetséget kötött, Bakos Gábor, a svédekkel egyesülvén, Nagyszombatot szállotta meg s Pozsonytre megettette, honnan Esterházy a koronát hirtelen Győrbe menté. Rákóci Zsigmond a svédekkel már Bécset szorongatta, midőn a fejedelem, a törökök ismételt s mind sürgetőbb fenyegetőzései s tilalmaira, végre a királynak Törös János kamrai tanácsos által tett békeajánlataira hajolván, s magának előleges kötésben hét vármegyét s több várat s urodalmakat biztosítván, megkezdődött a linci értekezlet, mely végre az 1645. sept. 16. létesült béke általa több mint másfél éves irtó háborúnak véget vetett. Maga az érsek, kiegészítő akadályozója volt a vallási engedményeknek, midőn azokkal még meg lehetne előzni a háborút²¹⁷⁾, kénytelen volt e békekötésben közre

²¹⁶⁾ L. azokat munkái közt a III. és IV. osztályban, s ezek kiegészítéseül, az *Okmányos Toldalékban* XIX. XX. XXII—XXIV. sz. alatt közlöttek.

²¹⁷⁾ Sőt még 1644. ősszel is határozottan ellenzette; l. *Lippay Gáspár* kamaraelnök kelet nélküli levelét III. Ferdinándhoz az akad. könyvt.

munkálni; s Esterházy azon szomorú diadallal szállt sírjába, hogy jóslatai az utolsó szóig beteltek ²¹⁸⁾. Nem csak a bécsi békekötés újíttatott meg s terjesztetett ki általa, hanem, mint érintettem, Rákóci birodalma és birtokai is bővültek ²¹⁹⁾, az utóbbiak azon főurak rovasára, kik e háborúban működtek, köztök Esterházyéra is, ki kénytelen volt regéci urodalmát Rákócinak engedni át. Ez az utolsó személyes csapás, mely őt érte ²²⁰⁾. Betegsége, mely különösen tavasz óta

²¹⁸⁾ Alaptalan *Schmitthnek* *Palat. Regni Hung. Ed. tertia*, előadása a 181. lapon: „Vertente anno, postquam Rákócium inter et Ferdinandum pacem stabilivisset . . .“ Betegsége már nem engedé a nádornak, hogy ez értekezletben részt vegyen.

²¹⁹⁾ Ezek ugyan egy, a törvénybe is iktatott linci oklevélet megelőzőtt, külön oklevélben (Bécs, aug. 8. 1645.) adattak meg, de mégis e bécsi magánkötés, mint a lincinek múlhatlan előfeltétele, ezzel egynek tekinthető.

²²⁰⁾ *Szalárdi János*, az ellenfélnek kedvező egykorú író, *Síralmas Krónikája* IV. könyvének 14. részében Törösnek, ki a Rákóci magán ügyét illető előleges alku megkötője volt, utolsó találkozását a nádorral így írja le: „Törös János, hogy a fejedelem visszafordulásáról császárnak bizonyost mondhatna, s útja is azon bátorságosabb lehetne, a Fejérhegyen ugyan fejedelem táborával együtt jött vala vissza, s onnan tartott vala Pozsonra. Ki amidőn Palatinus eleiben találkozott volna, nagy bosszús szókkal: „hogy nagy szép békességet szerzett volna, elmehetnének vélle! az eperjesi tractán is Munkács várát, s immost is Regéc várát . . . hogy tractálták volna ki kezéből, harmadik tractán már hogy mindene oda lenne“ nagyon exprobrálta, szemére hányta vala neki. Melyért amaz: hogy amiben Ő Fel-ségétől elbocsáttatott volt, avagy nem kételen lett volna-e hűsége kötelessége szerint az haza közönséges megmaradásáért abban eljárni? csak azt felelte vala. Melyet Klobusiczky András-

örök fájdalma, álomtalan éjek és lázas mozgalmak közt fogyasztotta, annyi fáradalom, munka, s annyi lelki szenvedések közt, mikkel a köz inség látogatta meg, ágyba vetette őt, míg ezen, a haza fenntartásának szánt nemes életet, september 11-dikén, egy negyeddel éjfél előtt ²²¹⁾, gyötrelmek közt kioltotta. Tetemei Nagy-Héflánból, hol rendesen tartotta lakását, méltóságához mért díszszel Nagy-Szombatba vitettek, s ott az általa építtetett egyetemi egyházban, családi sírboltjába takarítottak ²²²⁾. Jeligióje : In vita invidia.

nak és több böcsülletes főembereknek a diplomák, kötés és végezésekről való levelek, elcserélésekor azok beszéllettek, kik fülekkel hallották volna. Azonban Palatinusnak bánatjához betegsége is járulván, hogy idejét is megélte volna, ugyan ezen 1645. esztendőben az élők közzül kiköltözött.“ (Kaprinai kézirati gyűjt. az egyetem könyvtárában.)

²²¹⁾ *Jongelin*, Schwandtnernél, II. 855. l.

²²²⁾ A gyászmisét a nyolcvan éves kalocsai érsek Telegdi János tartotta, gyászbeszédet ő és Keresztes István jezsuita mondtak. (Ez meg is jelent: *Oratio funebris in exsequiis Nicolai Esterházy Hung. Palatini habita Tyrnaviae, 1645. Bécs, 1645. 4r.*) — A nagy emberhez nem méltó ízetlen sírirat, mely (részben költött) őseiről sokat, róla keveset vagy semmit sem mond, csak teljesség okáért hadd álljon itt is: *Viator attende! Marmorea, quam calcas, porta, ad mortem est aerarium. Hoc sub lapide Pretium saeculorum, et melior Hungariae thesaurus est absconditus, postquam gloriosissimo sanguine; quia regum S. Ladislai, Andreae Hierosolomytani, Ludovici I., Sigismundi Imp. etc. cognato innexa sanguini celebratissima antiquitate; quia VII et X ante saecula in magno Scytharum principe Opos, in Eurso Hunnorum duce, ac tot aliis dominata Celsissima et Illustrissima familia Esztoras locum hunc in loculum delegit sepulchralem: Jacent hic grandes illae et vere pretiosae animae:*

XXXVII. A kor, melyben Esterházy élt, azon négy tized, mely a bécsi és linci békekötések közt fekszik, gazdag volt jeles magyar státusférfiakban, ügyes vezérekben, kitünő elmékben; nemzetiség és nyelv másodszor élte pezsdülő ifjúságát a státusban és irodalomban, s emez a polgári és vallási életkérdések egyik fő küzdhelye lett. De a közerkölcsiség és hazafiság e tetterővel és elmeéllel nem tartottak egyenlépést. Azon szellem, mely a bécsi békét jobbára írott malasztta tette, s a polgári és vallási kiengesztelődés üdvös következményeit meghiusította, oly visszahatást idézett fel, melybe a pártdüh szomorú indulatain kívül a hatalomvágy és haszonlesés szennyes vétkei is lopúltak. Az ország és hit szabadságának zászlaja alatt gyakran a legnemtelenebb önérdek csatázott, s bár mindkettő nagyrészt e háborúknak köszönte mentségét, a mozgalmak főnökei a történet világbíró-sága előtt meg nem állhatnak. Nem különben állt a dolog a más rész embereinél. Keveseket vezérle a veszélyeztetett nemzet és haza szeretete: a munkások közül sokat szinte érdek vagy kénytelenség; a na-

Nicolaus Hungarorum Prorex, aetatis suae oraculum: Ladislaus item, Francisus, Caspar, Thomas, fuso pro patria sanguine heroes purpurati. Eorum manibus et posteritati suae ac praesertim parentis sui Nicolai Proregis, et matris Christinae Nyári manibus sepulchralem hunc ponebat lapidem filius S. R. I. Princeps, Hungariae Palatinus etc. Paulus Esztoras. Abi Viator, et cum magnas animas in cineres abiisse audis, ingemiscens, ut his ex cineribus immortales resurgant phoenices preCaret, naM DeCet.

gyobb szám hidegen nézte a dúlásokat, mik alatt a haza vérzett, s tompa vagy fukar lelketlenségben várta, míg a közel veszély őt kénytelen áldozatra szorítja. Mint Esterházy, a legjobbak közt is oly tiszteletre méltó nem volt *senki*. A meggyőződés embere ifjúságától fogva, először vagyont áldozott fel neki, s miután a szerencse csatlakozók lépteihez, nyugalmát. Mit a lángelme tagadott meg tőle, azt éles ész, mindenre kiterjedő figyelem, példátlan munkásság s a bajban is nem lankadó kitűrés pótolta. A célt úgy ohajtotta, mint a nemzeti mozgalmak bármely hőse, de gyűlölte azon eszközöket, melyeket veszélyesbeknek tartott magánál a célvesztésnél. Tudniillik a török szolgaságban látván a szabadság és míveltség bizonyos romlását, az általa ránk mért szenvedésekben a nemzet elkerülhetlen halálát: nappalai s éjjeleinek gondja ez írtó hatalom megtörése volt: s mi gátolta ezt inkább, mint a vallási háború Németországban, s a polgári harcok Magyarországon, mik a császár külső s a király belső minden erőit igénybe vevék? Legyen egyszer legyőzve e természetes ellenség, kit sem áldozat, sem hitlevél, sem eskü nem tartott korlátai között, ki a haza legmagyarabb részeit lassú harccal kipusztította népéből, s a fennmaradtat barátságával és zsarnokságával egyiránt ki-kivetkőztette sajátságaiból, erkölcsiségéből, s nemes önérzetéből: lesz akkor annyi ereje a szenvedései közt is végkép el nem aljasult nemzetnek, ősi alkotmányát, a lassú de biztos erősödés és kifejlődésnek e törhetetlen paizsát, megoltal-

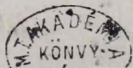
mazni ²²³⁾). Ez volt hite; innen e soha el nem fáradó igyekvése a belső mozgalmak leküzdésében; s ezzel bensőleg összenőve vallási hite is, mely, ha olykor igazságtalan makacsságra keményítette is, az okosság szava iránt mégis egészen soha el nem tompította. Ezek mellett a nemzetiség hő oltalmazója, a törvényesség szilárd véde; a szerencsében mérsékelt, a bajban csüggedhetetlen; a harcban meggondolva számoló vezér s bajnok katona; az ököljog e szomorú korában igazságos saját érdeke ellen is; a tudományok üzője, iskolák állítása és tandíjak alapítása által pártfogója; magán viszonyaiban becsületes és engedékeny, házias és kedélyes, s így kegyességgel mérséklő nemesi büszkeségét. Szerencsés házasságok, birtokai okos és gondos kormányzása, részben kir. adomány-

²²³⁾ „Ez időben — így ír az ellenfél legtekintélyesebb írója, *Kemény János*, önéletrajza II. köt. 143—4. ll. — élének ez három nagy emberek, magyarok: Bethlen Gábor, Pázmány Péter, Esterházy Miklós, kiknek esméretekben voltam, köztök nagy dolgokban forogván nevedtem. . . . Esterházy Miklós is — folytatja, miután Pázmányról külön emlékezett — igen eszes, módos, authoritativus jó magyar vala. Ez kettőben (Pázmány és E.) csak az vala káros, hogy az ev. religiónak mindenik nagy üldözője; egyébaránt nemzetöket és annak szabadságit szerető hasznos emberek valának, mert, ha az nem obstatlt volna, egyébaránt mind Bethlen Gábor, mind Rákóci György fejedelmek idejében igen szomjuhozzák vala a magyar nemzetnek szabadságát, és magyar nemből állandó királyságot hogy restituálhatnák, a régi Mohács-mezei magyarok végezések szerént; erről volt elég tractájok is: de a religio dolga nem juttathatta soha a megegyezésnek perfectiójára őket.“

zások által — de melyek érdemeit meg nem haladták — gazdag és hatalmas, egyszersmind pompaszerető, de adakozó és áldozatra kész is: hű kinyomása és valódi ösképe egy magyar főúrnak. Ezekhez képest nagy tekintetben állott az országban, s mind ezzel, mind ékesszólása és ildoma által, országos ülésekben úgy mint a rendek jelesbjeinek nála tartatni szokott értekezleteiben, oly nagy ereje a kedélyeken. Még a protestánsok is ritka bizodalommal viseltettek iránta, s a megyék és öközte a legveszélyesb időkben folyt levelezést a patriarchális viszony szíves kedélyes hangja jellemezte.

XXXVIII. Az ország és jószágai kormányából fennmaradó idejét ő nem hivalkodással, hanem a biblia, szent atyák és hitvitázó munkák tanulmányozásával töltötte; asztala felett is ilyek olvastattak, s hittudományi vitatkozás folyt ²²⁴). Mint buzgó híve a római hitnek, ennek ügyét nem csak országos eszközökkel, hanem az egyház körében is előmozdította. Milyen volt korában ez egyház állapotja, s mily módon óhajtott rajta segíteni, azon leveléből tűnik ki, melyet a Losy Imre esztergami érsek által 1638-ban Nagyszombatba összehítt tartományi zsinathoz intézett. Személyesen kívánt volna — úgy mond — abban megjelenni, de gátolva lévén, kéri az atyákat, hogy lelkesen és szentül járjanak el e sürgős ügyben, s ahoz maga részéről is többi közt a következő javaslatokkal járult: az egyháziak között lelki egyesülés eszközöltessék; egy

²²⁴) *Kolínovics*, az id. h. 54. l.

férfiúra ne ruháztassék több javadalom, nehogy az országgyűlésen a hivatalosok száma megfogyjon; a háborúk alatt elűzött szerzetesek állíttassanak vissza; a püspökök és javadalmas főpapok részint a földnek művelése, részint híveik oktatása végett megyéikben székeljenek; a javadalmak ok nélkül fel ne cserélteszenek; a fárák szorgalmasan megvizsgáltassanak; püspökségek s egyéb javadalmak az érsek tudta nélkül ne adományoztassanak; a nagyobb részt török iga alatt nyögő váci megyébe legalább két áldor rendeltessék a szegény nép lelki szolgálatára ²²⁵). Másfelül maga is tetteleg és oly sikerrel járult a római hit terjesztéséhez tudós vitái, ékesszólása s tekintélyével, hogy katolikus íróktól „második Pázmány“ dísznevét érdemle ki ²²⁶). Emlékezetes egyebek közt azon hitvitája, melyet 1627. dec. 27., asztal felett a bicsei predikátorral, Hodik János superintendenssel folytatott, s melyet ez közzé is tett ²²⁷). Bicssei urodalma jobbágyságait Jankovics György jezsuita által térítette ²²⁸), maga pedig számos fő családot, köztök a Thurzókat és Nádasdy Ferencet, a meggyőződés és rábeszélés fegyvereivel nyerte meg ²²⁹). Hogy pedig

²²⁵) L. *Schmitt* Palat. 182—3. ll.

²²⁶) L. *Palatium Regni Hung. sub regibus Hung. Austr.*
112. lap.

²²⁷) L. *Ribini* Memorabilia Eccl. Aug. I. 457. l.

²²⁸) L. *Timon* Ann. MSS. p. 122.

²²⁹) „Plures, quos hospites a sacris romanis alienos acceperat, catholicos domum remisit.“ *Kazy*, u. ott.

mindezekben tudományos úton szerzett mély meggyőződésből járt el, fényesen bebizonyítja vejével gróf Nádasdy Ferencce²³⁰⁾ folytatott vitája, s ennek becses gyümölcse, azon hittudományi munka, mely írásai sorátkiadásomban megnyitja. Előszavából tanuljuk, mikép egy ízben, midőn Nádasdi Olaszországba utazék, a felett folyt ip és vő között szóbeli vita „hogymivel a tévelygés és eretnecség az szentírásban nem volna, hanem annak alkalmatlanúl való értelmében: kit kellessék minekünk azon szentírásnak értelmében követnünk, hogymi is eretnecségben ne essünk, amint sokan még az nagy tudósak és bölcsek közzül is azaránt megestenek és eretnekekké lettenek“. Esterházy az ebbeli tévelygések okát azon kevélységben találta, „melytül viseltetvén, nem akartanak másoktul azokban függeni, sem penig a megcsalhatatlan oszlophoz, úgymint az körösztyén anyaszentegyháznak értelméhez és írásmagyarázásához ragaszkodni:“ s e tévelt nem csak szóval bőven vitatta, hanem egy külön munkácskában is tárgyalta²³¹⁾. Nádasdi ezt helyben hagyván, annak ellenében, szinte írott munkában az egyházatyákból vett számos idézetekkel azt igyekezett bebizonyítani, mikép mind azokban, mikre nézve az

²³⁰⁾ G. Nádasdi Ferenc, Esterházy Juliannának, a nádor leányának, férje, a híres Mausoleum Regni Apostolici szerzője, s országbíró, ki mint a Weselényi-féle összeesküvés részese 1671-ben Bécsben lenyakaztatott.

²³¹⁾ Kétséggkívül egy az itt közlötthöz hasonló értekező levélben, de melyet fel nem találhattam. Említi azt őmaga bevezetésében a 6. szel.

ó és új egyház egymástól eltér, kivévén a közönös pontokat, a sz. atyák a protestánsokkal egyet értettek ²³²). Ez szolgáltatott alkalmat Esterháznak, hogy szorgalmatoskodjék, úgymond, az dologban; és noha — így folytatja: — „nekem is nem hivatalomban járnak ezeknek az írásmagyarázó szent doctoroknak nagy bőv írásnak olvasási, s egyébaránt való sok és kemény distractióim is nekem azokat nem engedik olvasnom: mindazonáltal ex affectu tanquam paterno szomihozván az kegyelmed üdvösségét is, mint magamét, szokatlan és talám engemet nem illető munkának is kelle ereszkednem.“ E munka dolgozása 1642-be, az országgyűlési vajudasok e mozgalmas évébe, esik ²³³), s kelte november 1-jére tétetett. Biztos tudomásunk közvetlen foganatáról nem lehet: hihető, hogy azzal az írott vagy élő szóváltás még be nem fejeztetett; de annyi bizonyos, hogy 1649-ben Nádasdi már a római egyház hívei közé tartozott ²³⁴).

²³²) L. a bevezetést, a 7. szeleten.

²³³) L. a XXV—XXVI. fejez.

²³⁴). L. Thomae a Kempis: De imitatione Christi LL. IV. Ex postrema recognitione R. P. Heriberti Rosweydi e S. J. Viennae, formis Matthaei Cosmerovij. 1649. (Jancsó után most már a m. akad. könyvtárában), melyet a nyomdász Nádasdi Ferencnek, már akkor Vas vármegye főispánjának, kir. tanácsosnak, kamarásnak és Magyarországon udvarmesternek, ajánlván („Viennae, die 20. Julij 1649.“), többi közt ezeket mondja: „... viam S. Crucis, in qua Tu, Illustrissime Domine Comes, infans exceptus, appetente diem adolescentia, *orthodoxa fide suscepta*, Christi Miles inauguratus, tum demum S. Crucis avitum

Bármely helyet foglaljon el e vitairat a tudomány mai állása szerint az irodalomban, de az kétség kívül oly

Te fecisti possessorem, quando Christi, veraeque fidei imitatorum.“ És ismét: „Si de imitatione Christi estis, Christianae estis (pagellae); quorum fortia pati et agere symbolon fuit. Succenturiate *Neomilitem vestrum, non pridem legitimum, fide suscepta, S. Crucis possessorem factum.*“ — Esterházy munkájának (betűkkel kiírt) és Kosmerovi ajánló levelének, szinte kétségtelen, kelete Nádasdi megtérését 1642—1649 közé alapítják meg. S még sem titkolhatom el Esterházy Kis-Martonban, nov. 30. 1630. a Jézusrend austriai tartománya híres főnökéhez Lamormainhez írt egy levelének következő helyét, mely ez adatokkal ellenkezésben látszik lenni. „Dei benignitate — írja a nádor — Magn. D. Comes Franciscus Nádasdi ab innata haeresi ad fidem catholicam conversus proxime elapso festo S. Catharinae, in oppido suo Csepreg, in templo parochiali, coram universo populo, qui illuc tam ex nobilitate, quam plebe frequens confluerat, astantibus quibusdam Lutheranis Praedicantibus (cum ceteri, alioquin ad generalem congregationem ipsorum recte tunc futuram congregati, turpi metu vel potius mala conscientia percussi, clandestine sese surripuissent) se verum et genuinum filium esse catholicae ecclesiae cum summa laude, prudenter ac dextre, ad multorum admirationem declaravit, exprobrata coram eodem frequenti populo Praedicantium fraude, dolis et iniquitatibus, suae vero conversionis prudenti ratione reddita. Quantum igitur optanda erat tanti comitis conversio, tantum certe, vel longe amplius fovenda et promovenda est, cum ex unius istius conversione mox plurimarum animarum conversionem futuram dubitandum non sit.“ (Másolata *Hevenesí* kézíratai közt, HHHH. 137. l.) E nehézség feloldására, megvallom, elégtelen vagyok. Az évszámban van-e hiba? ennek feltétele leghamarább oldaná meg a nehézséget: s akkor 1643-nak kellene állnia, mert 1644. novemberben a nádor Nagyszombatban volt,

avatottságot bizonyít a vitató hittudomány azonkori legfőbb kérdéseiben, mely újabb tanúja Esterházy indokolt meggyőződésének, azon mély meggyőződésnek t. i., mely őt ifjone korában a római hitre térítette, melyet serdülő éveiben áldozattal s a szerencse legmosolygóbb ajánlkozásai megvetésével pecsétlett meg, s mely őt hosszú életén keresztül rendületlenül elkísérte egész a sírig ²³⁵).

XXXIX. Esterházy, miután említett két hittudományi munkájának egyike, mely fenmaradt, általam kétszáz évvel halála után jelenék meg, azzal csak utólag lép a nemzeti írók sorába. Egyéb írásai nem irodalmi művek, hanem politikai tettek, de e nevezetes országos életpálya ismeretének szükséges kiegészítői,

1645-ben pedig nov.-ben már nem élt; ha pedig az évszám áll, úgy nem a mi Nádasdi Ferencünkről van szó; de melyikről? Nádasdi Tamás nádor fia *Ferenc*, apja Pálnak, nagyapja a mi Ferencünknek, még 1604-ben halt meg (*Istvánfi*, L. XXXIII. Colon. 1724. pag. 493.). E Ferenc fia *Pál* (ha t. i. a másoló e nevet Ferenczel cserélte volna fel) mint buzgó protestáns halt meg, kinek Lethenyi István csepregi pred., az ágostai vallás mellett Samarjai János ref. püspök ellen írt vitairatát ajánlotta 1633-ban, melyben Ferenc fiáról is jó emlékezet van. Fenn volna még Tamás nádor testvére- Kristófnak *Ferenc* fia, de ez kis korában halt el (*Lehóczky* Stemmatogr. II. 243. l.).

²³⁵) Hirtelen és részrehajló tehát *Engel* ítélete, ki őt e néhány, elég súlyos szóval ítéli el: „der aus Interesse jesuitisch gesinnte Palatin.“ IV. 515. l. Egyebet mutat Esterházy egész élete; s egyebet a következés, mert amely jutalmakat ő vett az udvartól, azok kivívására a III. Ferdinánd elválasztatójának nem kellett jezsuita segedelem.

s ekép is, s mint kora állapotjait felvilágosítók, a hazai történethez becses kútfők. Így szinte számtalan, a király és kormánya részére deákul, az országos rendekére magyarul szerkesztett státusiratai, melyek közül többeket az Okmányos Toldalékban közöltem. Magyar tolla, Esterháznak, író kortársai közt, kitűnő rangot biztosít. Pázmányig, de utána is sokáig még, a magyar próza gyengéje a mondatok szövésében állott. Nem tudák azokat a gondolatmenetet és annak fokozatai szerint kerek kis egészekké alakítani, s őket viszont egymással kellő architektúrai arányban összekötni. Ebben Pázmány volt az első mester; érezték művészetének hatását, de szabályait el nem tudták vonni. Ebben áll helyenként Esterháznak is fogymközása, de inkább mégis gond nélkül rögtönzött leveleiben, mint hittudományi vitáiratában, mely e részt már érezteti Pázmány befolyását. Ellenben előnye köze tartozik azon velős, erőteljes, eleven és tös magyaros kifejezésmód, a helyökön alkalmazott átvitt beszédek, a közmondásokból merített hasonlatok, s gyakran költői képek, mik a gondolatnak világosságot és hatályt kölcsönöznek egyszersmind. Nem ritkák írásmódjában a deák fordulatok, mik a classicusok olvasására emlékeztetnek, s fontosságot és szépséget adnak a beszédnek inkább, mint idegen színt; s ha netán mai nap nyelvjárásán (dialektusán) s a sűrűen alkalmazott deák szókban megbotránkoznánk, nem kell feledni, hogy a könyvnyelv is még akkor jobbára az élet nyelvét hangoztatta vissza, a deákozás pedig nem övé, hanem a koré, mely hol szükegből, hól a nélkül is,

előszeretet és divatból, tarkázta beszédét²³⁶). Messze elmarad magyar irányától a deák, nyelvhelyességre nézve, de a folyékonyság, elevenség és hathatóság ott sem hiányzik. A tartalom pedig mindenütt a státusbölcsesség magasán álló, hazája és kora viszonyait mélyen ismerő s helyesen megítélő, királya irányában is ritka bátorságú szerzőt árúlja el, s a történetre nézve termékenyebb, mint azon kor deák írói, kik az előadás felett a hűségről gyakran megfeledkeztek.

XL. Hátra van néhány könyvészeti jegyzet. 1. A gróf Nádasdi Ferenchez intézett ily című értekező levélnek: „*Kit kellessék minékünk az szentírásnak értelmében követnünk, hogy mi is eretnekségben ne essünk*“ eredeti példánya, Esterházy titoknoka által tisztázva, de saját kezével aláírva, kis-ívrétben 179 lapra terjed, s eredeti hárttyakötésében a magyar kir. egyetem könyvtárában őriztetik, hova, a Nádasdi egyéb könyvei és codexeivel együtt, a lorettói servitaklastrom könyvtárából jutott. Eddig kiadatlan, sőt egészen ismeretlen volt.

2. A *Senyei István cancellár*hoz írt levelek mását Jászay Pál gazdag históriai gyűjteményéből Gondol Dániel szívéssége által nyertem. Kiadatlan mind, a II-dik levél töredékén kívül, melyet Jászay, „a magyar nyelv történetében“ maga közölt²³⁷).

²³⁶) Első méltatta irodalmunkban Esterházy írásmódját Jászay „A magyar nyelv történetének vázlatában“, a M. Tudós Társ. Évkönyvei VI. köt. II. oszt. 289—90. II.

²³⁷) L. a XXXIX. fejt. ²³⁶) jegyzetét.

3. A *Rákóczi Györgyhöz írt levelek közül* először az első hetet III. Ferdinánd febr. 23-dikai nyilatkozványával együtt, maga Esterházy kiadatta 1644. mártius második felében, deák fordításban. Címe: „*Ill. ac Exc. Dni Dni Nicolai Esterhazi de Galantha Regni Hungariae Palatini etc. in negotio praesentium intestine exortarum seditionum componendarum ad Georgium Rakoczy Transylvaniae Principem datarum literarum, Copiae, ex Hungarico in Latinum Idioma traductae. Vindobonae Austr. Formis C. R. Typ. Gregorii Gelbharr. Anno 1644.*“ Kis 4rétben négy ív, lapozat nélkül. Célja e kiadásnak hihetőleg a külföldnek, s e közt igen hihetően a lengyeleknek is, kik jó ideig kételkedni látszóttak a kérdés jogi érdeme felett, értesítése volt (egyetlen ismeretes példánya Jancsó gyűjteményével a m. akadémia könyvtárában). Ezt ápril végén a levelek eredeti kiadása követte, melylyel a nádor a magyarokra, s leginkább az ingatagokra, s a már Rákóczihoz állottakra akarhatott hatni. Címe: „*A Magyarországi Palatinusnak, Gróf Eszterhazi Miklósnak, Rákóczi György Erdélyi fejedelemmnek írt egynehány intő Levelinek igaz Párja. Posonban, 1644. Esztendőben.*“ Kis 4rétben 44 lap. Ebben az első tizenegy levél, szinte a király nyilatkozványával (két példánya Nagy Istvánál s a m. kir. egyetem könyvtárában Kaprinai nyomtatott 4rét *Analectái* XLIV-d. kötetében). A nemzeti muzeumban e kiadásnak egy újabb kiadása is őrizte: *Győr, 1756. nyomt. Streibig.* Sr. 120 l.; mely, ha helyesen sejtek, Bíró Márton püspök által eszközöltetett, s tudtomra csak a muzeumi könyvtárban találta-

tik. Ezen első magyar kiadást a következő évben a Rákócival folyt egész levelezés követte: *Magyarországi Palatinusnak Gr. Eszterhazi Miklosnak Rakoczi György Erdélyi Fejedelemlnek írt egy-nehány Intő Leveleinek igaz Pariája. Nyomtatta Bechben a Koloniaj Udvarban Kosmerovius Mate. Anno 1645.* Kis 4r. 120 lap. (Eddig öt ép példánya ismeretes, Nagy Istváné Janowichtól, a magy. akademia, az egyetem, a cs. kir. udvari s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtaré; ezeken felül egy-egy csonka az egyetemi és muzeumi könyvtárakban.) Mennyire emlékezem, Horváth Mihály előtt, ki szinte csak a hét levelet foglaló deák kiadásnak akkor Jancsó-, most akadémiai unicumát látta, egy történetíró sem használta e fontos könyvet; ámbár belőle a nagy tudományú Molnár János kanonok „Magyar Könyvháza“ harmadik kötetében (Pozsony, 1783. a 292—318. ll.) némely kivonatokat közölt, használva báró Rudnyánszky Károly példányát. Sándor István mind a három magyar kiadást ismerte.

4. A *Lónyaihoz írt levelek* csak egyszer jelentek meg, ily címmel: *A' Magyar-Országai Palatinusnak Grof Eszterhazi Miklosnak Lónyai Sigmondhoz és némelly Vármegyékhez írt egy-nehány Leveleinek igaz Pariája. Nyomtatta Béchben a Kolonjai Udvarban Kosmerovius Mate. Anno 1645.* Kis 4r. 69 lap. (E gyűjteménynek eddig csak négy példányát tudom, ú. m. az egyetemét, a Nagy István-félét, a csász. királyi udv. s a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárét). Bár Molnár János abból, hihetőleg szinte Rudnyánszky-féle példány után, az id. helyen 318—320. ll. néhány kivonatot

adott, történetíróink figyelmét mindeddig szinte elkerülte.

5. A *nádor státusiratai* (Opinio, Discursus, Considerationes stb neveken) s levelei a cs. kir. titkos, a m. királyi külügyi ministerium (udv. canc.) levéltáraiban²³⁸⁾, az akadémias némely magányosok gyűjteményeiben elszórvák; némelyek a nemzeti muzeumban levő „Protocollum Esterházyanum“-ban lemásolvák, s ezek bár felette hibásan, mégis közölök részint az életrajz, részint a történelem felvilágosítására, néhányat a Munkákhoz adott Okmányos Toldalékba beiktatni el nem mulasztottam²³⁹⁾.

²³⁸⁾ És számos megyék levéltáraiban.

²³⁹⁾ Az udvari könyvtárban s a magyar akademiáéban egy (1621-ki) névtelen röpirat eredeti kiadása őriztetik, melynek címe: „*Magyarországnak mostani állapotjáról egy, hazája szerető, igaz Magyar embernek tanácslása,*“ melyet P. és T. (Piringer és Thewrewk) 1838-ban Pozsonyban újra kiadtak. Piringer az előszóban oda hajlik, miszerint azt Esterházy Miklós írta vagy iratta. E vélemény cáfolásától felment Jászay Pál e nevezetes pamphlet ismertetésében (Figyelmező, 1839. 21. és 22. szám) megmutatván, hogy az legtöbb hihetőséggel Balásfy Tamás püspöknek tulajdonítható.

UTÓIRAT ESTERHÁZY ÉLETÉHEZ. *)

Esterházy Életrajzában, melyet Podhradczyk József úr 1857-ben az Új Magyar Muzeumban közzé tett, a legfeltűnőbb állítás Esterházy állítólagos *törekvése az erdélyi fejedelemségre*: mely, ha állana is, legkisebb megrovás alá nem esnék; de miután a nádornak Bethlen és Rákóci, sőt részben Pázmány iránti viszonya, s némely a legtisztább szándékból folyt cselekedete is ily törekvéssel hozatik összefüggésbe, ki kell mondanom, hogy bár az életíró minden hímezés nélkül azt állítja: „titkon maga törekedett a fejedelemségre“ ¹⁾, alább pedig, hogy Bethlen halála után „már nem titkon, hanem nyilván törekedett az erdélyi fejedelemségre“ ²⁾, sőt egy külön fejezetet is szán ez állításnak ³⁾, annak mégis sehol és semmiben legkisebb alapja nincsen. Szerző ugyan maga vallja az először idézett helyen: „ezt Ketteler nem említi“: de hát ki

*) Megjelent e cikk „Utóirat“ cím alatt Podhradczyk úr életirata mellett a fent idézett muzeumi kötet 381—4. ll.

¹⁾ Új M. Muz. 1857. I. 228. l.

²⁾ U. ott 234. l.

³⁾ U. ott 242. s köv. ll.

emliti, ha csak gyanuképen is? Szerző szerint⁴⁾ „ezt egy meghitt embere Kéry János beszéli hozzá írott levelében“; de vajon mit beszél? lássuk. Kéry írja, hogy „minden rendek bele úntak már Bethlenbe, hogy meggyűlöltek őt, s hogy fő és alrendű erdélyiek szemei a nádor felé vannak fordúlva“. Ez tehát az eldöntő, és, mit jól illik megjegyeznünk, az egyetlen létező hely Esterháznak — tán fejedelemségre törekvéséről? nem, hanem ellenkezőleg, arról, hogy mások szemei Esterházyra voltak fordúlva. Kéry idézett helyének első részét nem kívánom bővebben vizsgálni. Bethlen nagy fejedelem volt, s Erdélyt a hatalom és jólétnek előtte s utána ismeretlen polcára emelte, mint Mátyás király Magyarországot: de a nagyok ezt is azt is „megúnták, meggyűlöltek“, mert a hatalom áldozatokba kerül, s néha csak hatalmaskodással fenttartható. *Minio Pál*, egy mindenkép részrehajlatlan s élesszemű vizsgáló, ki évekig forgott Erdély s Moldva nagyai közt, írja a velencei signoriához — még pedig Bethlen virágzása korában, 1620-ban, adott tudósításában: „*Non e molto amato nella Transilvania, governando con termini tiranici.*“⁵⁾ S ha voltak Bethlennek titkos gyűlölői, s változás kívánói, főleg a katolikus urak között, csoda-e ha szemök Esterházyra fordult, miután az Esterházy mellett bizony el nem fogúlt tanu, Kemény János is, *Pázmányt, Bethlent és Esterházyt* tünteti ki kora minden magyarai fe-

⁴⁾ Id. h. VI. fejj.

⁵⁾ L. Notizenblatt zum Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen, 1854. 244. l.

lett? ⁶⁾ S képzelhető-e hogy Esterháznak ily titkos, majd nyílt törekvése — ha létezett — Kemény János előtt rejtve maradjon, vagy hogy ő, ki Esterházyról annyiszor szól, azt hallgatva mellőzze; s mellőzzék minden írók? De Kéry a felhozott helyen mondja: „respondi Ill. Dom. *Vestram ne cogitasse quidem de principatu*“; sőt Esterházy maga a portán Kornis Zsigmondot vagy Szilvásit ajánlotta fejedelmül ⁷⁾.

De szerzőnk azt is mondja (228. l.), hogy „Esterházy azért nem javallta a Bethlenneli békét, mert maga törekedett a fejedelemségre“: holott igaz oka ennek nem egyéb volt, mint, hogy, kedvezvén a körülmények, mielőtt Bethlen újabb szövetséget köthetne Ferdinánd ellen; egész erővel megtámadtatva szakadatlan háborúval fogyasztassék ⁸⁾. De éppen messzi megyen az én barátom a vesék vizsgálatában, midőn (234. l.) azt írja, hogy Pázmány azért biratta Forró György által Esterházyt a nagyszombati nagy egyház építésére, hogy Esterházy, Bethlen halálával, szándékát ki ne vihesse, melyre t. i. költség kívántatott volna! holott különben is Podhradczky úr saját adata szerint ez építés 1629. május 29. kezdetett meg, s így még Bethlen életében († nov. 15.). Esterházy 1631-ki hadjárata is Rákóci ellen úgy említettik, mintha azt a

⁶⁾ L. feljebb Esterházy Életében a 223. jegyzésben, a 299. lapon.

⁷⁾ V. ö. Esterházy Élete XXV. fejezetét a jegyzésekkel együtt a 252. s köv. ll.

⁸⁾ V. ö. Est. Élete X. fej. a 200. s köv. ll.

nádor saját jó szántából vállalta volna fel: holott, mint másutt bebizonyítottam, a király rendeletére, s kelletlenül ment⁹⁾; s maga a részrehajló Szalárdi¹⁰⁾ e háborút a clerus tanácsának tulajdonítja, s bevallja, hogy a nádor kész volt békés úton intézni el a dolgot. De nem nyújtván az öszves históriai kútfők támaszt e nézetnek, mutatok fel én egy egykorú gúnyének töredékét gyűjteményemből, mely inkább *látszik*: Podhradczky úr gyanúja mellett szólni minden okoskodásnál:

1. Nem régen
Kevélyen
Gróf úr, Esterház,
Erdélyre
Vesztére
Mint lator darázs
Vígan megyen sok néppel;
Az undok sok lovász
Fejedelemséget tilkon horgász.
15. Hírt mondok,
Tanítok
Mindent éltemben:
Hogy senki
Ne menjen
Tisztkeresésre,
Ne siessén Erdélybe,
Fejedelemségre:
Mert be nem ülhet székibe.

⁹⁾ Est. Élete XXVII. fej. 258. s köv. ll.

¹⁰⁾ Siralmas Krónika III. könyv, 1. rész.

csak hogy a kritikai szellemű történetész a gúnyt annak veszi ami; s nem fog csodálkozni a gyanún, mely a cabinet intézkedéseit nem, de a kétségkívül nemiesen nagyravagyó Esterházy tetteit látva, minden lélektani motívumok mellőztével, érzésével ítél, nem értelmével.

Hogy Pázmány és Esterházy politikájok az erdélyi fejedelmek irányában különböző volt, bizonyos; amaz a nemzetiség és szabadság támaszát látta Erdély külön állásában: ez a török iga lerázását tartva főleg szem előtt, mely után a régi egységét visszanyerendett nemzetet elég erősnek reménylette, hogy minden jogsérelmet elháríthasson magától, a külön és protestáns fejedelmektől kormányzott Erdélyben nem csak a vallási szakadás által feltételezett nemzeti szakadás egyik forrását, hanem a török zsarnokság egyik erős várát is látta. Bármelyiknek nézete lett legyen a helyesb, de mindkettőé becsületes meggyőződés kifolyása volt, s nekünk nem szabad ma, midőn a két nagy ember élete nyitott könyv gyanánt fekszik előttünk, elfogultaknak lennünk, holott a történetek közepett s az ellenfél táborában álló Kemény János is mindkettőnek teljes igazságot szolgáltat.

Ezek után nem szükséges a minden nyomon feltöltő többi élességekre észrevételeket tennem. Miért emeltetett Esterházy a király által báróságra, miért nem jelent meg a Bethlen által kihirdettetett pozsonyi országgyűlésen, miért készült a nádorságról lemondani, ezeknek igaz okai, úgy hiszem, eléggé kitűnnek Esterházynak általam rajzolt képéből; de kitűnik az is,

hogy Esterházy *nem* közölte Bethlen leveleit a portával, hogy ottani eljárása a diplomatai morállal kevesbbé ellenkezett sok régibb s jelenkori eljárásoknál; másfelül, hogy a nagyszombati nagy templom építésében őt Pázmány eszközének rajzolni ép oly alaptalan, mint a Rákóci által annyira sínlett paskvil részesévé tenni őt. Miért nem insinuáljuk őt a „Querela Hungariae“ alapján Mágocsi orgyilkosának is? Nem tagadom, hogy, ha Esterházy oly mértékben kapcsolta volna össze a színlés mesterségét ama kifogyhatatlan éberséggel, munkássággal és erélylyel, melyért kortársai, vallási színezet különbsége nélkül, az ország és nemzeti szabadság erős oltalmának tekintették, amely mértékben azzal korának némely más politikusai bírtak, szerencsésebb leendett több hazafiúi vállalataiban: de tisztábban nem állana a történet törvényszéke előtt akkor sem. Jóformán utolsója volt ő azon magyar államférfiaknak, kik, ha önzéstől szabadok nem voltak is, de ez önzést nem a közérdekek kárával elégitették ki; s kik a fejedelem és haza szeretetét elvből, s azért őszintén és állandóan, tudták egyesíteni, sőt szenvedéssel is megpecsételni.

